

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL
CENTRE OF MANUSCRIPTS

თბილისი • TBILISI

2025

**კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაერთთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS**

**განათლების მეცნიერებისა და ახალგაზრდობის
სამინისტრო
MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE AND YOUTH OF GEORGIA**

**ახალგაზრდა მეცნიერები პლანეტის უკეთესი
მომავლისთვის
YOUNG SCIENTISTS FOR THE BETTER FUTURE OF THE PLANET**

**ლუვენის კათოლიკური უნივერსიტეტი (ბელგია)
UNIVERSITÉ CATHOLIQUE DE LOUVAIN (BELGIUM)**

**პროექტი ხორციელდება საქართველოს განათლების, მეცნიერებისა და
ახალგაზრდობის სამინისტროს ფინანსური მხარდაჭერით ახალგაზრდა
მეცნიერთა კვირეულის „ახალგაზრდა მეცნიერები პლანეტის უკეთესი
მომავლისთვის“ ფარგლებში**

**THE PROJECT IS IMPLEMENTED WITH THE FINANCIAL SUPPORT OF THE MINISTRY OF
EDUCATION, SCIENCE AND YOUTH OF GEORGIA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE YOUNG
SCIENTISTS WEEK „YOUNG SCIENTISTS FOR A BETTER FUTURE OF THE PLANET“.**

საერთაშორისო საზაფხულო სკოლა

ქართული ხელნაწერი

სკოლის მასალების კრებული

INTERNATIONAL SUMMER SCHOOL

GEORGIAN MANUSCRIPT

Collection of School Materials

სამეცნიერო-სარედაქციო კომიტეტი

ზაზა აბაშიძე
მზექალა შანიძე
ბერნარ კული
ემილიო ბონფილიო
ირინა გოგონაია
მაია მაჭავარიანი
თამარ ოთხმეზური
ოლივერ რაისნერი
მზია სურგულაძე
შალვა გლოველი

The Scientific Editorial Committee

Zaza Abashidze
Mzekala Shanidze
Bernard Coulie
Emilio Bonfiglio
Irina Gogonaia
Maia Matchavariani
Tamar Otkhmeuri
Oliver Reisner
Mzia Surgulaze
Shalva Gloveli

რედაქტორი: ზაზა აბაშიძე

Editor: Zaza Abashidze

საგამომცემლო-სარედაქციო ჯგუფი

ლანა გრძელიშვილი
სოფიკო მენტეშაშვილი
თამთა ჯანაშია

Editing and publishing team

Lana Grdzelishvili
Sophiko Menteshashvili
Tamta Janashia

ISBN 978-9941-9960-5-4

© კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2025

სარჩევი

შესავალი.....	13
I მოდული: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი და მისი კოლექციები	
თამარ აბუღაძე ფილოლოგიის დოქტორი, ფონდების დაცვის, აღრიცხვისა და ექსპონირების დეპარტამენტის უფროსი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი და მისი კოლექციები.....	15
მაია მაჭავარიანი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მეცნიერული მემკვიდრეობა – წარსული და აწმყო.....	20
ოლივიერ რაისნარი ფილოსოფიის დოქტორი, პროფესორი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი	
ივანე ჯავახიშვილის საარქივო ფონდის შესახებ.....	23
ირინა გომონაია პედაგოგიკის დოქტორი, სასწავლო და საკვალიფიკაციო პროექტების სამსახურის უფროსი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
როგორ ვიცავთ ხელნაწერ კულტურულ მემკვიდრეობას? სიმულაციური დიდაქტიკური თამაშები ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოლექციების საფუძველზე.....	29
თამარ ღვალისშვილი კონსერვაციისა და რესტავრაციის სამეცნიერო ლაბორატორიის მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
დაზიანებული ფურცლის რესტავრაცია.....	35
დიმიტრი გურბანიძე დიგიტალიზაციის ლაბორატორიის მთავარი სპეციალისტი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
დიგიტალიზაცია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.....	39
II მოდული: ქართული ენა და დამწერლობა	
მზაქალა შანიძე ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი	
ქართული ენა	44

თაიგურაზ ჯოჯუა ისტორიის დოქტორი, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის განყოფილების უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ქართული ეპიგრაფიკა	50
თაიგურაზ ჯოჯუა ისტორიის დოქტორი, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის განყოფილების უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
წელთაღრიცხვის სისტემები ძველ საქართველოში	55
ლელა შათირიშვილი ფილოლოგიის დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
კალიგრაფიის ვორქშოპი	60
III მოდული: ქართული ხელნაწერი	
თამარ ოთხმაზური ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების უფროსი, მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერი წიგნის ისტორიის ზოგიერთი ასპექტისათვის: ლიტურგიკული კრებულებიდან სასწავლო-სამეცნიერო ხასიათის ხელნაწერებამდე (XI-XII სს.)	65
ძველი ქართული სამწიგნობრო კერები.....	70
ეკა დულაშვილი ფილოლოგიის დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ძველი ქართული ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა	75
ამილიო ბონფილიო ფილოსოფიის დოქტორი, დუმბარტონ ოუქსი (პროგრამის სტიპენდია, 2020-2021)	
შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერის გამოცემა: რედაქტორის ამოცანები.....	80
ნესტან ჩხიკვაძე ფილოლოგიის დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
შუა საუკუნეების ხელნაწერი წიგნის შედგენის პრინციპები (X-XI სს.).....	85
მაია კარანაძე ფილოლოგიის დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი,	

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდა.....	90
II ახვლედიანი გეოლოგია-მინერალოგიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი, საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი	
სპეკალები და სპეკალთა იმიტაციები ქართული ხელნაწერების ჭედურ ყდებზე.....	94
დარეჯან გომბაშვილი ფილოლოგიის დოქტორი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ხელოვნების მუზეუმის მმართველის მოადგილე	
ქართული ხელნაწერი წიგნის სანერი მასალა და საშუალებები.....	99
ნინო ქავთარია ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, ხელოვნების ისტორიის განყოფილების უფროსი, მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
მინიატიურა და დეკორი ქართულ ხელნაწერებში.....	103
დალი ჩიტუნაშვილი ფილოლოგიის დოქტორი, აღმოსავლურ და სომხურ ხელნაწერთა განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ქართული პალიმფსესტები.....	106
მაია რაზავა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, კოდიკოლოგიისა და ტექსტოლოგიის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა	110
IV მოდული: ქართული ისტორიული დოკუმენტი	
მზია სურგულაძე ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის განყოფილების უფროსი, მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
დროისა და სივრცის აღქმა შუა საუკუნეების საქართველოში ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით.....	115
დარეჯან კლდიაშვილი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, წყაროთმცოდნეობისა და დიპლომატიკის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ისტორიული დოკუმენტები: კალიგრაფია და მხატვრული სახე.....	119
V მოდული: ქართული ძველნაბეჭდი წიგნი	
ნანა თარგამაძე ბიბლიოთეკა-მუზეუმის განყოფილების თანამშრომელი,	

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი ქართული ძეგლნაბეჭდი ნიგნი (XVII-XVIII სს.).....	126
---	-----

VI მოდული: თემატური მოხსენებები – საბუნებისმეტყველო ცოდნა საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცულ ქართულ და აღმოსავლურ ხელნაწერებში	
თამარ აბულაძე ფილოლოგიის დოქტორი, ხელნაწერ სიძველეთა დაცვის დეპარტამენტის უფროსი, მთავარი მცველი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
სამეცნიერო შინაარსის ხელნაწერების შესახებ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოლექციებში	131
ირინა გომონაია პედაგოგიკის დოქტორი, ქიმიის მაგისტრი, სასწავლო და საკვალიფიკაციო პროექტების სამსახურის უფროსი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
ქიმიური შინაარსის ქართული ხელნაწერები საქართველოს სიძველეთსაცავებში (ქრონოლოგიური ჩარჩო), ტიპოლოგია, ზოგიერთი გამორჩეული ხელნაწერი)...	140
ლიანა სამყურაშვილი ფილოლოგიის დოქტორი, აღმოსავლური და სომხური ხელნაწერების განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი	
X-XIII საუკუნეების ქართული სამედიცინო ხელნაწერები და მათი არაბულენოვანი წყაროები	148

MODULE I: KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS AND ITS COLLECTIONS

TAMAR ABULADZE <i>PhD in Philology, Head of the Department of Manuscript Care, Registration and Exhibition, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i> Collections of the Georgian National Centre of Manuscripts	17
MAIA MATCHAVARIANI <i>Doctor of Philological Sciences, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i> Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts’ Scientific Heritage (Past and Present)	21
OLIVER REISNER <i>PhD in History, Professor, Ilia State University</i> About Ivane Javakhishvili’s Archive	253
IRINA GOGONAIYA <i>PhD in Pedagogical Sciences, Head of the Division of</i>	

<i>Educational and Qualification Projects, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
How do we preserve manuscript cultural heritage? Simulation Games Based on the Collections of the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.....	31
TAMAR DVALISHVILI <i>Research Scientist, Scientific Laboratory of Restoration and Conservation, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Workshop for Restoration of Damaged Folia.....	37
DIMITRI GURGENIDZE <i>The Main Specialist of the Digitization Laboratory, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Digitization Laboratory of the National Centre of Manuscripts	41
MODULE II: GEORGIAN LANGUAGE AND SCRIPT	
MZEKALA SHANIDZE <i>Doctor of Philological Sciences, Academician of the Georgian National Academy of Sciences</i>	
Georgian Language	47
TEIMURAZ JOJUA <i>PhD in History, Senior Research Scientist, Department of Diplomatics and Source Studies, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Georgian Epigraphy.....	52
TEIMURAZ JOJUA <i>PhD in History, Senior Research Scientist, Department of Diplomatics and Source Studies, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Chronological Systems in Ancient Georgia.....	57
LELA SHATIRISHVILI <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Calligraphy workshop.....	62
MODULE III: GEORGIAN MANUSCRIPT	
THAMAR OTKHMEZURI <i>Doctor of Philological Sciences, Head of the Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Some Aspects of the History of Medieval Georgian Manuscript Production: From Liturgical Collections to Manuscripts of Educational and Scholarly Content (11th-12th cc.).....	67
Medieval Georgian Literary Centres	72
EKA DUGHASHVILI <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian</i>	

<i>National Centre of Manuscripts</i>	
Old Georgian Liturgical-Hymnographic Manuscripts and Their Importance	77
EMILIO BONFIGLIO <i>DPhil, Research Associate, Dumbarton Oaks (Fellowship 2020-2021)</i>	
Editing Medieval Georgian Manuscripts: The Tasks of the Editor	80
NESTAN CHKHIKVADZE <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Principles of Composition of Old Georgian Manuscript Books (10th-11th cc.)	87
MAIA KARANADZE <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Cover of Georgian Manuscript	91
IA AKHVLEDIANI <i>PhD in Geology and Mineralogy, Associated Professor, Georgian Technical University</i>	
Gemstones and their Imitations on Covers of Georgian Manuscripts	96
DAREJAN GOGASHVILI <i>PhD in Philology, Deputy Head of Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts and Dimitri Shevardnadze National Gallery</i>	
Writing Materials and Means for Creating Georgian Manuscript	101
NINO KAVTARIA <i>PhD in Art History, Head of the Art History Department, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Miniature and Décor in Georgian Manuscripts	104
DALI CHITUNASHVILI <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Department of Eastern and Armenian Manuscripts, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Georgian Palimpsest	107
MAIA RAPHAHA <i>Doctor of Philological Sciences, Chief Research Scientist, Department of Codicology and Textology, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Old Georgian Ecclesiastical Literature	111
 MODULE IV: GEORGIAN HISTORICAL DOCUMENTS	
MZIA SURGULADZE <i>Doctor of Historical Sciences, Head of the Diplomatics and Source Studies Department, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Conceiving Time and Space According to Historical Documents of Medieval Georgia	116
DAREJAN KLDIASHVILI <i>Doctor of Historical Sciences, Chief Research Scientist, Department of Diplomatics and Source Studies, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	

Historical Documents Preserved in Old Depositories of Georgia: Calligraphy and Decoration	122
 MODULE V: OLD GEORGIAN PRINTED BOOKS	
NANA TARGAMADZE <i>Department of the Library-Museum, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Old Georgian Printed Books (17th-18th cc.).....	128
 MODULE VI: THEMATIC REPORTS – NATURAL KNOWLEDGE IN THE GEORGIAN AND ORIENTAL MANUSCRIPTS KEPT IN THE DEPOSITORIES OF GEORGIA	
TAMAR ABULADZE <i>PhD in Philology, Chief Research Scientist, Head of the Department of Manuscripts Care, Registration and Exposition, K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
About Manuscripts of Scientific Content in the Collections of the National Centre of Manuscripts	136
IRINA GOGONAIYA <i>PhD in Pedagogical Sciences, MA in Chemistry, Head of the Division of Educational and Qualification Projects, K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Georgian Manuscripts of Chemical Content in Georgian Depositories (chronological framework, typology, some outstanding manuscripts).....	143
LIANA SAMKURASHVILI <i>PhD in Philological Sciences, Chief Research Scientist, Department of Eastern and Armenian Manuscripts, K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts</i>	
Georgian Medical Manuscripts of 10th-13th Centuries and their Arabic Sources	151
 SHALVA GLOVELI	
Medieval Georgia: a brief historical overview.....	153

შესავალი

თქვენ წინაშეა კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საერთაშორისო საზაფხულო სკოლის „ქართული ხელნაწერი“ მასალების კრებული, რომელშიც მოცემულია სკოლის ფარგლებში წაკითხული ლექციების კურსი ილუსტრაციებითა და თემასთან დაკავშირებული ძირითადი ბიბლიოგრაფიით.

საზაფხულო სკოლა „ქართული ხელნაწერი“ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის წარმატებული პროექტია, რომელიც ლუვენის კათოლიკური უნივერსიტეტის (ბელგია, ლუვენ-ლა-ნევი) თანამონაწილეობითა და შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით წლების განმავლობაში ხორციელდება. ის მიზნად ისახავს ქართველოლოგიური მეცნიერებების პოპულარიზებას, ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის საერთაშორისო სამეცნიერო-საგანმანათლებლო სივრცეში ინტეგრირებას, კორნელი კეკელიძის, ილია აბულაძის, ელენე მეტრეველის მიერ დამკვიდრებული ქართველოლოგიური სამეცნიერო ტრადიციების გაგრძელებას. სკოლის პროგრამა დატვირთული და მრავალფეროვანია, მოიცავს ხელნაწერთმცოდნეობასთან დაკავშირებულ პრაქტიკულად ყველა ძირითად სფეროს.

სკოლის ქართველ და უცხოელ მსმენელებს თავიანთი კვლევების შედეგებსა და მეთოდოლოგიას უზიარებენ ცნობილი ქართველი მეცნიერები, ასევე, უცხოელი მკვლევრები. მნიშვნელოვანია, რომ სკოლის აკადემიური პერსონალის შემადგენლობაში წარმოდგენილია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მეცნიერთა სამი თაობა, რაც წლების განმავლობაში ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის კვლევაში დაგროვილი ცოდნის უწყვეტობის ერთგვარ გარანტიას წარმოადგენს.

ლექტორების მიერ სკოლის ფარგლებში წაკითხული სალექციო მასალა კრებულის პირველ ნაწილში ექვსი სასწავლო მოდულის მიხედვით არის განაწილებული: 1. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი და მისი კოლექციები, 2. ქართული დამწერლობა, 3. ქართული ხელნაწერი, 4. ქართული ისტორიული დოკუმენტი, 5. ქართული ძველნაბეჭდი წიგნი, 6. თემატური მოხსენებები – საბუნებისმეტყველო (ქიმიურ-ტექნოლოგიური და მინერალოგიურ-გემოლოგიური) ცოდნა საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცულ ქართულ და აღმოსავლურ ხელნაწერებში.

მოდულები ითვალისწინებს არა მხოლოდ სალექციო კურსს, არამედ პრაქტიკულ მეცადინეობებსაც (ინტერაქტიური პროგრამა „როგორ ვიცავთ ხელნაწერ მემკვიდრეობას“, კალიგრაფიის, დაზიანებული ფურცლის რესტავრაციის, ასევე, დიגיტალიზაციის ვორქშოპები). სასწავლო მასალა წარმოდგენილია ვრცელი ორენოვანი ანოტაციების სახით. ანოტაციებს ახლავს ილუსტრაციები და საკითხთან დაკავშირებული ძირითადი ლიტერატურის ჩამონათვალი.

INTRODUCTION

Here is presented a collection of materials of the International Summer School “Georgian Manuscript” of the Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts. This collection includes a course of lectures given within the school with illustrations and a basic bibliography related to the topics.

Summer School "Georgian Manuscript" is a successful project of the National Center of Manuscripts, which is implemented with the participation of the Universite Catholique Louvain (Belgium) and the Shota Rustaveli National Science Foundation for many years and aims to promote Continuation of Kartvelological scientific traditions established by Korneli Kekelidze, Ilia Abuladze, Elene Metreveli. The school curriculum is busy and varied, covering virtually all major areas related to handwriting.

Within this School the well-known Georgian scholars, as well as foreign researchers, share the results of their research and methodology in the field of Kartvelology with the Georgian and foreign students. It is important to note that the academic staff of the School includes three generations of scholars from the National Center of Manuscripts, which is a kind of guarantee of the continuity of knowledge accumulated in the study of Georgian manuscript heritage over the years.

The lecture material read by the lecturers in the first part of the collection is distributed according to six study modules: 1. National Center of Manuscripts and its collections, 2. Georgian script, 3. Georgian manuscript, 4. Georgian historical document, 5. Georgian old printed book, 6. Thematic module: Natural (chemical-technological and mineralogical-gemological) Knowledge in the Georgian and Oriental Manuscripts Kept in the Depositories of Georgia.

The modules includes not only lectures, but also practical training materials (Interactive program “How do we protect manuscript heritage”, calligraphy, damaged sheet restoration, as well as digitization workshops), which are presented in the form of extensive bilingual annotations. Annotations are accompanied by illustrations and a list of basic literature on the subject.

I მოდული: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი და მისი კოლექციები

თამარ აბულაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოლექციები

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი წარმოადგენს საქართველოს უმდიდრეს სიძველეთსაცავს, რომლის კოლექციებში თავმოყრილია 10000-მდე ქართული და 5000-მდე უცხოენოვანი ხელნაწერი (V-XIX სს.), 40000 ქართული და უცხოენოვანი ისტორიული საბუთი, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა 188 არქივი.

კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი (შემდგომში, ცენტრი) შეიქმნა 1958 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ბაზაზე. ცენტრში გაერთიანდა ის კოლექციები, რომლებსაც თავი მოუყარეს საეკლესიო მუზეუმის, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მესვეურებმა XIX-XX საუკუნეებში.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ქართველი საზოგადო მოღვაწეების, ილია ჭავჭავაძის, დიმიტრი ყიფიანის, იაკობ გოგებაშვილისა და სხვათა ინიციატივით დაარსდა 1879 წელს, თბილისში. დღეს ეს კოლექცია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, S ფონდშია გაერთიანებული.

A ფონდი შეიცავს იმ მდიდარ ხელნაწერ მემკვიდრეობას, რომელიც გაუქმებამდე თბილისის **საეკლესიო მუზეუმის** კოლექციას შეადგენდა. საეკლესიო მუზეუმი დიმიტრი ბაქრაძის ინიციატივით 1889 წელს დაარსდა თბილისში. 1921 წელს საეკლესიო მუზეუმი გაუქმდა და მისი ხელნაწერთა კოლექცია გადაეცა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს, 1930 წელს – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას, მოგვიანებით კი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის დაარსების შემდეგ, ეს ხელნაწერები ფონდის შემადგენლობაში ცენტრის კოლექციაში გაერთიანდა.

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება 1907 წელს თბილისში ექვთიმე თაყაიშვილის ინიციატივით დაარსდა. 1922 წელს საზოგადოებას სათავეში ჩაუდგა ივ. ჯავახიშვილი. საზოგადოების კუთვნილი ხელნაწერები ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის H ფონდში.

Q ფონდი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ახალი და დღემდე მზარდი ერთადერთი ფონდია. ფონდი 1919 წელს თბილისში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფარგლებში შეიქმნა.

ცენტრის ფონდებში დაცულია უცხოენოვან ხელნაწერთა მდიდარი კოლექციები: ბერძნული, ებრაული, სირიული, სომხური, ლათინური, ეთიოპური და სხვ. მუსლიმური, არაბული, სპარსული და თურქულენოვანი ხელნაწერები თავმოყრილია ცენტრის **ყაჯართა (K)**, **შუაზიურ (AC)** და **ადგილობრივ (L)** კოლექციებში; ქვეკოლექციადაა გამოყოფილი დადესტნური წარმოშობის ხელნაწერები და ფრაგმენტები.

ისტორიული დოკუმენტები: ქართული დოკუმენტების ფონდში თავმოყრილია 30 000-ზე მეტი საბუთი. დოკუმენტები თარიღდება IX-XIX საუკუნეებით. ფონდში წარმოდგენილია როგორც საერო, ისე საეკლესიო ხასიათის დოკუმენტები, ასევე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები; მათ შორის, დედნების სახით მოღწეული XI-XIII საუკუნის საბუთები. ქართული დოკუმენტების ფონდი დაყოფილია ოთხ – Ad, Sd, Hd და Qd ფონდად.

კოლექციაში თავმოყრილია 500-მდე სპარსული დოკუმენტი (XVI-XIX სს): ფირმანები, ჰოქმები, ნასყიდობის საბუთები, არზები ირანის შაჰების, ქართველი მეფეებისა და სხვა სახელმწიფო მოხელეების რეზოლუციებით. ასევე, სხვადასხვა ფორმულარის 300-მდე ოსმალური დოკუმენტი (ძირითადად, დედნები).

ცენტრის საარქივო ფონდი აერთიანებს ქართველი და უცხოელი მეცნიერების, მწერლების, პოეტებისა და საზოგადო მოღვაწეების, მხატვრების, პოლიტიკური, სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეების, ემიგრანტების, სასულიერო პირების, აგრეთვე საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა და სინოდის კანცელარიის არქივებს. არქივში დაცული მასალიდან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ქართველი პაპიროლოგის გრიგოლ წერეთლის კუთვნილი კოლექცია.

საგანგებოდ უნდა გამოიყოს ზოგიერთი ქართული და უცხოენოვანი ხელნაწერი, ისტორიული დოკუმენტი, საარქივო მასალა, რომლებიც გამორჩეულია თავისი სიძველით, შემკულობით, სისრულით და ასახავს ხელნაწერის შექმნის ტრადიციას, ისტორიულ კონტაქტებს, ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის ადგილს ახლო აღმოსავლეთის კულტურულ არეალში.

ქართული ხელნაწერები: პალიმფსესტი (H-999, V-VI სს. XIII-IV სს.), ალავერდის ოთხთავი (A-484, 1054 წ.), გელათის ოთხთავი (Q-908, XII ს.), შერეული კრებული/ასტრონომიული ტრაქტატი (A-65, XII ს.), შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“ (H-599, 1646 წ.), ვახტანგ მეექვსე, „ქიმია“ (S-3721, 1740 წ.) და სხვ.

უცხოური ხელნაწერები: ნიზამი განჯელის „ხამსა“ (სპარსული), ავიცენას „კანუნი“ (არაბული), ლაილაშის ბიბლია (ებრაული), ავგაროზი (სირიული), ბუდისტი ბერის ცხოვრება (მანჯურიული);

ისტორიული დოკუმენტები: ქართული, სპარსული, ქართულ-სპარსული, ოსმალური (XVI-XVIII სს.)

საარქივო მასალა: ერთეულები ივანე ჯავახიშვილისა და ვაჟა-ფშაველას არქივებიდან, პაპირუსი გრიგოლ წერეთლის კოლექციიდან (ჩვ. წ. აღ-მდე III ს.).

COLLECTIONS OF MANUSCRIPTS OF THE KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts is the richest depository of Georgia. The collections of the Centre include up to 10,000 Georgian and 5,000 foreign language manuscripts (5th-19th centuries), 40,000 Georgian and foreign language historical documents, 188 archives of writers and public figures.

Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts (hereinafter, the Centre) was established in 1958 on the basis of the Manuscripts Department of the Georgian State Museum. The centre united the collections gathered by the leaders of the Ecclesiastical Museum, the Society of Spreading Literacy among Georgians and the Historical-Ethnographic Society in the 19th and 20th centuries.

The Society for the Promotion of Literacy among Georgians was founded in 1879 in Tbilisi on the initiative of Georgian public figures Ilia Chavchavadze, Dimitri Kipiani, Iakob Gogebashvili and others. Today this collection is united in the National Centre of Manuscripts, the S collection.

Fund A contains the manuscripts that were part of the collection of the Tbilisi Ecclesiastical Museum before its abolition; established in 1889 in Tbilisi on the initiative of Dimitri Bakradze. In 1921 the Ecclesiastical Museum was abolished and its collection of manuscripts was transferred to Tbilisi State University, in 1930 to the Manuscripts Department of the Georgian State Museum, and later, after the establishment of the K. Kekelidze Institute of Manuscripts (National Centre of Manuscripts), these manuscripts were merged into the Central Asia collection.

Georgian Historical and Ethnographic Society was founded in 1907 in Tbilisi on the initiative of Ekvtime Takaishvili. 1922 The society was headed by Iv. Javakhishvili. The manuscripts belonging to the community are currently preserved in the H Fund of the National Centre of Manuscripts.

The Q Fund is the only new and growing collection of the National Centre of Manuscripts. The fund was established in 1919 in Tbilisi within the framework of the Georgian State Museum.

The centre's funds contain a rich collection of foreign language manuscripts: Greek, Hebrew, Syriac, Armenian, Latin, Ethiopian, etc.

Arabic, Persian, and Turkish manuscripts are collected in the Kajarian (K), Central (PAC) and Local (L) collections of the Center's; manuscripts and fragments of Dagestani origin are separated as a sub-collection.

Historical documents: The collection of the Georgian historical documents are located in four funds – Ad, Sd, Hd and Qd]. The documents date back to 9th-19th centuries. The fund presents both secular and ecclesiastical documents, as well as Georgian-Persian historical documents;

The collection contains about 500 Persian documents (16th-19th): firmans, hokms, purchase documents with resolutions of the Shahs of Iran, Georgian kings and other state officials. Also, up to 300 Ottoman documents (mostly originals).

The archive fund of the centre includes the archives of Georgian and foreign scientists, writers, poets and public figures, artists, political, state and military figures, emigration figures, clergy, as well as the Georgian Historical and Ethnographic Society and the Synod Chancellery. From the material preserved in the archives the collection belonging to Georgian papyrologist Grigol Tsereteli deserves special mention.

The following written monuments should be especially noted – Georgian, foreign language manuscripts, historical documents, archival material, which are distinguished by their antiquity, artistic value, completeness and reflect the tradition of manuscript creation, historical contacts, the place of Georgian manuscript heritage in the cultural area of the Middle East:

Georgian manuscripts: Alaverdi Four Gospels (A-484, 1054), Gelati Four Gospels (Q-908, 12th c.), palimpsest (H-999, 5th-6th cc. 13th-14th cc.), Psalms (A-38, 10th-11th cc.), Astronomical treatise (A-65, 12th c.), Shota Rustaveli, “The Man in the Panther’s Skin” (H-599, 1646), Vakhtang VI, “Book of Chemistry” (S-3721, 1740) etc.

The foreign language manuscripts: Arabian – Ibn-Sina, “Kanun”, Persian – Nizami Ganjevi, “Khamse”, Hebrew – Lailashi Bible, Syriac – Amulet, Manjurian – Life of the Buddhist Monk; Georgian, Persian, Georgian-Persian, Ottoman historical documents (16th-18th cc.).

Archive materials: folios from archive collection of the great Georgian scientist Ivane Javakhishvili, fragments of the poems of the Georgian classic poet Vaja-Pshavela, papyrus from the collection of Grigol Tsereteli (3rd c. BC).

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (A, H, S, Q კოლექციები), 23 ტომი, 1946-1977 [Description of Georgian Manuscripts (A, H, S, Q collections), 23 volumes; Tbilisi, 1946-1977]. <https://manuscript.ge/manuscript/>

არაბულ, სპარსულ და თურქულ ხელნაწერთა კატალოგი, კოლექცია, შემდგენლები: რ. გვარამია, მ. მამაცაშვილი, ც. აბულაძე, თბილისი, 1969. [Catalog of Arabic, Persian and Turkish manuscripts of the Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts, K collection; compiled by R. Gvaramia, M. Mamatsashvili, Ts. Abuladze, Tbilisi, 1969].

არქივების ელექტრონული აღწერილობა, [Electronic description of archives of National Centre of Manuscripts]. <http://archive.manuscript.ge/>.

ასტრონომიული ხელნაწერები საქართველოში, ელექტრონული წიგნი, ავტორები: ირაკლი სიმონია, თამარ აბულაძე, ლიანა სამყურაშვილი, ნესტან ჩხიკვაძე, ციციკო სიმონია, ქეთევან პატარიძე, გიორგი მელაძე; ქართულ და ინგლისურ ენებზე, თბილისი, 1915. [Astronomical Manuscripts in Georgia, electronic book; authors: Irakli Simonia, Tamar Abuladze, Liana Samkurashvili, Nestan Chkhikvadze, Ketevan Pataridze, Giorgi Meladze, Tbilisi, 2015 (in Georgian and English) <http://astronomicalmanuscripts.ge/>].

კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის/ეროვნული ცენტრის არაბულ ხელნაწერთა კატალოგი (L, AC კოლექციები), 3 ტომი, ქართულ და რუსულ ენ-

ებზე, შემდგენლები: რ. გვარამია, ნ. ყანჩაველი, ლ. მამულია, ლ. სამყურაშვილი, თბილისი, 1978-2002 წწ. [Catalog of Arabic Manuscripts of Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts/National Centre of Manuscripts, L, AC collections, 3 volumes, compiled by R. Gvaramia, N. Kanchaveli, L. Mamulia, L. Samkurashvili, Tbilisi, 1978-2002 (in Georgian and Russian)].

კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი, AC კოლექცია, შემდგენელი მ. მამაცაშვილი, თბილისი, 1977. [Catalog of Persian manuscripts of the Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts, AC collection; compiled by M. Mamatsashvili, Tbilisi, 1977].

მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან, დ. კლდიაშვილი (რედ.), დ. კლდიაშვილი, ზ. სხირტლაძე, თ. აბულაძე, ი. კოშორიძე, ც. აბულაძე, თბილისი, 2011. 250-მდე შავ-თეთრი და 27 ფერადი ფოტო, 281 გვ.

სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი, შემდგენლები: სეიფულა მოდაბერი, მაია მამაცაშვილი, 3 ტომი, თეირანი, 2005-2008 (სპარსულ ენაზე). [Catalog of Persian manuscripts of the Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts, compiled by Seyfulla Moddaber and Maia Mamatsashvili, 3 volumes, Tehran, 2005-2008 (in Persian)].

ქართული ხელნაწერი ნიგნი, V-XIX სს. შეადგინეს: მაია კარანაძემ, ლელა შათირიშვილმა, ნესტან ჩხიკვაძემ, თამარ აბულაძემ; ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით; (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), თბილისი, 2012; განმეორებითი გამოცემა – თბილისი, 2018; <http://geomanuscript.ge/>

ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, ავტორები: ჭლამარა ქაჯაია, ხათუნა გაფრინდაშვილი, ციციწო გულედანი, ნათია მიროტაძე, დალი ჩიტუნაშვილი, ირმა ხოსიტაშვილი; რედაქტორები: ზაზა ალექსიძე, დალი ჩიტუნაშვილი, თბილისი, 2017.

ძველი ქართული სამწიგნობრო კერები: ორენოვანი მონაცემთა ბაზა და ელექტრონული რუკა. შემდგენლები: სალომე ბუჩუკური, რუსუდან გოგინაშვილი, ნინო კობაური, ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი, ეკატერინე ჟვანია; რედაქტორი: ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი; თბილისი, 2019 <http://scriptorium.manuscript.ge/>

ხელნაწერი, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სამეცნიერო-პოპულარული ნიგნების სერია, I, ავტორები: მზია სურგულაძე, ელენე მაჭავარიანი, მაია კარანაძე, თამარ დვალისხილი; ზაზა აბაშიძის რედაქციით, თბილისი, 2017. [Manuscript, A series of popular science books, I. Authors: Mzia Surguladze, Elene Machavariani, Maia Karanadze, Tamar Dvalishvili, edited by Zaza Abashidze, Tbilisi, 2017].

Georgian Manuscript Book, 5th-19th centuries, prepared by Maia Karanadze, Lela Shatirishvili, Nestan Chkhikvadze, with participation of Tamar Abuladze; editor Nestan Chkhikvadze, Tbilisi, 2018, second edition (in Georgian and English); <http://geomanuscript.ge/>

Georgian Palimpsests in the National Centre of Manuscripts; authors: Lamara Kajaia, Khatuna Gaprindashvili, Tsitsino Guledani, Natia Mirotadze, Dali Chitunashvili, Irma Khositashvili; edited by Zaza Aleksidze and Dali Chitunashvili, Tbilisi, 2017 (in Georgian and English).

Illuminated Historical Documents in the Depositories of Georgia, prepared by Darejan Kldiashvili, Tamar Abuladze, Tsisana Abuladze, Irina Koshoridze, Zaza Skhirtladze; edited by Darejan Kldiashvili, Tbilisi, 2011; (in Georgian, introduction in English), <http://illuminateddocument.ge/>

მაია მაჭავარიანი

*კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი*

კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – სამეცნიერო მემკვიდრეობა (ნარსული და ანაჟო)

ლექციაში წარმოდგენილია ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ერთ-ერთი წამყვანი კვლევითი დაწესებულება – კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, მისი მოკლე ისტორია და სამეცნიერო მემკვიდრეობა.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი დღესდღეობით არის ძველი ხელნაწერების ყველაზე დიდი საცავი საქართველოში. მაგრამ ხელნაწერთა შენახვისა და დაცვის ისტორია სინამდვილეში იწყება ბევრად ადრე – შუა საუკუნეების სამონასტრო ცენტრებში, სადაც იქმნებოდა და ინახებოდა ხელნაწერი წიგნები. ნუსხების შექმნა ხანგრძლივი და ძვირადღირებული პროცესი იყო, ხელით დანერილი წიგნები ძვირად ფასობდა და საგანგებოდ იყო დაცული ქართულ სამონასტრო ცენტრებში როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ.

მონასტრების გარდა, ხელნაწერები ინახებოდა ქართველი დიდგვაროვნების ოჯახების კერძო ბიბლიოთეკებშიც.

საქართველოში ძველი ხელნაწერი წიგნების აქტიური შეგროვება დაიწყო XIX ს-ის მეორე ნახევარში. ამ პროცესში წამყვანი როლი ითამაშა ორმა საზოგადოებამ და ერთმა მუზეუმმა. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (დაარსდა 1879 წელს), საეკლესიო მუზეუმის (დაარსდა 1888 წელს) და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საზოგადოების (დაარსდა 1907 წელს) წევრები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ძველი ხელნაწერი წიგნების მოსაძიებლად და შესაგროვებლად მთელს საქართველოში.

საბჭოთა პერიოდში ეს მასალა ინახებოდა სახელმწიფო მუზეუმში. საბოლოოდ, 1958 წელს საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის გადამწყვეტილებით შეიქმნა კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ამჟამად კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, სადაც დღეისათვის ინახება 60000-მდე ხელნაწერი, ძველნაბეჭდი წიგნი, ისტორიული დოკუმენტი და საარქივო მასალა.

ლექციაზე წარმოდგენილია ოთხი გამოჩენილი მეცნიერი – კორნელი კეკელიძე, ილია აბულაძე, ელენე მეტრეველი და ზაზა ალექსიძე, ქართველოლოგიური კვლევების წამყვანი ფიგურები, რომელთა ნაშრომებიც არის სახელმძღვანელო საქართვე-

ლოს და, საერთოდ, კავკასიის ისტორიით და კულტურული მემკვიდრეობით დაინტერესებული ყველა მეცნიერისათვის. აქ განხილულია ამ გამოჩენილ მოღვაწეთა ძირითადი სამეცნიერო მიღწევები და ნაშრომები.

ლექციის მეორე ნაწილში წარმოდგენილია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაერთა ეროვნული ცენტრის 60-წლიანი არსებობის განმავლობაში მისი თანამშრომლების მიერ შექმნილი სამეცნიერო პროდუქცია. მთელი ეს სამეცნიერო მასალა, ძველი და უახლესი გამოცემები წარმოდგენილია სისტემატიზირებული სახით საეკლესიო ლიტერატურის ჟანრების მიხედვით.

Maia Matchavariani

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS – SCHOLARLY HERITAGE (PAST AND PRESENT)

The lecture presents one of the leading research institutions in Georgian humanities – Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts – the history and the scholarly heritage.

NCM is one of the biggest depositaries of the medieval manuscripts in Georgia, but the story of keeping and preserving manuscripts starts much earlier – in the monastic centers in the medieval ages, where the handwritten books were produced and preserved. Creation of the manuscripts was a long and expensive process, handwritten books were highly valued and thoroughly kept in the monasteries inside and outside Georgia.

Except of the monasteries the manuscripts were also preserved in the private libraries of the Georgian noble families.

In Georgia extensive process of collecting old handwritten books started in the second half of the 19th c. Two societies and one museum played the main role in this process. Members of the Society of Spreading Literacy among Georgians, founded in 1879, Ecclesiastical Museum, established in 1888 and Historical-Ethnographical Society, founded in 1907, made every effort to search and collect ancient handwritten books all over the Georgia and not only.

During the Soviet times all these manuscripts were preserved at the State Museum. Finally, in 1958 based on decision of Academy of Sciences of the Soviet Republic of Georgia was created Korneli Kekelidze Institute of Manuscripts, presently Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts. Currently in the Centre are kept up to 60000 manuscripts, old printed books, historical documents and archival materials.

In the lecture there are presented four outstanding scholars (three of them the former leaders of NCM) – Korneli Kekelidze, Ilia Abuladze, Elene Metreveli and Zaza Aleqsidze, the leading figures of Kartvelological studies, guiding light for all scientists interested in the

history and cultural heritage of not only Georgia, but of the whole Caucasus. Here are presented the main scientific accomplishments and works of these prominent figures.

In the second part of the lecture there are discussed and demonstrated the main scholarly works produced by the scientists of the K. Kekelidze National Center of Manuscripts during more than 60 years of existence of the institution. All this scholarly material, old and recent editions are presented in the systematized manner, according to the genres of the ecclesiastical literature, such as hagiography, homiletics, liturgy, etc.

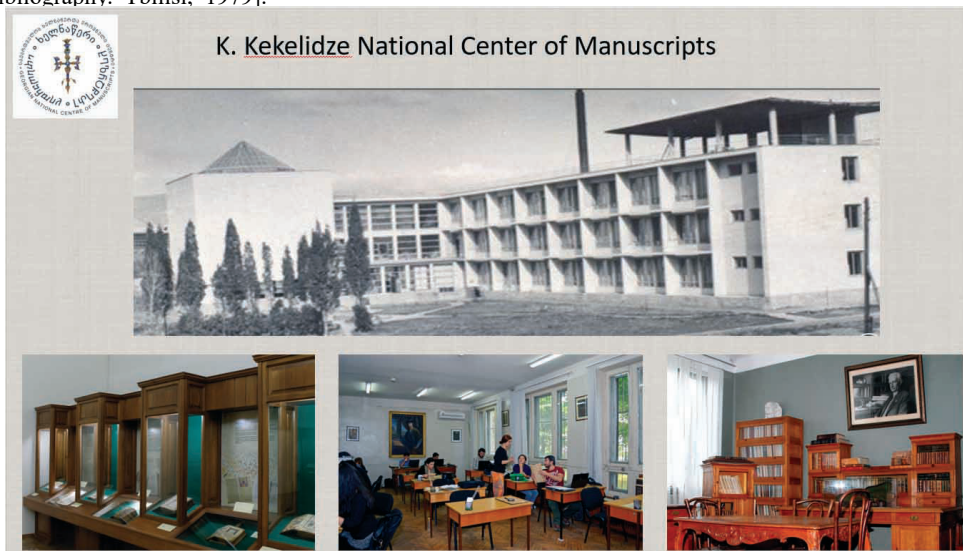
ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ელ. მეტრეველი (1917-2003), ბიბლიოგრაფია. შეადგინა გ. შურგაია. თბილისი, 2007. [El. Metreveli (1917-2003), Bibliography, Compiled by G. Shurgaia. Tbilisi, 2007].

ილ. აბულაძე (1901-1968), ანოტირებული ბიბლიოგრაფია. შეადგინა ხ. გაფრინდაშვილმა. თბილისი, 2009. [El. Metreveli (1917-2003), Bibliography, Compiled by G. Shurgaia. Tbilisi, 2007].

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ზ. აბაშიძე (რედ.) თბილისი, 2017. [Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts. Z. Abashidze (ed.). Tbilisi, 2017].

კ. კეკელიძე (1879-1962), ბიბლიოგრაფია. თბილისი, 1979. [K. Kekelidze (1879-1962), Bibliography. Tbilisi, 1979].

სურ. 1. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

Fig. 1. Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

ოლივერ რაისნერი

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე ჯავახიშვილი დაიბადა 1876 წლის 11/23 აპრილს და გარდაიცვალა 1940 წლის 18 ნოემბერს თბილისში. უკვე 1940 წლის 20 ნოემბერს საქართველოს სახალხო კომისართა საბჭომ შექმნა კომისია ივ. ჯავახიშვილის მემკვიდრეობის შესაფასებლად და დაავალა მეცნიერებათა აკადემიის ნიკო მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტს მისი ნაწარმოებების გამოქვეყნებაზე ზრუნვა (სიმონ ყაუხჩიშვილი). 1943 წლის აპრილში საქართველოს ეროვნულმა მუზეუმმა შექმნა ივ. ჯავახიშვილის პირადი კაბინეტი და მისი დოკუმენტების არქივი. 1955 წლის 15 მარტს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ შექმნა ახალი სარედაქციო კომისია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ნ. ბერძენიშვილი. 1958 წელს მისი პირადი კაბინეტი არქივთან ერთად გადავიდა მისი კერძო ბინიდან ახლად შექმნილ ხელნაერთა ინსტიტუტში და 1961 წელს დაიწყო მისი ფონდის სისტემატური დამუშავება. ივანე ჯავახიშვილის ფონდი შვიდ ნაწილადაა აგებული: პირველი ნაწილი შეიცავს მისი ოჯახის ცხოვრების ქრონოლოგიურად დალაგებულ მასალას, მეორე – მის მრავალმხრივ სამეცნიერო მემკვიდრეობას (სამუშაოებს), მესამე კი ეძღვნება მის საქმიანობას სამეცნიერო დაწესებულებებში (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, მუზეუმი), ხოლო მეოთხე მოიცავს მის საზოგადოებრივ საქმიანობას, მეხუთე ნაწილში დაცულია მისი მიმოწერა სხვა მეცნიერებთან, მეექვსე ე. წ. „სხვადასხვა“ შეიცავს ივ. ჯავახიშვილთან არაპირდაპირ დაკავშირებულ მასალას, ბოლო, მეშვიდე ნაწილი მოიცავს ფოტომასალას.

ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ეროვნული ისტორიკოსი ჩამოყალიბდა თბილისში, მრავალეთნიკურ ურბანულ გარემოში. იგი 1888 წელს მიიღეს პირველი გიმნაზიის საშუალო საფეხურზე, რომელიც 1893 წელს დაამთავრა. ამ პერიოდში თბილისი მნიშვნელოვან გარდაქმნებს განიცდის, როგორც კავკასიის რეგიონული ადმინისტრაციული ცენტრი. გლეხები გადმოსახლდნენ სოფლებიდან ქალაქში, ამას თან ახლდა გაღარიბებული ქართველი თავადაზნაურობის ეთნო-სოციალური განცალკევება, სომეხი ვაჭრების გამდიდრება და ურთიერთგამომრიცხავი, კონკურენტი, სომეხი, რუსი და ქართველი ინტელიგენციის მიერ შემუშავებული ეროვნული იდენტობების დამკვიდრება. მე-20 საუკუნის დასაწყისში სოციალისტ-ფედერალისტური პარტიის შეხედულებები დომინირებდა ქართველი ინტელიგენციის წრეებში.

ივანე ჯავახიშვილი, „თერგდალეულთა“ მსგავსად, გაჰყვა გაღარიბებული დიდგვაროვნების გზას რუსეთში სწავლის გასაგრძელებლად, სადაც მისი შემდგომი სოციალიზაცია მოხდა. „საგანმანათლებლო მიგრანტებმა“, რომელთაც მოგზაურობისა და სწავლის საერთო გამოცდილება ჰქონდათ, შეიცვალეს ტრადიციული რწმენა და ღირებულებები. ისინი გაეცნენ ეროვნული და სოციალური განთავისუფლების „დასავლურ იდეებს“, რამაც შექმნა ახალი „დისკურსული ჩარჩო“. სტუდენტთა მეორე და მესამე თაობებმა დაამკვიდრეს პოპულისტური, მარქსისტული და ნაციონალისტური იდეოლოგია. ეს არ იყო ერის მშენებლობის დაგეგმილი პროცესი, არამედ ევრო-

პაში მიმდინარე საერთო პროცესების გამოძახილი რუსეთის პერიფერიაზე. ამრიგად, 1893 წელს ივ. ჯავახიშვილი ჩაირიცხა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტზე და აღმოჩნდა ძალიან სპეციფიკურ, ეთნიკურად მრავალფეროვან აკადემიურ გარემოში: რუსული აღმოსავლეთმცოდნეობის „ახალ სკოლას“ ხელმძღვანელობდა აკადემიკოსი ვიქტორ როზენი, პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის წამყვანი არაბისტი (1893-1902). მისი მოწაფეები იყვნენ ნიკო მარი, ვასილი ბარტოლდი, სერგეი ოლდენბურგი, ფედორ შჩერბეცკოი. აქ მოღვაწეობდნენ როგორც „ლიბერალი რუსი პატრიოტები“, ისე პოპულისტი რევოლუციონერები, როგორებიც იყვნენ დიმიტრი კლამენცი და ლევ შტერნბერგი, ციმბირსა და შორეულ ჩრდილოეთში „ინოროდცების“ ექსპერტები. აქ მოღვაწეობდა ასევე საერთაშორისო დონეზე აღიარებული ხელოვნებათმცოდნე ნიკოდიმ კონდაკოვი, რომელმაც 1880-იან წლებში ჩამოაყალიბა „რუსული კულტურის“ ყოვლისმომცველი ხედვა, როგორც იმპერიის სლავურ და არასლავურ ეროვნებათა, მათ შორის კავკასიისა და ცენტრალური აზიის, მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთქმედების პროდუქტი. ბევრი მათგანი ცდილობდა შეექმნა „ერთიანი ხალხი“ (*edinyi narod*) რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე. ამ „კულტურის“ ფორმირების შესწავლის ინსტიტუციურ ჩარჩოს წარმოადგენდა რუსეთის საიმპერატორო არქეოლოგიური საზოგადოების აღმოსავლეთმცოდნეობის განყოფილება, რომელსაც ვიქტორ როზენი 1885 წლიდან ხელმძღვანელობდა. ვერა ტოლზი თავის წიგნში „რუსეთის საკუთარი აღმოსავლეთი“ აღწერს ინტენსიურ დებატებს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა მიაღწიოს რუსეთმა სოციალურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ერთიანობას იმპერიის მრავალენოვანობისა და მულტიკულტურალიზმის კონტექსტში.

სანკტ-პეტერბურგის უნივერსიტეტში სასწავლო კურსის წარმატებით დასრულების შემდეგ, ივ. ჯავახიშვილმა მიიღო ნიკო მარის შემოთავაზება და დისერტაციაზე სამუშაოდ გაემგზავრა გერმანიაში. ის ჩაირიცხა ფრიდრიხ ვილჰელმის ბერლინის უნივერსიტეტში, როგორც „იოჰანეს დჟავახიშვილი“, „რუსეთი-ტფილისიდან“ „ფილოსოფიაში“, სადაც სწავლობდა 1901 წლის აპრილიდან 1902 წლის მარტამდე, წარმატებით თანამშრომლობდა აღმოსავლური ქრისტიანობის ისტორიის ცნობილ მკვლევარ ადოლფ ფონ ჰარნაკთან, თუმცა, არ დათანხმდა მუშაობის გაგრძელებაზე გერმანიაში. 1902 წელს ივ. ჯავახიშვილმა ნიკო მართან ერთად იმოგზაურა სინას მთაზე ქართული ხელნაწერების შესწავლა-აღწერის მიზნით.

ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის ფონდებში დაცული მასალებიდან აღსანიშნავია ქართველი სტუდენტების კითხვარები; ჯავახიშვილის ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით, პეტერბურგის უნივერსიტეტში „ქართველ ახალგაზრდა მეცნიერთა წრის“ ორგანიზებით 1913 წელს ჩატარდა ფართომასშტაბიანი გამოკითხვა ქართველ სტუდენტთა შორის, რომლის ფარგლებში 1500 კითხვარი გაიგზავნა რუსეთისა და ევროპის უნივერსიტეტებში (იხ. ამ მასალის საფუძველზე თინათინ აბულაძის სამაგისტრო ნაშრომი, რომელიც აანალიზებს ქართველი სტუდენტების პოლიტიკურ ორიენტაციას 116 წლის შემდეგ).

ბოლოს აღსანიშნავია ივანე ჯავახიშვილის მიმოწერა – ათასობით პირადი წერილი სხვა მეცნიერებთან და კოლეგებთან, მაგალითად, ექვთიმე თაყაიშვილთან

(№1809, 12/V/1900). ეს წერილები წარმოადგენს ეგო-დოკუმენტების კატეგორიას, რომელიც გვეხმარება იმის გააზრებაში, თუ როგორ ხდება მეცნიერის ფორმირება სხვებთან ურთიერთობის გზით, მისი იდეების განვითარება სამეცნიერო დისკურსისა და პოლიტიკის გავლენით.

დასასრულს, შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ ივ. ჯავახიშვილის ფონდი წარმოადგენს მნიშვნელოვან წყაროს ადამიანისა და მეცნიერის კომპლექსური ანალიზისათვის.

Oliver Reisner

Ilia State University

ON IVANE JAVAKHISHVILI'S PERSONAL ARCHIVAL FOND

Ivane Javakhishvili was born 11/23 April 1876 and died on 18 November 1940 in Tbilisi. Already on 20.11.1940 Georgia's Soviet of Peoples' Commissars established a commission assessing Javakhishvili's heritage and assigned the Niko Marr Institute of Language, History and Material Culture of the Academy of Sciences to take care of the publication of his works (Simon Kaukhchishvili). In April 1943 Georgian National Museum established his personal Cabinet and an archive of his documents. Ten years later, on 15 March 1955 the Georgian Academy of Sciences established new Editorial Commission led by N. Berdzenishvili. In 1958 his personal cabinet together with his archive was transferred from his private flat to the newly created Institute of Manuscripts and in 1961 the systematic processing of his fund started. The Iv. Javakhishvili's fund was structured in seven parts: the first one contains chronologically sorted material of his family life, the second his multifaceted scientific heritage (works), the third one is dedicated to his activities in scientific institutions (Tbilisi State University, Museum), while the fourth covers his public activities, the fifth part contains his correspondence with other scientists, which form the largest part of the fund organised after addressees in alphabetical and chronological order, the sixth one "Varia" contains material not directly related to Javakhishvili and the final seventh part covers photographs.

Then we turn to the formation of a national historian from his youth in Tbilisi as a changing multi-ethnic urban setting, where he entered Tbilisi Progymnasium in 1883 and in 1888 was accepted to secondary level of the First Gymnasium, which he finished in 1893. This was a period of a deep transformation of Tbilisi as the administrative centre of the Caucasus region. Peasants migrated from rural areas to the city, with an ethno-social segregation of dispossessed Georgian nobility, enriching Armenian merchants and with mutually exclusive national identities at the expense of a shared urban one elaborated by competing Armenian, Russian and Georgian intelligentsia. Democratization and federalization of the Tsarist Empire should help to overcome the deep social cleavage among peasants and nobles and to compete with Armenian merchants and Russian administrators for power in Tbilisi. In the beginning of

the 20th century, they formed the Socialist-Federalist party, which were dominating the views of the Georgian intelligentsia.

Like the “tergdaleulebi”, those who have drunken the water of the river Terek, before him, Ivane Javakhishvili followed the path of poor noblemen to continue his study in Russia, where he received a second socialisation. For those “educational migrants” with shared experience of travelling and schooling replaced traditional convictions and values. They got exposed to “Western ideas” of national and social liberation, which formed a new “discursive frame” (populist, Marxist and nationalist ideologies were introduced by second and third generation of students e.g. Mensheviks like Noe Jordania. This was not a planned process of nation-building but influenced by developments all over Europe at the periphery of Russia. Thus, in 1893 Javakhishvili enrolled at the faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University, a very specific, ethnic diverse academic environment and academic setting: the “New school” of Russian Orientalology led by academician Viktor Rozen, leading Arabist at Faculty of Oriental Languages at St. Petersburg University (1893-1902). His disciples were Nikolai Marr, Vasilii Bartol’d, Sergei Ol’denburg, Fedor Shcherbatskoi. They ranged from “liberal Russian patriots” to populist revolutionaries like Dmitrii Klements and Lev Shternberg, specialists on the inorodtsy in Siberia & the Far North. Internationally acclaimed art historian Nikodim Kondakov articulated in 1880s a holistic vision of “Russian culture” as a product of centuries of interaction between the empire’s Slavic & non-Slavic nationalities, including Caucasus and Central Asia. Many of them tried to create a “single people” (*edinyi narod*) on the territory of the Russian empire. Institutional framework for pursuing the study of the formation of this “culture” was the Oriental Department of the Russian Imperial Archaeological Society, headed by Rozen since 1885. Vera Tolz describes in her book “Russia’s Own Orient” the intense debates about how to achieve social, political, and cultural cohesion within the context of the empire’s multi-ethnicity & multi-culturalism in late imperial period in Russia. Russian politicians and intellectuals were challenged by the tension between the country’s imperial structures and the forces of modern nationalism. Some imperial scholars since the 1880s began advancing, through their research, various integrationist projects like an “imperial race” by liberal Moscow anthropologists, linguists explicitly related their own work on Russian and Ukrainian languages to their visions of the future Russia, but it also led to dissimilation by Georgians, Armenians, Ukrainians with concepts of separate nations.

Inside the German Academia

After his successful completion of Armenian and Georgian Studies Niko Marr selected Javakhishvili for a dissertation, which required to study one year abroad, in Germany. Adolf von Harnack at Friedrich Wilhelm University Berlin, a leading scholar in the history of early Oriental Christianity was according to his research plan the first station. Plans to study with the cultural historian Karl Lamprecht at Leipzig and with the Byzantinist Karl Krumbacher in Munich did not materialise. The research topics were related to “The separation of the Georgian from the Armenian Church”, “The Character of Christianity in Ancient Armenia and Georgia”, “Church Organisation”, “The Feudal Character of the clergy in Georgia”, “The feudalization of land in Armenia and Georgia” and “The fight between royal power and the

feudal lords from David the Builder to Queen Tamar, XII-XIII cc.”. Obviously, Javakhishvili was not interested in Leopold von Ranke’s Borussian version of political history. As a Tsarist subject he had to overcome administrative barriers: upon his arrival in April 1901 he could not be enrolled, because of a missing university degree certificate of St. Petersburg University, which Niko Marr had to provide. Finally he was enrolled as “Johannes Dshawachischwili” from “Russia-Tiflis” in “philosophy” (“history” was deleted) at Friedrich Wilhelm University Berlin from April 1901 until March 1902, matriculation number 4434. In the 1900s still there were only few individuals with university degrees for research purposes, while growing numbers of Russian students in Germany were Jews not allowed to study in Russia. From the Caucasus it were mainly Armenians, much less Georgians. The **cooperation with Adolf von Harnack** seemed to be successful. Javakhishvili did not move on to another university and continued in Berlin translating “The Martyrdom of St. Euthymios” into German (Minutes of Prussian Academy of Sciences 1901). He completed his studies with “rite” (topics to be identified). When Harnack offered him to continue working on Christian Oriental Church History, he declined. Since Dec. 1901 he was preparing for an expedition with Prof. Marr to Mt. Sinai, St. Catherine’s Monastery to find Georgian and Armenian manuscripts. From April until September 1902, they were travelling to Mount Sinai in search of Georgian manuscripts.

This expedition led into the Ottoman Empire from Petersburg via Odessa and Constantinople to Alexandria, Cairo and finally Sinai (April-August 1902). This trip is preserved in a regular and fast correspondence via post cards with Georgian friend in St. Petersburg. He was looking to identify documents supporting claims of autocephaly of Georgian Orthodox Church long before becoming part of the Russian Holy Synod. This was his mission. Ivane Javakhishvili as a national historian intended to create a new, national master narrative that led to his “History of the Georgian Nation” (1908).

Based on the paradigm of a European nation and defended in his article “Patriotism and Science” he turned against Iakob Gogebashvili’s “advocacy science” (1902) and advocated the writing of “scientific” (positivist) history in revolutionary 1905 with a new object of history that appears in the title his book: the Georgian nation, marking a Europeanization of the historical profession as a long-term development from the times of early kings to Soviet Georgia. All further editions of Javakhishvili’s “History of the Georgian Nation” served to adapt this new master narrative to the changing political settings. A comparison of his original writings (all preserved in his personal fond) with the edited volumes is still pending.

Another interesting type of materials preserved is the **Georgian students’ survey from 1913**, initiated and led by Javakhishvili and organized by the “Young Scientists Circle of Georgians” at St. Petersburg University (working in Georgian), launched as a large scale survey among Georgian students with 763 responses from 1500 questionnaires sent to Russian and European Universities (see Tinatin Abuladzes MA thesis analysing the political orientations of these students after 116 years!).

Finally, there are thousands of personal letters of Ivane Javakhishvili’s correspondence with other scholars and colleagues, for example, with Ekvtime Taqaishvili (N1809, 12/V/1900). These letters represent the category of ego-documents, which help to understand the forma-

tion of a scholar through the communication with others, the development of his ideas and influences from scientific discourse and politics. This correspondence provides us with a “time horizon” e.g. of expectations from the future.

As a conclusion, we can state that Iv. Javakhishvili’s personal fund represents an ideal means for a complex analysis of a human and scholar, to understand the reason behind his actions and tracing his relationships and the formation of a distinct social group as the Georgian nation and identify the origins of new academic ideas and interests.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

დ. სართანია, ივანე ჯავახიშვილის სამეცნიერო მემკვიდრეობა და მისი გამოცემული შრომები; რედ. ფარნაოზ ლომაშვილი [Iv. Javakhishvili’s Scientific Heritage and his published works; Ed. Farnaoz Lomashvili]. Tbilisi 2009 <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/6909>

თ. აბულაძე, 1912-1913 წლებში რუსეთსა და საზღვარგარეთ მცხოვრები ქართველი სტუდენტების პოლიტიკური იდენტობები [Political Identities of Georgian Students Living in Russia and Abroad in 1912-1913], MA thesis in sociology, Ilia State University, July 2019.

ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივის აღწერილობა, შეადგინეს ა. ბაქრაძემ და ნ. ჯავახიშვილმა; კორნელი კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი [Iv. Javakhishvili’s personal archive description. Ed. by A. Bakradze & N. Javakhishvili; K. Kekelidze’s Institute of Manuscripts. Tb.: metsniereba, 1976.

ივ. ჯავახიშვილი, (1876-1940) ბიბლიოგრაფია [Ivane Javakhishvili (1876-1940) Biobibliography]. Tb. 1976:43,45,50.

ო. რაისნერი, ორი სამყაროს მგზავრი. თერგდალეულთა იდენტობის კონფლიქტი და ეროვნული ცნობიერება, კრებულში: ქართველი ერის დაბადება. ილია ჭავჭავაძისადმი მიძღვნილი კონფერენციის მასალები (26-27 ნოემბერი, 2007 წ.). თბილისი: ისუ გამომცემლობა, 2009, გვ. 48-66.

O. Reisner, Georgian student encounters with Russian and European Universities, 1861-1917 – A Generational Approach, in: Anthropological Researches 2 (2015), 88-102.

O. Reisner, Travelling Between Two Worlds – the Tergdaleulebi, their Identity Conflict and National Life. In: Identity Studies 1 (2009), no. 1, pp. 36-50.

ირინა გოგონაია

*კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი*

როგორ ვიცავთ ხელნაწერ კულტურულ მემკვიდრეობას? სიმულაციური თამაშები ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოლექციების საფუძველზე

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, რომელიც წარმოადგენს საქართველოში უძველესი ხელნაწერი წიგნებისა და ისტორიული დოკუმენტების უმდიდრეს საცავს და ავტორიტეტულ სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებას, საზოგადოებაში ასრულებს მნიშვნელოვან საგანმანათლებლო-კულტურულ როლს. საგანმანათლებლო პროგრამების საშუალებით (საზაფხულო/სეზონური სკოლები, სასწავლო პრაქტიკა, ტრენინგები და სხვ.) ცენტრი ხელს უწყობს, ერთი მხრივ, აქ დაცული კოლექციების პოპულარიზაციას, ხოლო, მეორე მხრივ, ხელნაწერ კულტურულ მემკვიდრეობასთან ზიარებით საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფის და ინდივიდის შესაძლებლობების განვითარებას. კოლექციების სასწავლო-საგანმანათლებლო პოტენციალის აქტუალიზაციისათვის ხშირად საჭიროა სპეციალური პედაგოგიური ფორმებისა და საშუალებების გამოყენება.

საზაფხულო სკოლის ფარგლებში ინტერაქტიურ პროგრამაში „როგორ ვიცავთ ხელნაწერ კულტურულ მემკვიდრეობას?“, რომელიც ითვალისწინებს მსმენელებისათვის ცენტრში დაცული კოლექციების, ასევე, ხელნაწერებთან მუშაობის ზოგიერთი ასპექტის გაცნობას, გამოყენებულია სიმულაციური დიდაქტიკური თამაში „არქივისტი“.

სიმულაციური თამაშის შინაარსის შემუშავებისას, ჩვენ ვეყრდნობოდით სიმულაციის ზოგად განმარტებას, რომელიც ითვალისწინებს სინამდვილის გარკვეული ფრაგმენტის წარმოდგენას გამარტივებული სახით, რაც აადვილებს დაკვირვებასა და ოპერირებას. სიმულაციური თამაში ხასიათდება შემდეგი ნიშნებით: 1. უშუალოდ არის დაკავშირებული სინამდვილესთან, მაგალითად, მიმართულია პროფესიული საქმიანობის დეტალურ შესწავლაზე, ჩვენ შემთხვევაში, არქივისტის/საცავის მცველის/კოდიკოლოგის საქმიანობის შესწავლაზე; 2. მოითხოვს მონაწილის მხრიდან აქტიურობას; 3. სტრუქტურირებულია, ანუ მიმდინარეობს მკაფიოდ განსაზღვრული ნესების შესაბამისად. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა აქტივობების, სასწავლო რესურსებისა და მონაწილეთა დამოუკიდებელი მუშაობის ორგანიზების საშუალებების დიზაინს (სასწავლო ბარათები და სამუშაო ფურცლები, შემუშავებული პ. გალპერინის გონებრივი მოქმედებების ეტაპობრივი ფორმირების თეორიის შესაბამისად).

საილუსტრაციოდ წარმოგიდგენთ აქტივობის „არტეფაქტების სამყარო“ აღწერას, რომელიც შემუშავებულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კოლექციის საფუძველზე. აქტივობის უნივერსალური მეთოდური ჩარჩო მრავალფეროვანი კონტენტის გამოყენების საშუალებას იძლევა. ამ შემთხვევაში გამოყენებულია არტეფაქტის ასლი სპარსული დოკუმენტების კოლექციიდან (Pd – 41).

აქტივობის მიზანი	აქტივობის აღწერა	დრო
მონაწილეები გაიაზრებენ არტეფაქტების მნიშვნელობას	წამყვანი მონაწილეებს უჩვენებს სლაიდს (სურ. 2.), რომელზეც არის გამოსახულება და დამალული ტექსტი. მწვრთნელი სთხოვს მონაწილეებს, გამოთქვან მოსაზრებები, რას შეიძლება წარმოადგენდეს მოცემული დოკუმენტი. მონაწილეები აკვირდებიან გამოსახულებას, გამოთქვამენ ვარაუდებს (დამწერლობის, რაობის, დანიშნულების და ა. შ. შესახებ). წამყვანი წერს ვარიანტებს დაფაზე. ეკრანზე იხსნება დაფარული ტექსტი – დოკუმენტის ანოტაცია. შაჰ-სულთან ჰუსეინის ბრძანებულება კახეთში მოთარეშე დაღესტნელების დასჯის შესახებ 1705. აღმოსავლური თეთრი ქალაქი, ზომები: 56,2 X 25 სმ ტექსტი დაწერილია შავი მელნით, ცენტრში – შაჰის პატარა ოთხკუთხა ბეჭედი Pd – 41 კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. მონაწილეები აფიქსირებენ ერთგვარ შეუსაბამობას ტექსტის გაფორმებასა და შინაარსს შორის. წამყვანი მონაწილეებს აწვდის სამეცნიერო კვლევის შედეგად მიღებულ ინფორმაციას (წყარო: მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან, დარეჯან კლდიაშვილის რედაქციით. თბილისი, 2011. 149-224): – სპარსული საბუთების ტექსტის ძირითადი ნაწილი დაწერილია ინდური შავი მელნით (ტუშით); ზოგიერთი აქცენტირებული ნაწილის გამოსაყოფად იხმარება წითელი მელანი და ოქროს ვარაყი. – სპარსული საბუთები, ჩვეულებრივ, მცირე ზომისაა, ნაწერია ერთ ფურცელზე. მისი ზომა საშუალოდ არის 36/50 X 20/30 სმ; ტექსტის დასასრულს, როგორც წესი, მითითებულია საბუთის დაწერის თარიღი. – ფირმანების ძირითადი მასალაა სირიული და ჩინური წარმოშობის ლია ფერის თხელი გაპრიალებული ქაღალდი. დოკუმენტის ტექსტი და მისი შემომსაზღვრელი ორნამენტული არშია ხშირად ჩასმულია უფრო სქელი ქაღალდის ფერად ჩარჩოში, რომელიც იცავს საბუთს დაზიანებისაგან. ამ მცირე ინფორმაციის მიწოდების შემდეგ წამყვანი მონაწილეებს მიმართავს შეკითხვით: ამ დოკუმენტის მიხედვით რა შეიძლება ვთქვათ: • პერიოდზე/ეპოქაზე? • ქართულ/სპარსულ კულტურაზე, კულტურულ ურთიერთობებზე? • კიდევ რა ინფორმაციას გვანდის? წამყვანი აჯამებს აქტივობას. მნიშვნელოვანია, მონაწილეებმა გაიაზრონ, რომ მუზეუმში/სიძველეთსაცავში არტეფაქტის დაცვა საცავში შენახვასთან ერთად მის შესწავლას გულისხმობს. არტეფაქტებს სწავლობენ სხვადასხვა დარგის მეცნიერები, რათა განისაზღვროს მათი რაობა, სახეობა, მხატვრული იერი და სხვ.	30 წთ.

ნამყვანი მსმენელებს ჯგუფებად ყოფს. ჯგუფებს ურიგდებათ ხელნაწერების ასლების პაკეტი და საგანგებოდ შემუშავებული სამუშაო ფურცელი (სურ. 3). თითოეული პაკეტი მოიცავს სხვადასხვა მასალას (არტეფაქტების ასლები), გამოყოფილი კატეგორიების მიხედვით.

მონაწილეები დამოუკიდებლად ათვალიერებენ მასალას, ეცნობიან ანოტაციებს და ახარისხებენ საკუთარი შეხედულებისამებრ. სამუშაო ფურცლების საფუძველზე მონაწილეები აჯგუფებენ მასალას გამოყოფილი კატეგორიების მიხედვით. მუშაობის დასრულების შემდეგ ხდება სამუშაოს წარდგენა – დაფაზე მოცემულია კატეგორიზაციის სქემა, თითოეული ჯგუფის წარმომადგენლები სათითაოდ გამოდიან დაფასთან და შესაბამისი კატეგორიის ქვეშ ათავსებენ (აკრავენ) არტეფაქტს, ასაბუთებენ, რატომ თვლიან, რომ მოცემული ნიმუში მიეკუთვნება ხელნაწერის, ისტორიული დოკუმენტის, პირადი არქივის ან ძველნაბეჭდი წიგნის კატეგორიას. მიმდინარეობს კლასიფიცირების შედეგების განხილვა და საექსპერტო შეფასება.

აღნიშნული სიმულაციური თამაში სტუდენტთა სასწავლო-შემეცნებითი საქმიანობის ეფექტიანი ფორმაა, რომელიც ხელს უწყობს ახალი ცოდნის მიღებას, განმტკიცებას, პრაქტიკული უნარ-ჩვევების მიღებას და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, სიაზიზებას ანიჭებს სტუდენტებს.

Irina Gogonaia

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

HOW DO WE PRESERVE MANUSCRIPT CULTURAL HERITAGE? SIMULATION GAME BASED ON THE COLLECTIONS OF THE KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

The National Centre of Manuscripts, which is the richest repository of ancient manuscript books and historical documents in Georgia and an authoritative scientific-research institution, plays an important educational-cultural role in the society. Through educational programs (summer/seasonal schools, internships, trainings, etc.), the Centre promotes, on the one hand, the collections preserved here, and, on the other hand, the development of opportunities for different groups and individuals in the community by sharing manuscript cultural heritage. It is often required to use special pedagogical forms and means to actualize the educational potential of the collections.

In the framework of the summer school the interactive program, called, “How do we preserve manuscript cultural heritage?” assists that the listeners get familiarized with the collections preserved at the Centre as well as acquire the knowledge of the aspects of process that involves working on manuscripts, the simulation didactic game “Archivist” is played to better reach this goal.

In the process of simulation content formation, we used the general definition of simulation which considers the representation of reality in the simplified form. This way it renders the

observation and operation processes easier. The simulation game is marked by the following characteristics: 1. It is directly related to the actual professional environment, for example, it is directed to the detailed study of professional activities of the archivist/repository guard/codicologist; 2. Requires active involvement from the participants; 3. It is structured, progresses under the clearly defined rules. Particular attention is paid to the design of activities, learning resources and means of organizing independent work of participants (learning cards and worksheets designed following P. Galperin's SCOPA – "scheme of a complete orienting basis of the action").

As a showcase here is a description of the activity “World of Artifacts“, which is based on the collection of the National Centre of Manuscripts. The universal methodological framework of the activity allows the use of a variety of content. In this case, we illustrate a copy of the artifact from the collection of Persian documents (Pd – 41).

Table 1. Description of the activity “World of Artifacts“

Aim of the activity	Activity description	Time
Participants will understand the importance of artifacts	The presenter shows the participants a slide (Fig. 2.) with an image and hidden text. The trainer asks the participants to express their opinions on what the given document might represent. Participants observe the image, make assumptions (about script, essence, purpose, etc.). The presenter writes the options on the board. The hidden text – document annotation – opens on the screen. Shah Sultan Hussein’s decree on exacting punishment Dagestani invaders of Kakheti. 1705. Oriental white paper, dimensions: 56,2 x 25 cm The text is written in black ink, in the centre – a small rectangular ring of Shah. Pd – 41 Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts Participants find the link between illumination of the document and its content somewhat incomprehensible (Fig. 2). The presenter provides the participants with the information obtained as a result of scientific research (Source: Illuminated Historical Documents from Georgian Depositories, edited by Darejan Kldiashvili. – Tbilisi, 2011. – 149-224): – The main part of the text of Persian documents is written in Indian black ink; Red ink and gold foil are used to highlight some of the accentuated parts. – Persian documents are usually small in size, written on a single sheet of paper. Its size on average is 36/50 x 20/30 cm; At the end of the text, the date of writing the document is usually indicated.	30 minutes

	– The main material of the firmans is light colored thin polished paper of Syrian and Chinese origin. The text of the document and its adjoining ornamental margins are often embedded in a thicker colored paper frame that protects the document from damage. After providing this small amount of information, the presenter asks the participants a question: based on this document what can be maintained as for assessing: • The period/epoch? • Georgian/Persian culture, cultural relations? • Other information it can provide? The presenter summarizes the activity. It is important for participants to understand that along with storing it in a repository, thoughtful procedure of preserving an artifact in a museum/antiquity involves the process of its thorough study. Artifacts are studied by scientists in various fields to determine their identity, species, artistic features, etc.	
--	--	--

The presenter divides the listeners into groups. Packages of manuscript copies and a specially designed worksheet (Fig. 3) are distributed to the groups. Each package includes different materials (copies of artifacts) according to the allocated categories.

Participants view the material independently, read the annotations, and sort at their discretion. Based on the worksheets, participants group the material according to the allocated categories. After the work is completed, the work is presented – a categorization diagram is given on the board, the representatives of each group come to the board one by one and place (enclose) the artefact under the appropriate category, justifying why they think the sample belongs to manuscripts, historical documents, private archives or old printed books category. The results of the classification are discussed and evaluated.

The simulation game is an effective form of student learning-cognitive activity, which promotes the acquisition of new knowledge as well as practical skills, their further reinforcement and, what is no less important, it is at disposal so that students feel free and at their leisure during its procedure.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ი. გოგონაია, სიმულაციური თამაშის გამოყენება საარქივო მასალის საფუძველზე შემუშავებულ საგანმანათლებლო პროგრამებში (სიმულაციური თამაში „არქივისტი“ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საგანმანათლებლო პროგრამების ფარგლებში). საერთაშორისო კონფერენციის „არქივთმცოდნეობა, წყაროთმცოდნეობა, სიძველეთმცოდნეობა – ტენდენციები და თანამედროვე გამოწვევები“, მასალები. თბილისი, 2017. გვ. 78-82. [**Ir. Gogonaia**, Using Simulation Games in the Museum Educational Programs Based on the Archival Documents (Simulation Game “Archivist” within the Educational programs of the Georgian National

Centre of Manuscripts). – In International Conference Proceedings *Archival Studies, Source Studies – Trends and Challenges*. Tbilisi, 2017. pp. 78-82].

მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან (დარეჯან კლდიაშვილის რედაქციით). თბილისი, 2011.

З. А. Бонами, Музей – образование – дети. Музейная педагогика за рубежом: Работа музеев с детской аудиторией. М., 1997.

“Georgian, Persian, and Ottoman Illuminated Historical Documents in the Depositories of Georgia” (Darejan Kldiashvili (Ed.)). Tbilisi, 2011.

J. Daines, Adult Learning – Adult Teaching; Welsh Academic Press, 2006.

T. Jeffs, and M. K. Smith, (eds.) Using Informal Education. An alternative to casework, teaching and control?, Milton Keynes: Open University Press, 1999.

T. Simkins, Non-Formal Education and Development. Some critical issues, Manchester: Department of Adult and Higher Education, University of Manchester. 1977.

სურ. 2. შაჰ-სულთან ჰუსეინის ბრძანებულება კახეთში მოთარეშე დელ-ესტნელების დასჯის შესახებ, 1705 წ.

Fig. 2. Shah Sultan Hussein’s decree on exacting punishment Degestani invaders of Kakheti. 1705.

We have 4 different types of written artifacts at the Center. Examine the collection and list them according to the appropriate categories below

Manuscripts	Historical documents	Private archives	Old printed books
1		3	4

სურ. 3. სამუშაო ფურცელი. მასალის კლასიფიკაცია კატეგორიების მიხედვით.

Fig. 3. Worksheet. Classification of material by categories.

თამარ დვალიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

დაზიანებული ფურცლის რესტავრაცია

კონსერვაცია-რესტავრაცია სამეცნიერო დარგია, რომელიც ემსახურება ისტორიული და კულტურული მემკვიდრეობის შენახვა-გადარჩენას.

უძველესი დროიდან რესტავრაციის ნიმუშები ხელოვნების ნიმუშებთან ერთად ჩნდება. ხელნაწერი მემკვიდრეობის შემთხვევაში ვხვდებით ნიმუშებს, სადაც ჩანს, რომ ეტრატის დამზადებისას, ტექნოლოგიური თავისებურებების გამო, მასალა ზოგჯერ ზიანდებოდა. მასალის სიძვირისა და მისი შექმნის სირთულის გამო, ოსტატები შეაკეთებდნენ ხოლმე ეტრატის დაზიანებულ უბნებს, აკერებდნენ ბამბის ან აბრეშუმის ძაფით. ზოგჯერ ასეთი დაზიანებული უბნები იკერებოდა ცხოველის მყესებით დამზადებული ძაფითაც. ხელნაწერების ხშირი გამოყენებისას, პირველ ყოვლისა, ზიანდებოდა წიგნის ყდა, ამიტომ მას ცვლიდნენ ახლით. დაზიანებულ ყუას და კიდეებს ანებებდნენ ქაღალდის ზოლებს, ეტრატის ფურცლების შემთხვევაში კი დაზიანებულ ადგილს ავსებდნენ ეტრატის მასალით.

დღეისათვის რესტავრაციის არსი მდგომარეობს მატერიალური მემკვიდრეობისა და ხელოვნების ნიმუშების იმ სახით შენახვაში, როგორი სახითაც არის ის ჩვენამდე მოღწეული. დაზიანებული ნიმუშის მდგომარეობის გათვალისწინებით მას უტარდება კონსერვაცია ან რესტავრაცია.

კონსერვაცია გულისხმობს ისეთი სამუშაოების ერთობლიობას, რომელიც არ ცვლის ექსპონატის იერსახეს, მაგრამ აჩერებს მასში მიმდინარე დამაზიანებელ პროცესებს და უქმნის ისეთ გარემოს, რომელიც იცავს და ინახავს მას ხანგრძლივი დროის განმავლობაში. რესტავრაციის შემთხვევაში ხდება დაზიანებული ერთეულის მთლიანობის აღდგენა, ნაკლული უბნების შევსება სპეციალური, ორიგინალთან მიმსგავსებული მასალით.

ორივე შემთხვევაში, კონსერვაციისა და რესტავრაციისას, აუცილებელია შენარჩუნდეს ნიმუშის ავთენტური სახე და ყველა, უმცირესი ნაწილიც კი, რომელიც რესტავრაციის პროცესში რაიმე მიზეზით მოსცილდა ორიგინალს, მაგრამ წარმოადგენს მის ისტორიას.

კონსერვაცია და რესტავრაცია რამდენიმე ეტაპისგან შედგება, ესენია: დაზიანებული ერთეულის დათვალიერება, მისი მდგომარეობის შესწავლა და კვლევა, დაზიანების ხარისხის და სახეობის განსაზღვრა და სამუშაოების დაგეგმვა. კვლევის პროცესში ტარდება ობიექტის ფოტოგადაღება მდგომარეობის დასაფიქსირებლად.

ივსება საპასპორტო მონაცემები. იმ შემთხვევაში, თუ დაზიანებული ერთეული დასნებოვნებულია, დაობებულია ან დაავადებულია სოკოთი ან რაიმე მწერით, მას უტარდება დეზინფექცია და დეზინსექცია. ამისთვის ერთეული თავსდება სპეციალურ კამერაში და მუშავდება ქიმიური ნივთიერებებით.

შემდეგ, საჭიროებიდან გამომდინარე, კოდექსის შემთხვევაში, ბლოკი იშლება ფურცლებად. ერთეულები მუშავდება და ინმინდება ფუნჯებით, ბამბით, სპეციალური სანმენდი ღრუბლებით, მშრალი ან სველი წესით. ზოგჯერ ობიექტი საჭიროებს დამატებით დამუშავებას ქაღალდის მომატებული მჟავიანობის გასანეიტრალებლად. ამისათვის გამოიყენება სხვადასხვა მეთოდი. შემდეგ ეტაპზე ხდება დაზიანებული ფურცლის მთლიანობის აღდგენა. ამისათვის რესტავრატორი შეარჩევს სპეციალურად რესტავრაციისთვის დამზადებულ ქაღალდს, ორიგინალის ფერის, ფაქტურის და სისქის გათვალისწინებით. ამისთვის რესტავრაციის პროცესში გამოიყენება „იაპონური ქაღალდი“, რომელიც იწარმოება იაპონიაში და იქმნება სპეციალური ჯიშის ხეების ბოჭკოსგან, ისეთი როგორიცაა კოზო, გამპი და მიცუმატა. ამ ქაღალდს აქვს გრძელი ბოჭკო, რის გამოც დამყოლი და ელასტიკურია. აქვს ნეიტრალური ფაქტორი და უსაფრთხოა ნებისმიერი სახის სარესტავრაციო ერთეულისთვის. ეტრატისთვის გამოიყენება ცხოველური ან მცენარეული წარმოშობის სხვადასხვა სახის ნებო და იაპონური ქაღალდი, ან განსაკუთრებული მეთოდით დამუშავებული ეტრატის მასალა. რესტავრაციის პროცესში გამოიყენება მხოლოდ შექცევადი მასალა – ისეთი ნებოები და ხსნარები, რომლებიც საჭიროების შემთხვევაში მოსცილდება ორიგინალს და არ დააზიანებს მას. ნებოსთვის ძირითადად გამოიყენება მაღალი ხარისხის და სპეციალურად დამუშავებული ხორბლის ან ბრინჯის სახამებელი, ასევე, ცელულოზის საფუძველზე დამზადებული მაღალი ხარისხის ნებოები.

ფურცლების რესტავრაციის დასრულების შემდეგ, ისინი იწნიხება პრესში და ლაგდება რვეულებად. შემდეგ ეტაპს წარმოადგენს ყდის რესტავრაცია. რესტავრირებული ფურცლების რვეულები იკინძება დაზგაზე ისეთივე მეთოდით, როგორითაც აკინძული იყო ორიგინალი. იმ შემთხვევაში, თუ ხელნაწერს გააჩნდა კაპტალი (ფერადი ძაფებისგან მოწული თასმა, რომელიც ეკერებოდა ზევით და ქვევით ბლოკის ყუაზე, მტვრისგან დასაცავად და ბლოკის სიმყარისთვის, ასევე, დეკორატიული მიზნით), მას უტარდება რესტავრაცია და უბრუნდება ბლოკს, ან მზადდება ახალი. აკინძული ბლოკი იმოსება ყდით. იმ შემთხვევაში, როდესაც ხელნაწერს გააჩნია ყდა, მას, საჭიროებისამებრ, უტარდება რესტავრაცია. თუ ყდა დაკარგულია, მზადდება ახალი ყდა, ტყავის, მუყაოს, ხის დაფების ან სხვა შესაბამისი მასალის გამოყენებით. რესტავრაციის ყველა ეტაპი საჭიროებს დიდ ყურადღებას და სიზუსტეს. სარესტავრაციო სამუშაოები მოითხოვს რესტავრატორისგან დიდ პასუხისმგებლობას, რათა ყველა სამუშაო ჩატარდეს ხარისხიანად. რესტავრაციის მთავარი არსი მდგომარეობს დებულებაში – „არ დააზიანო!“

CONSERVATION AND RESTORATION OF MANUSCRIPTS AND PRINTED HERITAGE

Conservation-restoration is a scientific field that serves to preserve-recover historical and cultural heritage. Signs of restoration from ancient times appear alongside works of art. In the case of manuscripts, some samples show that in the process of preparing the parchment, the material was often damaged as a result of peculiarities in manufacturing methods and technology. Due to high cost of materials and difficulty in the process of manufacturing it, masters of the field would often repair damaged areas of the parchment, using cotton and silk threads. Some samples have damaged areas sewed using improvised thread made from animal sinew and tendon. Following frequent use of manuscripts, the initial damage occurs in book cover/binding. Damaged spine and edges were patched and covered using thin paper strips, while damaged areas of parchment were filled using the parchment material.

Modern restoration strives to conserve and protect material heritage in a way that would preserve its initial form and design, the way it was inherited and delivered to the Centre. Damaged samples are restored with precision and reinforced for better conservation.

The purpose of conservation is to employ a collection of methods that serve to halt progression of damage in exhibits, and create a safe environment that preserves and protects it for a long period of time, without in any way changing or affecting appearance or initial form and structure of the exhibit.

Restoration process serves to reverse damage/restore damaged areas and fill missing sections with special materials closely related to original materials used, and as such preserving the original form and appearance.

In both cases, during conservation and restoration, it is essential to preserve authenticity of the sample. Every finest detail, some of which might divert from the original in the process of restoration based on severity of damage, must in the end represent the history of inherited exhibit.

Conservation and restoration processes consist of several stages: Observation of damaged units, studying the condition of the unit and conducting research, determining the type, extent and severity of damage and work planning. In the process of research, the object is recorded and photographed for fixed observation of damage and condition. The details of conducted work are recorded in the restoration/conservation passport of the exhibit. If the damaged sample shows signs of organic damage or infection, such as coating of mould/fungus or infested with insects, it is processed in a special decontamination chamber using chemical treatment.

Afterwards, if it is required such as in the case of codex samples, the block is separated into individual papers. Units are processed and cleaned with precision brushes, cotton, special restoration sponges, and using wet or dry methods depending on damage type. In some cases, object requires additional processing for neutralizing increased acidity of paper material. Various methods are employed for this, depending on the situation, material and condition.

Next stages serve to restore integrity of damaged papers. Restorer has to choose special restoration designated paper material, taking into consideration color, facture and thickness of the original material. For this, “Japanese Paper” is used, manufactured in Japan from the bark/fibers of specific tree and shrub species such as Kozo, Gampi and Mitsumata. This paper has long thin fibers, which makes it exceptionally flexible and to an extent malleable. It has neutral pH factor and is safe to use for any kind of restoration unit or exhibit. For parchment restoration, various types of animal derived glue and either Japanese paper, or specially manufactured parchment materials are used. Only special “reversible” materials are used, such specific types of glue and solutions that can easily be removed from the original without in any way damaging it or leaving residue. For glue material, high quality and specially manufactured wheat or rice starch and cellulose-based glues are used.

After the restoration process is done, processed papers are pressed and dried, after which they are organized and stacked in order. Next stage is dedicated to restoration of cover/bindings. Stacked papers are bound on a machine in the same manner that it was bound originally. In the case that manuscript has a headband or a “Kaptal” (a ribbon woven from colored threads, two of which are sewn onto top and bottom parts on the inside of the book spine, which is used to protect the block from dust and reinforce it, as well as for decoration purposes), the ribbons are removed to be processed for restoration, or are replaced with new counterparts. After this, the cover is attached to the bound block. In case manuscript had an original cover that was damaged, it is processed for restoration. If the cover was lost, new cover is manufactured out of leather, carton, tree root or other applicable materials. Each stage of restoration/conservation requires thorough attention to detail and precision. Restoration processes demand great responsibility from the restorer specialist, such that each process is conducted with quality. The main essence of restoration is in the statement – “Do not damage!”

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

თ. დვალისვილი, სამეცნიერო და პრაქტიკული რესტავრაციის ტერმინთა განმარტების შესახებ, საქართველოს ეროვნული არქივი, საკონფერენციო სტატიათა კრებული, თბილისი 2019 წ.

თ. დვალისვილი, ხელნაწერი და ბეჭდური ობიექტების კონსერვაცია-რესტავრაცია-პრაქტიკული და მეთოდური სახელმძღვანელო. საქართველოს ეროვნული არქივი, საკონფერენციო სტატიათა კრებული, თბილისი 2018 წ.

T. Dvalishvili, Manuscript and printed object conservation-restoration practical and methodical manual. Georgian National Archive, conference article collection, Tbilisi, 2018.

T. Dvalishvili, “On preventive conservation of the heritage preserved in book deposition collections”, “Caucasus Journal of Social Sciences”, Volume 4, Issue 1. Tbilisi, 2011.

T. Dvalishvili, Scientific and practical restoration terminology, Georgian National Archive, conference article collection, Tbilisi, 2019.

დიმიტრი გურგენიძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

დიגיტალიზაცია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დიგიტალიზაციის ლაბორატორია დაარსდა 1999 წელს და მას შემდეგ დიგიტალიზაციის პროცესი უწყვეტ რეჟიმში მიმდინარეობს.

დიგიტალიზაცია გულისხმობს ხელნაწერი მემკვიდრეობის (ხელნაწერი წიგნები, საისტორიო საბუთები, არქივები და სხვა) ციფრული ასლების შექმნას (ფოტოგადაღება/სკანირება, ციფრული დამუშავება და სასერვერო სივრცეში განთავსება).

დიგიტალიზაციის მიმართულება წარმოადგენს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პრიორიტეტს შემდეგი მიზეზების გამო:

- დიგიტალური ვერსიების შექმნით ვიცავთ ორიგინალ მასალას ზედმეტი შეხებისგან; ამ მხრივ, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ცენტრის მომსახურების სფერო. ცენტრის სამკითხველო დარბაზი საშუალებას აძლევს როგორც ქართველ, ასევე უცხოელ მკვლევარებს, გაეცნონ და დაამუშაონ მათთვის სასურველი, საინტერესო მასალა. ციფრული ვერსიების არსებობის პირობებში ფონდსაცავებიდან სამკითხველო დარბაზში გადის უკვე არა ორიგინალი მასალა, არამედ მათი ციფრული ასლები. შესაბამისად, ციფრული ვერსიების შექმნა არის ორიგინალების დაცვის ერთ-ერთი ყველაზე ეფექტური საშუალება.

- დიგიტალური ვერსიების არსებობის პირობებში მეცნიერს, დიდწილად, უადვილდება ტექსტოლოგიური კვლევების ჩატარება. ციფრული ვერსიების არსებობის პირობებში მკვლევარს შეუძლია კომპიუტერული ტექნიკის გამოყენებით გაადიდოს მისთვის საინტერესო ტექსტის ადგილები, რომლებიც ორიგინალში ლუპის დახმარებითაც კი ძნელადაა გასარჩევი, ციფრული ვერსიების გამოყენებით ტექსტი ადვილად წაკითხვადი ხდება. დარგების განვითარებას დიდად უწყობს ხელს ციფრული ვერსიების გამოყენება.

- ციფრული ვერსიების არსებობის პირობებში მნიშვნელოვანწილად ვითარდება სამეცნიერო საგამომცემლო საქმე. წყაროს გამოქვეყნების დროს გვეძლევა საშუალება თან დავუერთოთ ტექსტის ზუსტი ფოტო-ვერსიები. ასევე შესაძლებელია მრავალმხრივ გავამდიდროთ თვალსაჩინოებით სამეცნიერო თუ პოპულარული გამოცემები.

- ციფრული ვერსიები საშუალებას იძლევა, განხორციელდეს სხვადასხვა სამეცნიერო-საგანმანათლებლო-საგამოფენო პროექტი. შესაძლებელი ხდება ვიზუა-

ლური მასალის ბანერებზე დაბეჭდვა, მასალის ფოტო და ვიდეო ვერსიების სახით ჩვენება, კატალოგების დაბეჭდვა და სხვა.

- ხელნაწერი მემკვიდრეობის ელექტრონული ვერსიების არსებობის პირობებში მზადდება მნიშვნელოვანი სამეცნიერო მოხსენებები, რომელთა გატანაც საერთაშორისო თუ ადგილობრივ სამეცნიერო კონფერენციებზე საშუალებას იძლევა, დაინტერესებულ საზოგადოებას ვიზუალიზაციის სახით მივანოდოთ ინფორმაცია სამეცნიერო სიახლეების შესახებ.

- მონაცემთა ბაზის შედგენა, სადაც დეტალურად იქნება მითითებული ხელნაწერის რაობა, ასევე ყველა სამუშაო, რომელიც ხელნაწერზე იქნება ჩატარებული.

დღეისათვის დიგიტალიზაციის ლაბორატორია აღჭურვილია:

1. A1+ ზომის სკანერით, რომლის მაქსიმალური რეზოლუცია 1200 პიქსელი ინჩზე (DPI);

2. A2 ზომის პლანეტარული სკანერით, მაქსიმალური რეზოლუცია – 600 პიქსელი ინჩზე (DPI);

3. A3 ზომის წიგნის სკანერებით, მაქსიმალური რეზოლუცია – 600 პიქსელი ინჩზე (DPI);

4. მაღალი გარჩევადობის ციფრული ფოტოაპარატებით (30-50 მეგაპიქსელი).

5. ფირის სკანერით და არასტანდარტული ფირის გადასაღები დანადგარით.

ხელნაწერის ზომების და მდგომარეობის გათვალისწინებით, შეირჩევა დიგიტალიზაციის შესაფერისი მეთოდი. სრული გაციფრულების შემდეგ ხდება ელექტრონული ვერსიის პაგინაცია, მისი ციფრული დამუშავება შესაბამისი კომპიუტერული პროგრამით (Adobe Photoshop), რათა მაქსიმალურად მიუახლოვდეს ორიგინალს (ფერების კორექცია, კროპირება). კომპიუტერული დამუშავების შემდეგ ელექტრონული ვერსია ინერება მეხსიერების მატარებლებზე (CD/DVD), რომლებიც გადაეცემა ფონდსაცავებს, ასევე, ინახება სერვერზე და სარეზერვო ასლი – დიგიტალიზაციის ლაბორატორიის კომპიუტერებში.

ბოლო წლებში დიგიტალიზაციის ლაბორატორიამ დაიწყო მუშაობა პალიმფსესტების სატესტო დიგიტალური ასლების შექმნაზე. მელანში გარკვეული ნივთიერებების შემცველობის გამო, შესაძლოა სხვადასხვა განათებაზე (ინფრანითელი და/ან ულტრაიისფერი) ბევრად უფრო აღქმადი გახდეს ძველი ნაშლილი ფენა. ამ ეტაპზე პალიმფსესტების დიგიტალიზაცია ხდება სპეციალური ფოტოაპარატით და ლინზით, სხვადასხვა ფილტრით და სხვადასხვა სიხშირის ულტრაიისფერი გამოსხივების ნათურებით.

დღეისათვის სულ დიგიტალიზებულია 200 000 გვერდზე მეტი, მათ შორის სრულად არის დიგიტალიზებული 550 ქართული ხელნაწერი, 5000 კადრამდე ფოტოფირი, 900 კადრამდე პალიმფსესტური გვერდი ულტრაიისფერი გამოსხივების დიაპაზონში, დიდი რაოდენობით არის გაციფრებული მნიშვნელოვანი ქართული ისტორიული დოკუმენტი; ასევე, სრულად არის დიგიტალიზებული ვაჟა-ფშაველას და გრიგოლ ორბელიანის არქივები. ამჟამად მიმდინარეობს ილია ჭავჭავაძისა და ივანე ჯავახიშვილის არქივების სრული დიგიტალიზაცია.

THE PROCESS OF DIGITISATION AT THE NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

The Digitisation Laboratory at the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts was established in 1999, and since then the digitisation process has been ongoing without stopping.

Digitisation means the creation of digital copies (taking photos / scanning, digital processing and place in server space) of manuscript heritage (manuscript books, historical documents, archives, etc.).

For the following purposes the field of digitisation is one of the important priorities of the National Centre of Manuscripts:

- By creating digital versions we protect the original material from unnecessary touch of people. The reading hall of the Centre allows both Georgian and foreign researchers to find out interesting material. In the presence of digital versions, we can use digital copies of the manuscripts, not the originals, likewise we protect the original ones. Consequently, creating digital versions is one of the most effective ways to protect originals.

- In the presence of digital versions, it is much easier for a scientist to search for interesting materials. The researcher can zoom in on the places which are interesting for him, which is hard to determine even with the help of a loop in the original, using digital versions, the text becomes easy to read. The use of digital versions encourages development of the various fields.

- In the presence of digital versions, considerably developing scientific and publishing work. In case of publishing a source, we are allowed to attach exact photo-versions of the text. It is also possible to enrich scientific or popular publications in many ways.

- Digital versions allow the implementation of various scientific-educational-exhibition projects. It is possible to show photo or video versions of the digital material, print banners, catalogues and etc.

- Important scientific reports and presentations are prepared by using electronic versions of the manuscript heritage, and this allows us to provide international or local scientific conferences with the visual materials.

- It is planned to make a database, where the features of the manuscript and performed work for each codex will be described in details.

Nowadays the digitisation laboratory is equipped by:

1. A1+ size Flatbed Scanner with max resolution 1200 DPI;
2. A2 size Planetary Scanner with max resolution 600 DPI;
3. A3 size Book Scanners with max resolution 600 DPI;
4. High resolution digital cameras (30-50 MP);
5. Film scanner and a non-standard film digitizing device.

The digitisation method is selected based on the size of the manuscript. After complete digitisation the electronic version is paginated and processed by Adobe Photoshop to get as close as possible to the original version (with colour, crop). After computer processing, the electronic version is written to CD/DVD, which is transferred to the repositories, as well as stored on a server and a backup copy in the computers of the digitisation laboratory.

In recent years, the Digitization Laboratory has begun work on creating test digital copies of Palimpsests. Due to the content of certain substances in the ink, the old erased layer may become much more visible in different lighting (IR and/or UV). At this stage, palimpsest are digitised with a special camera and lens, various filters and UV lamps of different frequencies.

Today, more than 100,000 pages have been digitised, including 450 Georgian manuscripts, up to 5,000 image of photocopies, up to 900 image of palimpsest in the range of UV light, also it is digitised a large number of important Georgian historical documents. The archives of Vazha-Pshavela and Grigol Orbeliani have been fully digitized. Currently, the comprehensive digitization of the archival collections of Ilia Chavchavadze and Ivane Javakhishvili is in progress.

სურ. 4. ალავერდის ოთხთავი, A-484. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 4. Alaverdi Four Gospels, A-484. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

სურ. 5. ლაილაშის ბიბლია, Hebr-3. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 5. Lailashi Bible, Hebr-3. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

II მოდული: ქართული ენა და დამწერლობა

მზექალა შანიძე

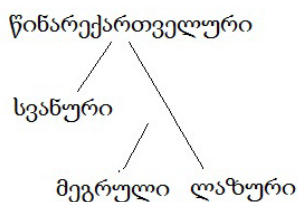
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი

ქართული ენა შესავალი

ქართული ენა ქართველურ ენათა ოჯახის ერთ-ერთი წარმომადგენელია, რომელსაც ხანგრძლივი წერილობითი ისტორია აქვს. ქართული ენის უძველესი წერილობითი ძეგლები, ხელნაწერები და ეპიგრაფიკული მასალა დადასტურებულია V საუკუნიდან.

ქართული ანბანისა და დამწერლობის ისტორია ცალკე უნდა იყოს განხილული, მაგრამ აქ უნდა ვახსენოთ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი. ქართული ანბანი ფონემატურია ჩვენთვის ცნობილი მისი ისტორიის დასაწყისიდანვე. ეს კი ნიშნავს, რომ ყველა ფონემა, ანუ ენის სისტემაში ფუნქციის მქონე ბგერა, ანბანში წარმოდგენილია ცალკე გრაფემით, ე. ი. ასოთი (ერთადერთი გამონაკლისი ძველ ქართულში არის ფონემა „უ“, წერაში გამოიხატება ორი გრაფემით).

ქართული ენა, როგორც დანარჩენი ქართველური ენები, სვანური, მეგრული და ლაზური, შთამომავალია ერთი, საერთო წინარექართველური ენისა. თანამედროვე ენათმეცნიერთა შორის მიღებულია აზრი, რომ ქართველურ ენათა ნათესაობა, განსაზღვრული ისტორიულ-შედარებითი ანალიზით, შესაძლებელია წარმოვადგინოთ შემდეგი სქემის სახით:

ქრონოლოგიურად სვანური არის პირველი დიალექტი საერთოქართველური ენისა, რომელიც ცალკე ენად ჩამოყალიბდა. მეგრული და ლაზური უფრო გვიან გამოცალკევდა.

ქართული არის საქართველოს სახელმწიფო ენა. ქართულად ლაპარაკობს დაახლოებით 4 მილიონი ადამიანი. სვანურად მეტყველებს საქართველოს მთიანი რეგიონის მცხოვრებთა მცირე ჯგუფი, დაახლოებით 70 ათასი ადამიანი. სვანური

საფრთხეში მყოფი ენაა და მას დაცვა სჭირდება. მეგრული გავრცელებულია საქართველოს დასავლეთ დაბლობ რეგიონში (დაახლოებით 250 ათასი ადამიანი). ლაზები კომპაქტურად არიან დასახლებულნი თურქეთის მოსაზღვრე სოფელ სარფსა და თურქეთის ზოგ რეგიონში. თანამედროვე საქართველოს ტერიტორია არის 70 ათასი კვადრატული კილომეტრი. ისტორიულად საქართველოს ტერიტორია უფრო დიდი იყო (ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი, კოლა, არტაანი, სპერი. ამჟამად ეს რეგიონები, რომელთა როლი ქართული კულტურის ისტორიაში მეტად დიდია, შედის თურქეთის საზღვრებში ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს და ზოგიერთ მათგანს სახელიც შეცვლილი აქვს). ქართული არქიტექტურის დიდებული ძეგლები, ზოგი მათგანი დანგრეული ან მეჩეთებად გადაკეთებული, ეკლესია-მონასტრები თავიანთი წარწერებით მდუმარე მონმენი არიან იქ ოდესღაც მიმდინარე კულტურული საქმიანობისა.

უნდა ითქვას, რომ საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინები განსხვავებულია საქართველოს ფარგლებს გარეთ გავრცელებულ ენებში: *Georgia* და *Georgian* – ინგლისურში, *Géorgie* და *Géorgien* – ფრანგულში, ‘gruzia’, ‘gruzin’ – რუსულში, ‘vrastan’, ‘vrats’ – სომხურში. ასეთი სხვაობები ამა თუ იმ ქვეყნისა და მის მკვიდრთა სახელწოდებებში ხშირია. მათ გაჩენას სხვადასხვა მიზეზი აქვს. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინები ძველ ირანულ და სომხურ ენებში, დადასტურებული წერილობით და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, მომდინარეობს წინარეინდოევროპული ენიდან. ისტორიული ფონეტიკის მონაცემები გვიდასტურებენ ცვლილებას ირანული ენების ფონეტიკაში. ეს ცვლილებები კარგად არის ცნობილი და გვიჩვენებს, რომ თითქმის ყველა ტერმინი, რომლებიც საქართველოსა და ქართველებს აღნიშნავს, აქედან მოდის. იგი იხმარებოდა ჩვენი ისტორიული მეზობლების მიერ.

სერიოზული სამეცნიერო კვლევა ქართული და ქართველური ენებისა დაიწყო მხოლოდ თანამედროვე ეპოქაში, თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების შემდეგ. მართალია, შუა საუკუნეებშიც მოიპოვება ცნობები საქართველოსა და ქართული ენის შესახებ. ეს ცნობები დასტურდება საქართველოში მყოფი მოგზაურებისა და მისიონერების ნაწერებში. ქართული ენის პირველი გრამატიკა ლათინურ ენაზე დაიბეჭდა 1643, 1670 წელს რომში, მისი ავტორი იყო იტალიელი მისიონერი ფრანჩესკო მარიო მაჯო. პაოლინისა და ირბახის ქართულ-იტალიური ლექსიკონი კიდეც უფრო ადრეც დაიბეჭდა, 1629 წელს რომში. ყველა ეს შრომა ამჟამად ისტორიული თვალსაზრისით არის საინტერესო.

შუა საუკუნეების ქართულ სასულიერო ლიტერატურაში, რომელიც უმეტესად თარგმანებს შეიცავს, ენა (ქართული) და სხვადასხვა ენობრივი ფორმები ხშირად მოიხსენიება, მაგრამ ავტორთა თუ მთარგმნელთა მიზანი მაშინ ლინგვისტური კვლევა არ ყოფილა. ენობრივი მასალა ამგვარ თხზულებებში გამოყენებულია თეოლოგიური მიზნით. საინტერესო მაგალითია XII-XIII საუკუნეებში ტრაქტატის ფორმით დაწერილი „სიტყვა ართრონთათვის“, რომელშიც უცნობი ავტორი მსჯელობს ართრონის (არტიკლის) არარსებობაზე ქართულში. როგორც ჩანს, ავტორი იცნობს დიონისე თრაკიელის ფილოლოგიურ გრამატიკას. იგი უდარებს ერთმანეთს ბერძნული და ქართული სიტყვების ბრუნებას, მოჰყავს მაგალითები „ღმერთ“ სიტყვის ბერ-

ძნული და ქართული ბრუნებისა და ასკვნის: „არა არს ართრონი ქართულსა ენასა შინა“ (რაც, სხვათა შორის, ენობრივი თვალსაზრისით მართებულია).

„ქართული ღრამმატიკა“ კათოლიკოს ანტონი I-ისა ცნობილია ორი რედაქციით. პირველი დაიწერა 1753 წელს და მეორე შევსებული – 1767 წელს. ანტონი იყო განსწავლული ადამიანი, რომელმაც შეამჩნია და აღნუსხა ქართული ენის ზოგიერთი სპეციფიკური მოვლენა. სამწუხაროდ, ანტონი უმეტესად ცნობილია, როგორც ადამიანი, რომლის გავლენამ სალიტერატურო ენაზე მოგვცა მძიმე, ხელოვნური ენა. იგი არც ძველი ქართულია და არც ახალი. ანტონი ხმარობს ზოგიერთ ფსევდოარქაულ ფორმას, რომლებიც ქართულში არასდროს არსებულა. ამიტომ იყო, რომ მოწინავე ქართულმა საზოგადოებამ მე-19 საუკუნის შუა წლებში დაიწყო ბრძოლა ანტონის ხელოვნური ენის წინააღმდეგ. ილია ჭავჭავაძისა და მისი მხარდამჭერების მიზანი იყო ქართული სალიტერატურო ენის დაახლოება ცოცხალ ქართულთან. ილიას, აკაკი წერეთლისა და სხვათა საქმიანობამ საფუძველი ჩაუყარა ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას, მიუხედავად იმისა, რომ არცერთი მათგანი განსწავლული ლინგვისტი არ ყოფილა და მათი არგუმენტები ზოგჯერ უფრო პატრიოტული გრძნობებით იყო მოტივირებული, ვიდრე სპეციალური ცოდნით.

მარი ფელისიტე ბროსემ (1802-1880) თავისი ცხოვრების ერთი ნაწილი რუსეთში გაატარა. მან ევროპელ მეცნიერებს გააცნო „ქართლის ცხოვრება“, რომლის ტექსტი გამოაქვეყნა და ფრანგულადაც თარგმნა. მარი ბროსეს მრავალრიცხოვან შრომებს შორის არის „ქართული გრამატიკა“, რომელიც პარიზში დაიბეჭდა 1894 წელს. ეს გრამატიკა ფილოლოგიური გრამატიკის ტრადიციებს მიჰყვება, მაგრამ ბროსემ მაინც შენიშნა ქართული ენის ზოგიერთი დამახასიათებელი ნიშანი, მაგალითად, გრამატიკული სქესის არარსებობა ქართულში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ბროსეს არასწორად მიაჩნდა ფრანც ბოპის აზრი ქართული ენის ინდოევროპულ ენათა ოჯახის წევრობის შესახებ. მე-19 საუკუნეში ბროსეს გრამატიკა თითქმის ერთადერთი სახელმძღვანელო იყო ევროპელებისათვის ქართული ენის შესასწავლად.

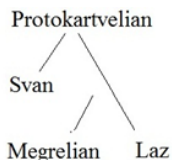
როგორც უკვე ითქვა, მეცნიერული კვლევის ახალი ეპოქა დაიწყო თბილისის ახლად დაარსებულ უნივერსიტეტში. პირველი დისერტაცია, დაცული დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად, დაწერა აკაკი შანიძემ (დაიბეჭდა 1920 წელს). ქართული ლინგვისტური სკოლის წარმომადგენლები დღეს კარგად არიან ცნობილი მსოფლიო მასშტაბით (ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, გ. წერეთელი, თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, თ. უთურგაიძე). მათმა ფუნდამენტურმა გამოკვლევებმა საფუძველი შექმნა ქართული და ქართველური ენების შემდგომი კვლევისათვის.

GEORGIAN LANGUAGE INTRODUCTION

Georgian language is the only member of the non-European Kartvelian language family having a 15 century-old tradition of literacy. The oldest documents in Georgian – manuscripts and epigraphic materials – date from the 5th century.

The history of the Georgian alphabet should be discussed separately, but here one important fact must be mentioned: Georgian alphabet has been phonematic from the very beginning of its known history. This means that every phoneme, that is, a sound having a function in the system of language, is represented in writing by a single sign – a grapheme, i. e. a letter (There is only one exception in old Georgian: the phoneme u“u“ is represented in script by two graphemes). This allows us to have a clear view of all changes that have taken place in the Georgian language during the fifteen centuries of its written history.

Like other kartvelian languages – Svan, Megrelian and Laz – Georgian is the descendant of the Protokartvelian. Most linguists agree that the relation of kartvelian languages, determined by historical and comparative analysis, can be represented by the following diagram (*Deeters, Gamkrelidze, Machavariani*):

Chronologically, Svan is the first dialect of the Protokartvelian forming a clearly defined language; Megrelian and Laz were formed later.

Georgian, the official language of the Georgian Republic, is spoken approximately by 4 million persons. Svan is spoken in mountainous regions of north Georgia by a small group of people (about 70 thousand) it is an endangered language and should be protected. Population speaking Megrelian is found in western provinces of Georgia. The speakers of Megrelian are about a quarter of million; Laz population is compactly settled in a village bordering Turkey and in some provinces of Turkey.

Present territory of Georgia covers 70.000 square kilometres. Historically Georgia covered a larger territory (Tao, Klarjeti, Shavsheti, Erusheti, Kola, Artani, and Speri. These provinces, which played an important role in the history of Georgian culture, are today situated in the north-eastern part of Turkey and some of them have been renamed). The magnificent architecture of Georgian churches and cathedrals, with their inscriptions, – some of them in ruins or turned into mosques – are silent witnesses to the cultural work carried on there.

It is worth noting that the terms for *Georgia* and *Georgians* in languages spoken outside Georgia differ from the terms used by Georgians themselves for the country and the nationality. They are 'sakartvelo' and 'kartveli', but the same terms are *Georgia* and *Georgian* in English,

Géorgie and *Géorgien* in French, ‘*gruzia*’, ‘*gruzin*’ in Russian, ‘*vrastan*’, ‘*vrats*’ in Armenian. Such differences in terms designating a country and its inhabitants are quite common and usually are the names given, for various reasons, by others. The designation of Georgia attested in Old Iranian and Armenian written and epigraphic sources, stems from proto-Indoeuropean word. The evidence of historical phonetics pointing to the well-known changes which have taken place in Iranian languages shows that nearly all terms designating Georgia and Georgians are derived from the names used by our historical neighbours.

Serious study of Georgian and other Kartvelian languages began with the foundation of the Tbilisi University in 1918. Of course many travellers in the middle ages left written evidence of their travels, sometimes examples of Georgian words from other languages were quoted by them. The first grammar of Georgian was published by the Italian missionary Francesco Maria Maggio (in Latin) in 1643 and 1670. The Georgian-Italian Dictionary by Paolini and Irbach was published earlier – in 1629 (In Rome). These works are now interesting as historical documents.

Scholars in the old times (nearly all of them were monks) often mention the Georgian language in their works, but this is not linguistic research; linguistic material is used for theological discussion. A curious example of this is an old Georgian anonymous work, written approximately in the 12th c-13th c. in the form of a treatise and explains the absence of the article in the Georgian language. The author was apparently familiar with the philological grammar of Dionysius Thrax and compares the declension of Greek and Georgian terms for God, declaring that “there is no article in Georgian” (which, by the way, is quite true).

A monumental work which is still important for linguistic research is the work of Sulkhan-Saba Orbeliani – learned scholar, author of the collection of fables (“The Wisdom of Lies”), a relation of the royal family, diplomatist, who travelled in Europe and revised a new version of The Bible. His ‘*sitqvis kona*’ (Lit. “Bunch of words”, Dictionary of the Georgian Language) is a glossary on which he worked during several years of his turbulent life (1658–1725). There are two modern editions of his work, based on numerous manuscripts which show how diligently and patiently he worked, adding new items, documenting their sources, explaining their origin (sometimes wrongly, but that was to be expected). These definitions are accurate and to the point.

The “Georgian Grammar” was written by Catholicos Anthony I. It has come down in two versions. The first was written in 1753, the second, revised and enlarged, in 1767. The author was a learned man, who noticed and recorded many interesting features of Georgian. Unfortunately, he is known chiefly as the man who influenced other Georgian authors to write in the stilted, heavy artificial style and the language of such works is neither old or modern Georgian, but a mixture of both. Many of the unnatural linguistic forms coined by Anthony I have never existed in Georgian. The progressive part of Georgian society in the 19th century protested against his artificial language. Ilia Chavchavadze and other representatives of the younger generation strove to make the literary language closer to live speech of Georgians. The efforts of Ilia Chavchavadze, Akaki Tsereteli and other Georgian writers laid the foundation of the modern literary language, despite the fact that none of them were linguists and some of their arguments were motivated more by patriotic feelings than by special knowledge.

Marie Felisete Brosset (1802-1880) was a french savant who spent the great part of his life in Russia. He was the man who made the Georgian historical annals known in Europe (*‘kartlis tskhovreba*’, “History of Georgia”), publishing the Georgian texts and translating them into French.

One of his numerous works is *L'art liberal ou Grammaire géorgienne*, edited in Paris in 1834. This grammar follows the traditions of philological grammar, but at the same time Brosset noted and recorded some specific features of Georgian language, e. g. The absence of gender forms in Georgian. In the 19th century Brosset's grammar was the main source available to European scholars for the study of Georgian. Brosset also disagreed with Fr. Bopp, who thought that Georgian was an Indoeuropean language.

As noted above, a new era of research began in the newly-founded Tbilisi University. The first dissertation for obtaining an university degree was written by A. Shanidze (published in 1920). Nowadays Georgian linguistic school is well known, and many fundamental works by A. Shanidze, G. Akhvlediani, G. Tsereteli, T. V. Gamkrelidze, G. Matchavariani, T. Uturgaidze have formed the basis for further detailed research.

პიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

A. C. Haris, Georgian Syntax: A Study in Relational Grammar (Cambridge Studies in Linguistics) 1st Edition, Cambridge University Press, 2009.

A. Shanidze, Altgeorgisches Elementarbuch, 1. Teil. Grammatik der altgeorgischen Sprache, Tbilissi: Staatsuniversität Tbilisi, Schriften des Lehrstuhls für altgeorgische Sprache, 24, 1982.

B. Jorbenadze, The Kartvelian Language and Dialects, Tbilisi, 1991. **H. I. Aronson**, Georgian: A Reading Grammar, University of Chicago, Slavica publishers, Michigan, 1982.

D. A. Holisky, Aspect and Georgian Medial Verbs, New York, 1961.

H. Fähnrich, Grammatik der altgeorgischen Sprache, Helmut Buske Verl., Hamburg, 1994.

H. Vogt, Grammaire de la langue géorgienne, Oslo, 1971.

K. Tschenkeli, Einführung in die georgische Sprache, Amirani Verl., Zürich, 1958, B. I – II.

თეიმურაზ ჯოჯუა

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქართული ეპიგრაფიკა

I. ეპიგრაფიკა ისტორიული და ფილოლოგიური დარგის სამეცნიერო დისციპლინაა, რომელიც მყარ მასალაზე შესრულებულ წარწერებს შეისწავლის.

საქართველოში ეპიგრაფიკული ძეგლებით დაინტერესება ადრევე დაწყებულია. ასე, მაგალითად, IX-X საუკუნეების ქართველ ჰაგიოგრაფოსს ბასილი ზარზმელს მის მიერ შედგენილ სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ დასახელებული აქვს ზარზმის ფერისცვალების ეკლესიის კედელზე ამოკვეთილი წარწერა, რომელიც გვაუწყებდა, რომ ტაძრის კედლები, საძირკვლიდან ვიდრე წარწერის დონემდე, სოფელ ძარღვადან გამოსული მონაზვნის საფასით იყო აგებული.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების სამეცნიერო შესწავლის საქმეს XIX საუკუნეში ჩაეყარა საფუძველი. აქედან მოყოლებული საქართველოსა თუ უცხოეთში ინტენსიურად მიმდინარეობს ძველი ქართული წარწერების შესწავლისა და გამოცემის პროცესი. დღეისათვის გამოვლენილია V-XVIII საუკუნეების ათი ათასამდე ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი, რომლებიც ასომთავრული, ნუსხახუცური და მხედრული დამწერლობით არის შესრულებული.

II. ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, სანერი მასალისა და შესრულების ტექნიკის მიხედვით, ცხრა ძირითად ჯგუფად იყოფა. ესენია:

1. ლაპიდარული ანუ ქვაზე რელიეფურად გამოქანდაკებული ან ჩაკვეთით შესრულებული წარწერები.

2. მოზაიკური წარწერები.

3. ფრესკული ანუ საღებავით შესრულებული წარწერები.

4. გრაფიტოები ანუ ნაკანრი წარწერები.

5. ჭედური ანუ ლითონზე შესრულებული წარწერები.

6. ხეზე ამოკვეთილი წარწერები.

7. ძვალზე ამოკვეთილი წარწერები.

8. კერამიკაზე შესრულებული წარწერები.

9. ნაქარგი ანუ ქსოვილზე შესრულებული წარწერები.

III. ძველ ქართულ წარწერებში, შინაარსის მიხედვით, თერთმეტი ძირითადი ჯგუფი გამოიყოფა. ესენია:

1. საალმშენებლო წარწერები.

2. ეპიგრაფიკული აქტები ანუ იურიდიული ხასიათის წარწერები.
3. ეპიტაფიები ანუ საფლავის ზედწერილები.
4. მემორიალური ანუ მოსახსენიებელი და სავედრებელი წარწერები.
5. პილიგრიმული ანუ მომლოცველობითი ხასიათის წარწერები.
6. განმარტებითი ანუ საინფორმაციო ხასიათის წარწერები.
7. ბუნებრივი მოვლენების მაუწყებელი წარწერები.
8. საყოფაცხოვრებო ხასიათის წარწერები.
9. ანბანები.
10. საღმრთო წერილის ციტატები.
11. ლექსები.

IV. ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ადრეული ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები V საუკუნით თარიღდება. ესენია:

1. პალესტინაში, სოფელ ბირ-ელ-კატთან მიკვლეული ნამონასტრალის ორი მოზაიკური წარწერა (430-იანი წწ.).
2. ურბნისის სიონის ეკლესიის ლაპიდარული წარწერა (V ს-ის I ნახ.).
3. ბოლნისის სიონის ეკლესიის სამი ლაპიდარული წარწერა (493-503 წწ.).

V. დღეისათვის ცნობილი ძველი ქართული წარწერების გავრცელების გეოგრაფია საკმაოდ დიდ არეალს მოიცავს. ეს სივრცე შესაძლებელია, მოისაზღვროს შემდეგი სახით:

1. დასავლეთი მიჯნა – პეტრიწონის (ბაჩკოვოს) მონასტერი.
2. სამხრეთი მიჯნა – სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი.
3. აღმოსავლეთი მიჯნა – ისპაანის წმ. ნერსესის სომხური ეკლესია.
4. ჩრდილოეთი მიჯნა – სანქტ-პეტერბურგის წმ. ალექსანდრე ნეველის ლავრა.

VI. ლექციის ფარგლებში, თითოეული ზემოთ დასახელებული საკითხის განხილვისას, მოტანილი და გაანალიზებულია ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესაბამისი ნიმუშები.

GEORGIAN EPIGRAPHY

I. Epigraphy is a scientific discipline in the field of history and philology, which studies the inscriptions made on solid material.

Interest in epigraphic monuments in Georgia started already in the middle ages. For example, the Georgian hagiographer of the 9th-10th centuries, Basil Zarzveli, named the inscription carved on the wall of the Church of the Transfiguration of Zarzma in his «Life» of Serapion Zarzveli. This inscription tells us that construction of the walls of the Church from the foundation to the level of the inscription was commissioned by the monk from the village Dzarghva.

The scientific study of Georgian epigraphic monuments was founded in the 19th century. Since then the process of studying and publishing old Georgian inscriptions is intensively carried out both in Georgia and abroad. Today, about ten thousand Georgian epigraphic monuments of the 5th-18th cc have been identified, which are made in Asomtavruli, Nuskh-Khutsuri and Mkhedruli script.

II. Georgian epigraphic monuments are divided into nine main groups according to the writing material and execution technique. These are:

1. Lapidary or inscriptions carved in relief or cut on stone.
2. Mosaic inscriptions.
3. Inscriptions in mural painting or made of paint.
4. Graffiti or scratch inscriptions.
5. Embossed or metal inscriptions.
6. Inscriptions carved on wood.
7. Inscriptions carved on the bone.
8. Inscriptions made on pottery.
9. Inscription embroidered or done on fabric.

III. In the old Georgian inscriptions, according to the content, eleven main groups are distinguished. These are:

1. Building inscriptions.
2. Epigraphic acts or inscriptions of legal nature.
3. Epitaphs or tomb inscriptions.
4. Memorial or commemorative and prayer inscriptions.
5. Pilgrim inscriptions.
6. Explanatory or informative inscriptions.
7. Inscriptions about natural phenomena.
8. Household inscriptions.

9. Alphabets.
10. Quotes from Scripture.
11. Poems.

IV. The earliest Georgian epigraphic monuments that have survived date back to the 5th c. These are:

1. Two mosaic inscriptions of a monument found near the village of Bir el Kutt in Palestine (430).
2. Lapidary inscription of Urbnisi Sion Church (5th c.).
3. Three lapidary inscriptions of Sion Church in Bolnisi (493-503).

V. The geography of distribution of the old Georgian inscriptions known today covers a rather large area. This space can be defined as follows:

1. Western Boundary – Petritsoni (Bachkovo) Monastery, Bulgaria.
2. Southern Boundary – Mount Sinai, St. Catherine Monastery, Egypt.
3. Eastern border – St. Nerses Armenian Church, Isfahan, Iran.
4. Northern Boundary – Alexander Nevsky Lavra, St. Petersburg, Russia.

VI. Within the framework of the lecture, during the discussion of each of the above-mentioned issues, the relevant samples of Georgian epigraphic monuments were brought and analyzed.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტომი I. ნაკვეთი პირველი. წმ. დავითის ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII საუკუნეები). გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და ზ. სხირტლაძემ. თბილისი. 1999 წ. [**Epigraphic monuments of Gareja**. Volume I. Plot One. St. David Lavra, Desert Monastery (10th-18th centuries). Prepared for publication by D. Kldiashvili and Z. Skhirtladze. Tbilisi. 1999]

გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინაში. თბილისი. 1960 წ. [**G. Tsereteli**. Ancient Georgian Inscriptions in Palestine. Tbilisi. 1960]

ვ. სილოგავა, ბეთანიის წარწერები. თბილისი. 1994 წ. [**V. Silogava**. Inscriptions of Bethania. Tbilisi. 1994]

ვ. სილოგავა, ბოლნისის სიონის უძველესი ქართული წარწერები. თბილისი. 1994 წ. [**V. Silogava**. Ancient Georgian inscriptions of Bolnisi Sioni. Tbilisi. 1994]

ვ. სილოგავა, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა. თბილისი. 1994 წ. [**V. Silogava**. Kumurdo. Temple epigraphy. Tbilisi. 1994]

ვ. სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა. თბილისი. 2004 წ. [**V. Silogava**. Georgian epigraphy of Samegrelo-Abkhazia. Tbilisi. 2004]

ვ. სილოგავა, ლ. ახალაძე, ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები (აღწერილობა, ტექსტები). ნგნ.: ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი. თბილისი. 2012 წ. [**V. Silogava**

va, L. Akhaladze, Georgian lapidary inscriptions of Javakheti (description, texts). Editor: Javakheti Epigraphic Corpus. Tbilisi. 2012]

თ. ჯოჯუა, გ. გაგოშიძე, ქობაირის, ჰნევეანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები. კრებ.: ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. XII-XIII. თბილისი. 2012/2013 წწ. [T. Jojua, G. Gagoshidze, Georgian lapidary inscriptions of Kobair, Hnevank and Akhtala monasteries. Proceedings of the Institute of History and Ethnology. XII-XIII. Tbilisi. 2012/2013]

ქართული წარწერების კორპუსი, I. ლაპიდარული წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X საუკუნეები). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1980 წ. [Corpus of Georgian inscriptions. I. Lapidary inscriptions. I. Eastern and Southern Georgia (5th-10th centuries). Compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili. Tbilisi. 1980]

ქართული წარწერების კორპუსი, II. ლაპიდარული წარწერები. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნაკვეთი I (IX-XIII საუკუნეები). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ. თბილისი. 1980 წ. [Corpus of Georgian inscriptions. Lapidary inscriptions. II. Inscriptions of Western Georgia. Vol. I (9th-13th centuries). Compiled and prepared for publication by V. Silogava. Tbilisi. 1980]

თეიმურაზ ჯოჯუა

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ნელთალრიცხვის სისტემები ძველ საქართველოში

ძველ საქართველოში ნელთალრიცხვის რამდენიმე სისტემა გამოიყენებოდა. ამ-
ათგან ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო ოთხი სისტემა.

I. მეფეთა აღსაყდრებიდან ნელთალრიცხვის სისტემა.

ნელთალრიცხვის ამ სისტემით დროის მითითებისას სახელდება კონკრეტული მე-
ფის ვინაობა და მისი მმართველობის კონკრეტული რიგითი წელი.

ასე, მაგალითად, ბოლნისის სიონის ლაპიდარული სააღმშენებლო წარწერა (493-
503 წწ.) მოგვითხრობს, რომ ტაძრის მშენებლობა დაიწყო ირანის შაჰის პეროზის
(459-484 წწ.) მმართველობის მე-20 წელიწადს, ე. ი. ჩვენი ნელთალრიცხვის 493
(459+20) წელს.

საქართველოში მეფეთა აღსაყდრებიდან ნელთალრიცხვის სისტემის დახმარებით
დროის ათვლის შემთხვევები ჯერ კიდევ V საუკუნეში დასტურდება. ამ სისტემის
დახმარებით დრო მითითებულია ისეთ ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორი-
ცაა: იაკობ ხუცესის „წმ. შუშანიკის წამება“ (476-483 წწ.), ანონიმი მწიგნობრის „წმ.
ევსტათი მცხეთელის წამება“ (570-იანი წწ.), სამშვილდის სიონის სააღმშენებლო წარ-
წერა (777 წ.) და სხვ.

II. დასაბამიდან ნელთალრიცხვის სისტემა.

შუა საუკუნეების საქართველოში დამკვიდრებული იყო ტრადიცია, რომ ღმერთმა
სამყარო ქრისტესშობამდე 5604 წლის წინ შექმნა. სწორედ აღნიშნულ ტრადიციას
ემყარება ჩვენში მიღებული, ე. წ. ქართული დასაბამიდან ნელთალრიცხვის სისტემა.

ამ სისტემით დროის მითითების სახელდება წელი (X), რომელიც, ერთი მხრივ,
დასაბამიდან ქრისტესშობამდე წლების (5604), ხოლო, მეორე მხრივ, ქრისტესშობიდან
დასათარიღებელ მოვლენამდე წლების (Y) ჯამს შეადგენს ($5604 + Y = X$).

ასე, მაგალითად, საბა განწმენდილის ლავრაში გადაწერილი სინური მრავალთა-
ვის ანდერძი მოგვითხრობს, რომ ხელნაწერი გადაიწერა დასაბამიდან 6468 წელს, ე.
ი. ჩვენი ნელთალრიცხვის 864 წელს ($6468 - 5604 = 864$ წ.).

ქართული დასაბამიდან ნელთალრიცხვის სისტემის დახმარებით დრო მითითებუ-
ლია ისეთ ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორიცაა: ერედვის ეკლესიის ლაპ-
იდარული სააღმშენებლო წარწერა (914 წ.), იოვანე საფარელისა და მწიგნობართა

ჯგუფის მიერ წმ. ხარიტონის ლავრაში გადაწერილი იოვანე ოქროპირის „ცხოვრების“ ანდერძი (968 წ.), იოვანე ბერას მიერ შატბერდის მონასტერში გადაწერილი პარხლის ოთხთავის ანდერძი (973 წ.) და სხვ.

III. ქორონიკონული წელთაღრიცხვის სისტემა.

ქორონიკონული წელთაღრიცხვის სისტემა, პირველ ყოვლისა, დროის 532 წლიან ციკლებად ანუ მოქცევებად დაყოფას გულისხმობს. თავად მოქცევის ხანგრძლივობა (532 წ.) მზის სრული ციკლის ხანგრძლივობის (28 წ.) მთვარის სრული ციკლის ხანგრძლივობაზე (19 წ.) გამრავლების გზით არის მიღებული (28 წ. X 19 წ. = 532 წ.).

შუა საუკუნეების საქართველოში მიღებული ქორონიკონული წელთაღრიცხვის საფუძველს ქართული დასაბამიდან წელთაღრიცხვის სისტემა წარმოადგენს. ამ უკანასკნელის გათვალისწინებით, ძველად ჩვენში 532-წლიანი მოქცევების ათვლა ქრისტეშობამდე 5604 წლიდან იწყებოდა. შედეგად, XII მოქცევის დასასრულად მიჩნეული იყო ქრისტესშობიდან 780 წელი, XIII მოქცევის დასასრულად – ქრისტესშობიდან 1312 წელი, ხოლო XIV მოქცევის დასასრულად – 1844 წელი.

ქართული ქორონიკონული სისტემით დროის მითითებისას სახელდება მოქცევის რიგითი ნომერი (ძალზედ იშვიათად) და შესაბამისი მოქცევის დასაწყისიდან დასასრულამდე მოვლენამდე გასული წლების რაოდენობა, ე. წ. ქორონიკონი.

ასე, მაგალითად, მიქაელის მიერ შატბერდის მონასტერში გადაწერილი ადიშის ოთხთავის ანდერძი გვაუწყებს, რომ ხელნაწერი გადაიწერა [XIII მოქცევის] 117-ე ქორონიკონს, ე. ი. ჩვენი წელთაღრიცხვის 897 წელს ($780 + 117 = 897$ წ.).

ქართული დასაბამიდან წელთაღრიცხვის სისტემის დახმარებით დრო მითითებულია ისეთ ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორიცაა: გრიგოლის მიერ ოპიზის მონასტერში გადაწერილი ოპიზის ოთხთავის ანდერძი (913 წ.), ოქრობაგეთის ეკლესიის ლაპიდარული სააღმშენებლო წარწერა (934 წ.), კუმურდოს ეკლესიის ლაპიდარული სააღმშენებლო წარწერა (964 წ.) და სხვ.

IV. ჰიჯრის წელთაღრიცხვის სისტემა.

ჰიჯრის წელთაღრიცხვის სისტემა შემოღებულ იქნა 637 წელს ხალიფა უმარ I-ის ბრძანებით. ამ წელთაღრიცხვის ათვლა იწყება წინასწარმეტყველ მუჰამედის მექიდან მედინაში წასვლის წლის მუჰარემის თვის პირველი რიცხვიდან, ე. ი. ჩვენი წელთაღრიცხვის 622 წლის 16 ივლისიდან.

ჰიჯრის წელთაღრიცხვის სისტემა საქართველოში საკმაოდ ადრეულ პერიოდში გავრცელდა. ამ სისტემის ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოყენების შემთხვევები უკვე VIII საუკუნეში დასტურდება. ასე, მაგალითად, ატენის სიონის ეკლესიის კედელზე საღებავით შესრულებული ეპიტაფია გვაუწყებს, რომ მამფალი სტეფანოზი გარდაიცვალა ჰიჯრის 121-ე წელს, ე. ი. ჩვენი წელთაღრიცხვის 739 წელს.

ჰიჯრის წელთაღრიცხვის სისტემის დახმარებით დრო მითითებულია ისეთ ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორიცაა: ატენის სიონის ეკლესიის დედოფალ გუარამავრის ეპიტაფია (837 წ.), იმავე ატენის სიონის ეკლესიის ქრონიკა ბულა თურ-

ქის შემოსევის შესახებ (853 წ.), უბისის მონასტრის სვეტის სააღმშენებლო წარწერა (1141 წ.) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ წერილობით ძეგლებში ჰიჯრის ნელთაღრიცხვის სისტემა მოხსენიებულია ტერმინებით: „სარკინოზთა ზედა წელი“ და „ზედა წელი“.

Teimuraz Jojua

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

CHRONOLOGICAL SYSTEMS IN ANCIENT GEORGIA

Several chronological systems were used in ancient Georgia. Of these, the four were the most common.

I. A calendar system by a reference to year of the coronation of kings.

In this system of chronology, the reference was the name of a particular king and the specific ordinal year of his reign.

Thus, for example, the lapidary construction inscription of Bolnisi Sioni (493-503) tells us that the construction of the temple began in the 20th year of the reign of Shah Peroz of Iran (459-484), i.e. in the year 493 (459 + 20) of our calendar.

The counting of time from the coronation of kings in Georgia is confirmed already in the 5th c. With the help of this system, time is indicated in the earliest Georgian written monuments such as Jacob Khutsesi's "Martydom of St. Shushanik" (476-483), "Martyrdom of Eustathios of Mtskheta" of anonymous author (570), in the construction inscription of Samshvildi Sion (777), etc.

II. A calendar system by a reference to the Creation of Universe ("From the beginning")

In medieval Georgia it was believed that God created the universe in 5604 BC. This tradition is a basis for the so-called Georgian system of dating "from the beginning".

According to this system the years (X) are counted first "from the beginning" until the birth of Christ (5604) and then the sum of the years from the birth of Christ until the event to be dated (Y): $5604 + Y = X$.

Thus, for example, the colophon of the manuscript of Sinai-Polykephalion copied in the Laura of St. Saba tells us that the manuscript was transcribed "from the beginning" in 6468, i. e. in the year 864 of our calendar ($6468 - 5604 = 864$).

Numbering of the years with the help of the chronological system "from the beginning" can be seen in the following Georgian sources: the construction inscription of the Eredvi Church (914), the colophon of the "Life of St. John Chrysostom" copied in Laura of St.

Khariton by Ioane of Saphara and the group of scribes (968); the colophon of Parkhali Polykephalion copied in the Monastery of Shatberdy by Iovane Bera (973), etc.

III. A calendar system of Koronikon

The Koronikon chronological system involves, first of all, the division of time into 532-year cycles. The duration of the cycle itself (532 AD) is obtained by multiplying the duration of the full cycle of the sun (28 AD) by the duration of the full cycle of the moon (19 AD) ($28 \text{ AD} \times 19 \text{ AD} = 532 \text{ AD}$).

The basis of the Koronikon chronology adopted in medieval Georgia is abovementioned calendar system “from the beginning”. Considering the latter, in ancient times the counting of 532-year-old cycle in Georgia starts from the 5604 BC. As a result, the end of the 12th cycle was considered to be 780 years after Christ, the end of the 13th cycle was considered to be 1312 AD, and the end of the 14th cycle was 1844.

In Georgian calendar system of Koronikon first is named the number of the cycle (very rarely) and the number of years elapsed from the beginning of the relevant cycle to the event to be dated, the so-called Koronikon.

Thus, for example, the colophon of the Adishi Four Gospels, copied by Michael in the monastery of Shatberdi, tells us that the manuscript was copied in the 117th Koronikon [of the 13th cycle], i. e. 897 AD ($780 + 117 = 897 \text{ AD}$).

Time indication according to the Koronikon chronological system is presented in the following sources: the colophon of Opiza Four Gospels, copied by Grigol at Opiza Monastery (913), the lapidary building inscription of the Okrobageți church (934), the lapidary building inscription of the Kumurdo church (96), etc.

IV. The Hijri calendar

The Hijri calendar was introduced in 637 by order of Caliph Umar I. According to this chronology system the first year of Hijri calendar starts on the first day of the month of Muharram, the year of the departure of the Prophet Muhammad from Mecca to Medina, that is July 16, 622 AD.

The Hijri chronological system spread in Georgia in a rather early period. Cases of using this system in Georgian written monuments have been confirmed already in the 7th c. Thus, for example, an epitaph painted on the wall of the Church of Ateni Sion tells us that Stephanos Mampal died in the year 121 of Hijri, it means in the year 739 AD.

The numbering of years according to the Hijri calendar system is presented in the following sources: epitaphy of Queen Guaramavra in the church of Ateni Sion (837), in the same Ateni Sion Church the chronicle about invasion of Bugha Turk (853), the building inscription of the pillar in Ubisa Monastery (1141), etc.

It is noteworthy that in the Georgian written monuments the Hijri chronological system is referred to by the terms: “Muslim’s Upper Year” and “Upper Year”.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ვ. სილოგავა, ქართული ქრონოლოგიური ტერმინოლოგიიდან („ზედა წელი“). ჟურნ.: მაცნე. ენისა და ლიტერატურის სერია. 4. თბილისი. 1974 წ. [V. Silogava, From the Georgian Chronology Terminology (“Upper Year”). Matsne, Language and Literature Series, 4, Tbilisi, 1974]

თარიღიანი ქართული ხელნაწერები, IX-XVI საუკუნეები. ალბომი. შეადგინეს: ზ. ალექსიძემ, ქ. ასათიანმა, ბ. კუდავამ, ელ. მაჭავარიანმა, თ. ოთხმეზურმა, მ. სურგულაძემ, დ. ჩიტუნაშვილმა და თ. ჯოჯუამ, ზ. ალექსიძისა და ბ. კუდავას ხელმძღვანელობით. თბილისი. 2015 წ. [Dated Georgian Manuscripts, 11th-16th cc. Album. Compiled by: Z. Aleksidze, K. Asatiani, B. Kudava, E. Machavariani, T. Otkhmezuri, M. Surguladze, D. Chitunashvili and T. Jojua, led by Z. Aleksidze and B. Kudava. Tbilisi. 2015]

კ. კეკელიძე, ძველი ქართული წელიწადი. წგნ.: კ. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. I. თბილისი. 1956 წ. [K. Kekelidze, Old Georgian Year. Etudes from the History of the Old Georgian Literature, vol. I, Tbilisi, 1956]

ქართული წარწერების კორპუსი, I. ლაპიდარული წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X საუკუნეები). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბილისი. 1980 წ. [Corpus of Georgian inscriptions, Lapidary inscriptions. I. Eastern and Southern Georgia (5th-10th cc.). Compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili. Tbilisi. 1980]

ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები. ნაკვეთი I (IX-XIII საუკუნეები). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ. თბილისი. 1980 წ. [Corpus of Georgian inscriptions, Lapidary inscriptions. II. Inscriptions of Western Georgia. Plot I (IX-XIII centuries). Compiled and prepared for publication by V. Silogava. Tbilisi. 1980]

ქართული წარწერების კორპუსი, ფრესკული წარწერები. I. ატენის სიონი. გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ. თბილისი. 1989 წ. [Corpus of Georgian inscriptions, Mural Painting inscriptions. I. Ateni Sion. Prepared, attached the research and indexes G. Abramishvili and Z. Aleksidze. Tbilisi. 1989]

ლელა შათირიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

კალიგრაფიის პოქჰოპი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საერთაშორისო საზაფხულო სკოლა „ქართული ხელნაწერი“ მოიცავს როგორც ცენტრის სამეცნიერო-კვლევით მიმართულებებს, ასევე ითვალისწინებს ხელნაწერთან დაკავშირებულ პრაქტიკულ საქმიანობასაც (კალიგრაფიის ვორქშოპი, ფურცლის დამზადების ტექნოლოგია, რესტავრაცია). სკოლის მონაწილე მსმენელებისგან ქართული ხელნაწერის წაკითხვის განსაკუთრებული ინტერესის გამოჩენამ ახლებურად დაგვანახვა კალიგრაფიის ვორქშოპის მიზნები და ამოცანები. ამის გამო 2021 წ-ს სრულიად განსხვავებულად წარიმართა კალიგრაფიის ვორქშოპით გათვალისწინებული ხუთი მეცადინეობა. უპირველესად, საჭიროდ იქნა მიჩნეული:

- წერის სწავლება;
- კითხვა;
- კალიგრაფია, რომელიც ღამაზად წერასთან ერთად გულისხმობს ერთგვარ სუფთა წერას – პრაქტიკულ საკითხებს თეორიულ მასალასთან მჭიდრო კავშირით. არსებობდა ქართველ გადამწერთა სკოლები, რომლებშიც კალიგრაფია საგანგებოდ ისწავლებოდა.

უპირველესად, ქართული ანბანის სამი სახის – მრგლოვანის, ანუ ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულის – მოკლედ მიმოხილვის შემდეგ ენათმეცნიერებასთან საჭირო კავშირით იქნა განხილული შემდეგი საკითხები:

- ქართული ენის ბგერათსისტემა (შანიძე 1976: 15-19);
- ასო-ბგერები წარმოთქმის ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით;
- ქართულში, როგორც ფონეტიკური დანერილობის ენაში, ყოველი ასო-ნიშნის ბგერათშესატყვისობა;
- ქართული ბგერების შედარება ინგლისურ ბგერებთან;
- ქართული ანბანის რიცხობრივი მნიშვნელობები;
- ქართული ანბანის მიმართულება მარცხნიდან მარჯვნივ.

ასოები იმ თანმიმდევრობით ისწავლება, როგორც ეს ძველ ქართულ ანბანშია. მსმენელები თვალსაჩინოების მეშვეობით გაეცნენ ქართულ ანბანს თითოეული გრაფემის გრაფიკულად მოხაზვითა და წარმოთქმით. მეცადინეობის პროცესში მოისმინეს საუბარი XIX საუკუნეში ილია ჭავჭავაძის რეფორმაზე, რომლის მიხედვითაც

5 გრაფემა ამოღებულია ქართული ანბანიდან და თანამედროვე ქართულ ანბანში მხოლოდ 33 ასო-ნიშანია, ნაცვლად უწინდებური 38-ისა.

ანბანის შესწავლისას გამახვილდა ყურადღება სამივე სახის ანბანის ხაზობრივ წერაზე, ანუ წერაზე ბადეში. მრგლოვანი ანუ ასომთავრული და ნუსხური იწერება ორხაზოვან ბადეში, ხოლო მხედრული – ოთხხაზიან სანერ ბადეში. ნუსხურსა და მხედრულში გვაქვს როგორც შუა ხაზზე სანერი, ისე ხაზზევით და ხაზქვევით დასანერი ასოები.

ამის შემდეგ მსმენელებმა, საილუსტრაციო მასალის მიხედვით, მრგლოვანით დაწერეს თავიანთი გვარი, სახელი, დაბადების თარიღები.

სწავლების პროცესში მსმენელები გაეცნენ მრგლოვანით შესრულებული ქართული ხელნაწერების X საუკუნის ნიმუშებს. ხელნაწერის რაობის, გადანერის ადგილის, თარიღის, სანერი მასალისა თუ მოკლე თავგადასავლის გაცნობის შემდეგ (ქართული ხელნაწერი 2012: 1-185) ცდილობდნენ ტექსტის ამოკითხვას. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პროცესში თითქმის თანაბარ სირთულეებს აწყდებოდნენ ქართველი და არაქართველი მსმენელები. იმავე მეცადინეობაზე ყურადღება გამახვილდა ხელნაწერის ტექსტის ორგანიზებაზე, ფურცელზე ნაწერის განაწილებაზე, საზედაო ასოებზე, წითელ, ყავისფერსა თუ შავ მელანზე, ფურცლის დაკაბადონებაზე, არშიებსა და მინაწერებზე.

ნუსხური ანბანის გაცნობისას საყურადღებო იყო კუთხოვანი მოხაზულობა, აღინიშნა, რომ მრგლოვანსა და ნუსხურს ერქვა ხუცურიც, რადგან ამ ორი ანბანით იწერებოდა სასულიერო წანრის თხზულებები და ადრეული საერო წანრის (სამედიცინო თუ ასტროლოგიური ხასიათის) ტექსტებიც. გამახვილებთ ყურადღებას უგრაფემის დაწერილობაზე.

ნუსხურით დაწერილი ტექსტების X-XVIII საუკუნეების ნიმუშების გაცნობასთან ერთად (სურ. 6) ყურადღება მახვილდებოდა ტექსტების ორგანიზებაზე, მრგლოვანის საზედაო ასოებისა და სათაურებისათვის გამოყენების თაობაზე ხელნაწერებში; მხატვრულ გაფორმებაზე, განკვეთილობის ნიშნებზე, ქანწილსა და წილქანზე.

მხედრულის შესახებ მსმენელებმა მიიღეს ინფორმაცია, რომ ის იყო საკანცელარიო საქმისა და შემდგომ საერო თხზულებების შრიფტი. მსმენელები გაეცნენ ნიმუშებს XV-XVIII სს. სხვადასხვა ხელნაწერის ნიმუშების მიხედვით (სურ. 7).

მსმენელები სამივე სახის შრიფტით კითხულობენ შერჩეულ ტექსტებს (აბულაძე 1973: X-XV; 1-329; იმნაიშვილი 1982:13-15; 20; 37; 99).

ამრიგად, ხუთი პრაქტიკული მეცადინეობის შედეგად, მსმენელები გაეცნენ ქართულ ანბანს, მის ბგერათსისტემას, ხელნაწერი ტექსტის სპეციფიკას, უმნიშვნელოვანეს კოდიკოლოგიურ თავისებურებებს, რაც საშუალებას მისცემს მათ, საჭიროების შემთხვევაში, ხელნაწერი წიგნის, ისტორიული საბუთის ან საარქივო მასალის გაცნობისას გამოიყენონ მიღებული ინფორმაცია.

CALLIGRAPHY WORKSHOP

International Summer School “Georgian Manuscript” (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) includes both, scientific research directions of the Centre, as well as practical activities related to manuscripts (calligraphy workshop, sheet-making technology, restoration). The special interest in reading Georgian manuscripts from the School participants showed us from the different angle the goal and objectives of the calligraphy workshop. Accordingly, in 2021, the five courses of the calligraphy workshop were conducted completely differently. First of all, it was considered necessary to teach:

- Reading;
- Writing;
- Calligraphy, which together with refined writing skills implies writing without mistakes – practical issues in close connection with theoretical material. There were the special schools where the Georgian scribes were specially trained.

First of all, after a brief review of the three types of the Georgian alphabet – Mrglovani, i. e. Asomtavruli, Nuskhuri and Mkhedruli – the following issues were discussed in connection with linguistics:

- The sound system of the Georgian language (Shanidze, 1976: 15-19);
- Letters-sounds according to the place and variety of pronunciation;
- In Georgian, as a language of phonetic writing, the sound correspondence of each letter;
- Comparison of Georgian sounds with English sounds;
- Numerical values of the Georgian alphabet
- Direction of the Georgian alphabet from left to right.

The letters are taught in the same order as in the old Georgian alphabet. The listeners got acquainted with the Georgian alphabet through visuals by graphically drawing and pronouncing each grapheme. In the course of the workshop there was presented a lecture regarding the reform of Ilia Chavchavadze in the 19th c., when 5 graphemes were removed from the Georgian alphabet and in the modern Georgian alphabet there are only 33 letters instead of the previous 38.

The study of the alphabet focused on the linear writing of all three types of alphabets, or writing in a grid. Round or Asomtavruli is written in a two-line grid, while Nuskhuri and Mkhedruli are written in a four-line grid. In Nuskhuri and Mkhedruli we have letters written in the middle line, as well as letters written online and underlined.

After that, the listeners wrote their last name, first name, date of birth in a circle according to the illustrative material.

During the teaching process, the students got acquainted with the samples of Georgian manuscripts written in Asomtavruli script of the 10th c (Fig. 6). After getting acquainted with

the manuscript, the place of copying, the date, the writing material or a short story about the manuscript (Georgian Manuscript 2012: 1-185) they tried to read the text. It should be noted that in this process Georgian and non-Georgian listeners faced almost equal difficulties. In the same course, the focus was on organizing the text of the manuscript, distributing the writing on a piece of paper, uppercase letters, red, brown or black ink, sheet printing, pages, and inscriptions.

When studying the Nuskhuri alphabet, the angular outline was noteworthy. It was outlined, that both Asomtavruli and Nuskhuri were called “ecclesiastical” scripts, as they were used for writing/copying manuscripts of ecclesiastical content, also for early secular manuscript (f. e. of medical or astrological content). We focus on writing u grapheme.

While looking through the samples of the manuscripts of the 10th-18th cc. we focused on the main technical features of the handwritten books: text organization, artistic decoration, cutting signs, etc.

Mkhedruli script was used mostly for the secular documents and later for the secular writings. The listeners had an opportunity to see the samples from the secular manuscripts of the 15th-18th cc. (Fig. 7).

The students read selected Georgian texts written in all three scripts (Abuladze 1973: X-XV; 1-329; Imnaishvili 1982:13-15; 20; 37; 99).

Thus, as a result of five practical lessons, the students got acquainted with the Georgian alphabet, its phonetic system, the specifics of the manuscript text, the most important codicological features, which will allow them to use the information obtained when reading a manuscript book, historical document or archival material.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

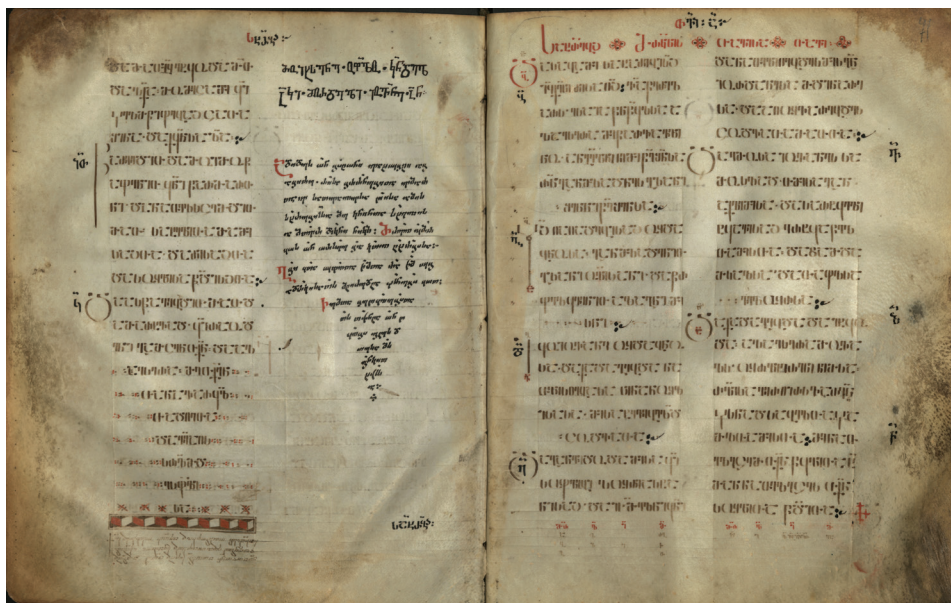
აკ. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბილისი, 1976. [Ak. Shanidze, Shanidze Akaki, Grammar of the Old Georgian Language, Tbilisi, 1976].

ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ.1, ლექსიკონით, ემის მიმოხილვითურთ და ტაბულებით, ნაწილი I, ტექსტები და ლექსიკონი, თბილისი, 1982. [Iv. Imnaishvili, Historical Chrestomathy of the Georgian Language, Vol. 1, with Dictionary, Emmy Review and Tabulations, Part I, Texts and Dictionary, Tbilisi, 1982].

ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამოცემა, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1973. [Il. Abuladze, Samples of Georgian Writing, Paleographic Album, Second Completed Edition, Science Publishing House, Tbilisi, 1973].

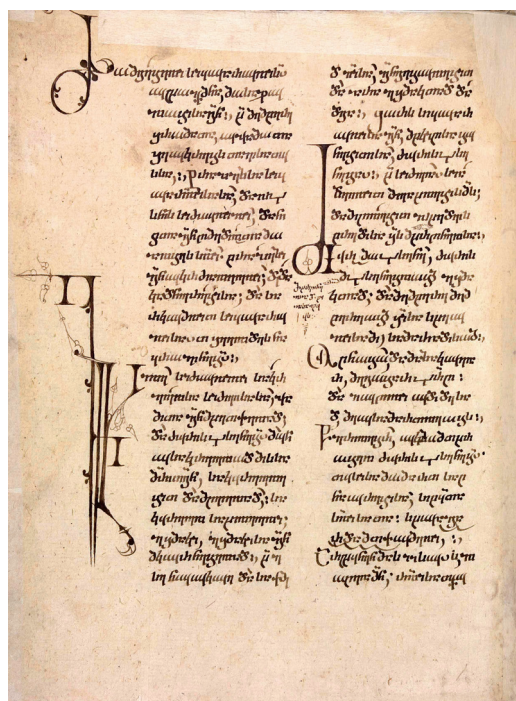
ქართული ხელნაწერი წიგნი, V-XIX სს., ალბომი, შეადგინეს მაია კარანაძემ, ლელ შათირიშვილმა, ნესტან ჩხიკვაძემ, თამარ აბულაძის მონაწილეობით, თბილისი, 2012.

Georgian Manuscript Book, 5th-19th cc., Prepared by Maia Karanadze, Lela Shatirishvili, Nestan Chkhikvadze, with participation of Tamar Abuladze. Tbilisi, 2014.

სურ. 6. პარხლის ოთხთავი, A-1453. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაერთა ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 6. Parkhali Four Gospels, A-1453. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

სურ. 7. იოანე სინელი, სათნოებათა კიბე, H-1669. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაერთა ეროვნულ ცენტრში

Fig. 7. John Climacus, The Ladder of Divine Ascent, H-1669. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

III მოდული: ქართული ხელნაწერი

თამარ ოთხმეზური

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერი წიგნის ისტორიის ზოგიერთი ასპექტისათვის: ლიტურგიკული კრებულებიდან სამეცნიერო-საგანმანათლებლო ხელნაწერებამდე (XI-XII სს.)

X-XI საუკუნეების მიჯნა სამეცნიერო ტრადიციაში ძველი ქართული მწერლობის განვითარების ახალ, განსაკუთრებულ ეტაპად – „ოქროს ხანად“ – არის მიჩნეული. ეს არის ქართველ ინტელექტუალთა მიზანმიმართული ორიენტაცია ბიზანტიაში მიმდინარე სააზროვნო პროცესებზე, რაც განპირობებული იყო, ერთი მხრივ, საქართველოს პოლიტიკური კურსით კონსტანტინოპოლისაკენ, ხოლო, მეორე მხრივ, ბიზანტიაში მიმდინარე კულტურულ-საგანმანათლებლო ტენდენციებით, რომლებიც განსაკუთრებით მიმზიდველი აღმოჩნდა საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოღვაწე ქართველი მწიგნობრებისათვის.

ბიზანტიაში მიმდინარე ლიტერატურულ-მწიგნობრული პროცესებისაკენ სწრაფვა დაიწყო X საუკუნის ბოლოდან ათონის მთის ქართულ სალიტერატურო წრეში, XI საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოიცვა შავი მთა, რასაც 70-იან-80-იან წლებში მოჰყვა ამ რეგიონის სამწიგნობრო წრეში ახალი მიმდინარეობის, ელინოფილიზმის გაჩენა; ამ პროცესის საბოლოო შედეგი კი იყო XII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში ეროვნული საგანმანათლებლო ცენტრის, გელათის აკადემიის დაარსება.

ჩვენი მოხსენების მიზანია ვაჩვენოთ, როგორ აისახა ელინიზაციის პროცესი ქართულ ხელნაწერ წიგნზე, კერძოდ, რაში მდგომარეობს ქართული ხელნაწერის ელინიზაცია და რამ განაპირობა ეს პროცესი. ამ მიზნით განვიხილავთ შუა საუკუნეების პარატექსტებს: ხელნაწერებზე დართულ მწიგნობართა ანდერძ-მინაწერებსა და წინასიტყვაობებს, რომლებიც საყურადღებო ინფორმაციას შეიცავს ამ საკითხთან დაკავშირებით.

X-XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერ წიგნში ჩნდება ახალი კომპონენტები, რომლებიც ხელს უწყობს ახლებური დამოკიდებულების გაჩენას ხელნაწერი წიგნის გამოყენების მიმართ და ახალი ტიპის ქართველი მკითხველის ჩამოყალიბებას.

ეს კომპონენტებია:

I. ქართველ მთარგმნელთა წინასიტყვაობები, რომელთა ეკვივალენტი ბერძნულ ხელნაწერებში არის prooimion-ები. ისინი ქართულ ხელნაწერებში ჩნდება ათონური პერიოდიდან და წინ უძღვის ქართველ მნიგნობართა თარგმანებს. ესენია, მაგალითად, იოანე სინელის „კლემექსის“ ექვთიმე მთაწმინდელისეული თარგმანის წინასიტყვაობა, ვრცელი შესავალი, რომელიც უძღვის ექვთიმეს მიერ ნათარგმნ იოანე ოქროპირის მათეს სახარების კომენტარებს, გიორგი მთაწმინდელის წინასიტყვაობა, რომელიც ერთვის მის მიერ შედგენილ პარაკლიტონს. სრულიად გამორჩეულია ეფრემ მცირის წინასიტყვაობები, რომლებიც უძღვის ეფრემის შემდეგ თარგმანებს: იოანე დამასკელის „დიალექტიკას“ და „გარდამოცემას“, გრიგოლ ღვთისმეტყველის 16-სიტყვიან ლიტურგიკულ კრებულს, ეპიფანე კვირელის „ფილოთეონ ისტორიას“, ფსალმუნთა და სამოციქულოს კომენტარებს და არეოპაგიტულ კორპუსს. ქართველ მნიგნობართა წინასიტყვაობები საყურადღებო ლიტერატურულ-ისტორიული წყაროებია, რომლებშიც ასახულია ძველი ქართული ჰუმანიტარული აზროვნების მნიშვნელოვანი ასპექტები. მათზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება ძველი ქართული მნიგნობრული აზროვნებისა და გარემოს რეკონსტრუქცია.

II. შუა საუკუნეების ხელნაწერში მნიშვნელოვანი საძიებო ინსტრუმენტია ზანდუკი, იგივე სარჩევი (ბერძ. პინაქსი) (სურ. 10), რომელსაც ქართულ ხელნაწერებში სისტემატური სახით ვხვდებით ათონური ეპოქიდან. ზანდუკის დახმარებით მკითხველი მოკლე დროში იღებს ხელნაწერიდან ინფორმაციას ისე, რომ მას არ უხდება მთელი ტექსტის გადაკითხვა. ხელნაწერთა ანდერძებსა და წინასიტყვაობებში დასტურდება ქართველ მნიგნობართა საინტერესო თეორიული გამონათქვამები ზანდუკისა და მისი დანიშნულების შესახებ.

III. ახალი კომპონენტი, რომელიც ელინიზაციის ეპოქაში ჩნდება ქართულ ხელნაწერში, არის ლექსიკონი. ის ერთვის ფსალმუნთა კომენტარების ეფრემ მცირისეულ თარგმანს. კომენტართა ეფრემისეულ წინასიტყვაობაში დასტურდება ლექსიკონის მეტად საყურადღებო განმარტება.

IV. მნიშვნელოვანი სიახლე, რომელიც თავს იჩენს ქართულ ხელნაწერში, არის მარგინალური შენიშვნები, რომლებიც ორი სახისაა: (1) ზეპირით დაწერილი – შენიშვნები, რომლებიც შედგენილია ქართველი მნიგნობრის მიერ ზეპირად, სპონტანურად თარგმნის პროცესში (სურ. 11); (2) დედისაგან მომდინარე შენიშვნები – ბიზანტიელ ავტორთა კომენტარები, რომლებიც ბერძნულიდან არის ნათარგმნი და ქართულ ხელნაწერში, ბერძნულის ანალოგიით, არშიებზე ერთვის ძირითად ტექსტს. ამ ტიპისაა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა კრებულისა და არეოპაგიტული კორპუსის ეფრემისეული თარგმანების შემცველ ხელნაწერთა არშიებზე დართული შენიშვნები და კომენტარები.

V. მარგინალური ნიშნები, რომლებიც დასტურდება ეფრემ მცირის თარგმანების შემცველი ხელნაწერების არშიებზე. ესენია: ვარსკვლავი, მზისთვალი, „შუენიერი“, „შეისწავე“ და მისთ. ეფრემის ხელნაწერებში ისინი იმავე ფუნქციას ასრულებენ, რასაც ბერძნულში – ამ ნიშნებით მონიშნულია ტექსტის შინაარსობრივად თუ მხატვრულად საყურადღებო პასაჟები. ეს ნიშნები ერთგვარი ვიზუალური გზამკვლევებია, რომლებიც ეხმარება მკითხველს რთული, ვრცელი ტექსტების კითხვისას.

ქართველ მწიგნობართა შენიშვნით, ხელნაწერებში ეს სტრუქტურული კომპონენტები თუ დეტალები გაჩენილია ბერძნული ხელნაწერების ანალოგიით, მათი მიზანმიმართულია, ბერძნული ხელნაწერის მიმართ ამგვარი დამოკიდებულების შექმნას ხელი შეუწეო იმ ფაქტმა, რომ უცხოეთის სამონასტრო ცენტრებში ქართველებს ჰქონდათ საშუალება, გასცნობოდნენ ბიზანტიისა თუ ქრისტიანული ახლო აღმოსავლეთის სამონასტრო ცენტრებში მიმდინარე მწიგნობრულ პროცესებს, ეთანამშრომლათ უცხოელ კოლეგებთან.

ამგვარად, XI-XII საუკუნეებში ქართულ კულტურაში გარკვეულწილად შეიცვალა დამოკიდებულება წიგნისა და კითხვის მიმართ. ქართული ხელნაწერი წიგნი იქცა ერთგვარ „ცოდნის წყაროდ“. თავისი განახლებული ფორმატით მან ახალი, პრაქტიკული დანიშნულება – მკითხველისათვის ინფორმაციის სწრაფად და ადვილად მიწოდების ფუნქცია შეიძინა. ამ დროიდან მოყოლებული ხელნაწერი წიგნის გამოყენება ქართველებმა დაიწყეს არა მარტო ეკლესიაში ღვთისმსახურების დროს, ან კიდევ სენაკებში მედიტაციური კითხვისას, არამედ მას მიმართავენ კვლევისა და ძიებისათვის, განათლების მისაღებად.

Thamar Otkhmezuri

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF MEDIEVAL GEORGIAN MANUSCRIPT PRODUCTION. FROM LITURGICAL COLLECTIONS TO MANUSCRIPTS OF EDUCATIONAL AND SCHOLARLY CONTENT: 11TH-12TH CC.

The period of transition between the 10th and the 11th centuries is supposed to be the beginning of the so-called Golden Age – a new era in Old Georgian literature. This was the starting point of an orientation of Georgian intellectuals towards Byzantine culture which was determined, on the one hand, by the political course of Georgia towards Constantinople, and on the other, by the cultural and educational rise of Byzantium which inspired the literary activities of Georgian scholars working in monastic centres outside Georgia.

The process of the growth of Byzantine influence on Georgian literature began in the monastic centre of Mt. Athos in the end of the 10th century and continued in the monastic centres of Black Mountain (in the region of Antioch); the final result of these processes was founding of a medieval educational centre in West Georgia – the Academy of Gelaty in the 12th century. At the last quarter of the 11th century in the Antiochene literary school a new hellenophile tendency – a method of making literal translations was also founded. These processes influenced the 11th-12th cc. Georgian manuscript production, affected the attitude towards the manuscripts and generally, towards reading.

The paper focuses on the structure of the 11th-12th cc. Georgian manuscripts. The structural details, such as prologues and colophons, the index, annotations and marginal signs, as the instruments for scholarly reading are observed. The paper also discusses the medieval sources

(mainly prologues and colophons) which present the issues of medieval manuscript structure and the function of its details, also the influence of Greek books on the Georgian manuscripts.

The main novelty in the Georgian book culture of the so-called Golden age is the appearance of special components in the composition of the manuscript, which promote the emergence of a new attitude towards reading, and appearance of a new type of Georgian reader.

I. The *prefaces* (equivalent to the Greek *prooimion*), which are attested in Georgian manuscripts from the beginning of the 11th century onwards, are appended to the translations of Georgian scholars – Euthymius and George the Hagiorites, Ephrem Mtsire and Ioane Petritsi (e. g. Euthymius the Hagiorite’s preface to the *Ladder* of John of Sinai, George the Hagiorite’s preface to the *Parakletike*, Ephrem Mtsire’s prefaces to the *Sixteen liturgical sermons* by Gregory of Nazianzus, John of Damascus’ *De fide Orthodoxa*, the compiled versions of the *Commentaries on the Psalms* and the *Commentaries on the Epistles of St. Paul*, etc.). They include significant information about literary problems, prepare the medieval Georgian reader for a thoughtful and profound reading of the medieval texts, and also have an educational function.

II. The practice of including *indices* (Fig. 10) – tables of contents, more or less known since the early days of Georgian manuscript production, became the norm in the 11th century. By examining the *index* which was usually inserted at the beginning of a manuscript, the reader could retrieve information in a short time without reading the whole text. Georgian scholars’ theoretical discussions about the function of this element of the medieval book are presented in the *prefaces* to their translations.

III. A new element – the *lexicon* – also appeared in the 11th century Georgian manuscript. In the preface of the translation of the *Commentaries on the Psalms* Ephrem writes that the books of the Greeks are often preceded by a *Lexicon* – a collection of the “deep words”, which need explanation.

IV. One of the main novelties of the 11th century Georgian book design is the extensive use of marginal space. According to Ephrem’s preface appended to *De fide Orthodoxa*, there exist two types of “*explanations written in the margin*”: 1. so called “*orally composed*” notes – marginal explanations which belong to the editor/scribe of the manuscript or the translator (Fig. 11); 2. those, which are rendered from the source (“*mother*”) manuscript. These are commentaries of Greek authors translated by Georgian translators and incorporated into the margins of the manuscript.

V. In the manuscripts containing Ephrem Mtsire’s translations marginal space is extensively used also for marginal signs (*asterisk*, *heliacal sigh*, “*beautiful*”, “*attention*”, etc.); they serve as some kind of visual commentaries to the text and are designed to help the reader navigate through the vast and comprehensive writings. Ephrem utilized them in Georgian manuscripts just as they were used in the Greek collections.

According to Georgian scholars, Greek manuscripts are “*most reliable*”, and Georgian manuscripts should be composed “*according to Greek rules*”, “*imitating the Greek*”. The fact that Georgian scholars were working in the multilingual and multicultural monasteries outside the borders of Georgia side by side with Greeks played a great role in shaping the attitude towards medieval manuscript culture.

Thus, in the 11th-12th cc. there was a significant change in the attitude towards books and reading in Georgian culture. The Georgian book became a “*fountain of wisdom*” – a source for research and learning. This is a period of formation of a new reader with new interests and purposes. Georgians began using books not only in liturgical practice or for meditative reading in churches and monastic cells, but they were also reading for scholarly and educational purposes.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

დ. თვალთვაძე, ეფრემ მცირის კოლოფონები, თბილისი, 2009 (D. Tvaltvdze, *Ephrem Mtsire's Colophons*, Tbilisi, 2009).

თ. ოთხმეზური, „რამეთუ ბერძულად ესრეთ არს“: ქართული ხელნაწერი წიგნის ელიზაცია, XI-XII საუკუნეები – იბეჭდება ზ. ალექსიძისადმი მიძღვნილ საიუბილეო კრებულში (Th. Otkhmezuri, “As it is in Greek”: Hellenization of Georgian Manuscript: 11th-12th cc. (forthcoming).

მ. რაფავა (გამოც.), იოანე დამასკელი, დიალექტიკა, თბილისი, 1976 (M. Raphava (ed.), *John of Damascus, Dialectics*, Tbilisi, 1976).

მ. შანიძე, ფსალმუნთა თარგმანების შესავალი, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, მიძღვნილი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 50 წლისთავს, 1968, გვ. 77-122 (M. Shanidze, *Introduction to Ephrem Mtsire's Commentaries on Psalms*, in: *Proceedings of the Old Georgian Language*, 11. *Dedicated to the 50th Anniversary of the Tbilisi State University*, 1968).

მ. შანიძე (გამოც.), წმ. იოანე ოქროპირი, თარგმანებად მათეს სახარებისად (თარგმანი წმ. ეფთვიმე მთაწმიდელისა), I, თბილისი, 1996 (M. Shanidze (ed.), *St. John Chrysostom, Commentary on the Gospel of Matthew (Euthymius the Hagiorite's Translation)*, I, Tbilisi, 1996).

ნ. დობორჯგინიძე, ლინგვისტურ-ჰერმენევტიკული მეტატექსტები. პრაქტიკული გრამატიკა და ჰერმენევტიკა X-XIII საუკუნეების ქართულ წყაროებში, თბილისი, 2012. (N. Doborjginidze, *Linguistic and Hermeneutic Metatexts. Practice Grammar and Hermeneutics in Georgian Sources of the 10th-13th Centuries*, Tbilisi, 2012).

Ch. Astruc, *Remarque sur les signes marginaux de certains manuscrits de S. Grégoire de Nazianze*, dans: *Analecta Bollandiana*, 92, (1974), pp. 289-295.

J. Mossay, *Le signe héliaque. Notes sur quelques manuscrits de S. Grégoire de Nazianze*, dans: L. Hadermann, G. Raepsaet (eds.), *Rayonnement grec. Hommages à Ch. Delvoye*, Bruxelles, 1982, pp. 273-284.

Th. Otkhmezouri, *Les signes marginaux dans les manuscrits géorgiens de Grégoire de Nazianze*, dans: *Le Muséon*, 104, Fasc. 3-4, (1991), pp. 335-347.

Th. Otkhmezuri, *Medieval Sources about Greek Manuscripts: Georgian Prefaces by Ephrem Mtsire to John of Damascus' "The Fountain of Wisdom"*, in: CH. BROCKMANN, D. DECKERS, D. HARLFINGER, S. VALENTE (Hrsg.), *Griechisch-Byzantinische Handschriften-Forschung, Traditionen, Entwicklungen, Neue Wege*, Bd. 1, De Gruyter, 2020, S. 283–292; Bd. 2, S. 803–807.

თამარ ოთხმეზური

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქველი ქართული მნიგნობრო კერები

ქართული მნიგნობრული კულტურა უშუალო კავშირშია ქართველთა გაქრისტიანებასთან IV საუკუნეში. უძველესი დროიდან ის ვითარდებოდა მსოფლიოს სხვა ქვეყნებთან კავშირში – იმთავითვე დაკავშირებული იყო ქრისტიანული ახლო აღმოსავლეთის, ხოლო მოგვიანებით – ბიზანტიის სამონასტრო ცენტრებთან. ქართველები აარსებდნენ საკუთარ მონასტრებსაც ქრისტიანობის მნიშვნელოვან ცენტრებში – ისტორიულ პალესტინაში, სინასა და ათონის მთაზე, შავ მთაზე და ა. შ., სადაც მიმდინარეობდა მნიშვნელოვანი მნიგნობრული პროცესები – ითარგმნებოდა ქრისტიანული მწერლობის უმნიშვნელოვანესი თხზულებები, იქმნებოდა ორიგინალური ძეგლები, ინერებოდა და იხატებოდა მნიშვნელოვანი ხელნაწერები. ქართველ ბერ-მონაზონთა მოღვაწეობამ საქართველოს ფარგლებს გარეთ დიდწილად განსაზღვრა შუა საუკუნეების ქართველთა ინტელექტუალური და კულტურული სახე. მათ საქმიანობაში აისახა, ერთი მხრივ, ქართველთა აქტიური ურთიერთობები ნამყვან ინტელექტუალურ სამყაროსთან, ხოლო, მეორე მხრივ, მათი სწრაფვა კულტურული დამოუკიდებლობისაკენ. ამ ორმა ასპექტმა დიდი ზეგავლენა მოახდინა და ფაქტობრივად განსაზღვრა ქართული ინტელექტუალური მემკვიდრეობის ფორმირება. ქართველთა მნიგნობრული საქმიანობის ყველაზე ადრეული კვალი ჩანს ისტორიულ პალესტინაში. დღეისათვის შემონახულია არაერთი წერილობითი წყარო თუ არქეოლოგიური ნაშთი, რომლებიც იერუსალიმსა და მის შემოგარენში, ბეთლემში, ნაზარეთში და სხვ. ქართველთა აქტიურ ყოფასა და საქმიანობაზე მიანიშნებს. პალესტინის ქართველთა საკრებულოში უნდა იყოს ნათარგმნი ბიბლიის პირველი წიგნები და ლიტურგიკული კრებულები, რომელთა ნაწილი დღემდე პალიმფსესტებითაა ჩვენამდე მოღწეული. იმ ეპოქის ლიტერატურული პროცესი ძირითადად ანონიმურია. ჩვენთვის არ არის ცნობილი იმ პერიოდის არცერთი მთარგმნელისა თუ გადამწერის სახელი.

VIII საუკუნეში ქრისტიანებმა, მათ შორის ქართველებმა, არაბთა შემოსევის გამო დატოვეს პალესტინა და გადაინაცვლეს სინას მთაზე, სადაც გააგრძელეს მნიგნობრული სამუშაოები. სინას მთის მნიგნობრული სკოლა, ძირითადად, ცნობილია ხელნაწერების, განსაკუთრებით ლიტურგიკული კრებულების გადწერა-გავრცელებით. ამ ხელნაწერებს შორის გამორჩეული ადგილი უჭირავს ცნობილი ქართველი მნიგნობრის, იოანე-ზოსიმეს კრებულებს. ეს ნუსხებში მათი შემქმნელის სამეცნიერო მუშაობის კვალი ჩანს. განსაკუთრებით გამორჩეულია ამ კუთხით იოანე-ზოსიმეს მიერ რედაქტირებული ლიტურგიკული კრებულები, რომლებშიც დასტურდება სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების მარგინალური ნიშნები და შენიშვნები. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა ე. წ. ახალი კოლექცია (აღმოჩენილია 1970 წელს), რომელშიც დადასტურდა „ქართლის

მოქცევისა“ და „ასურელ მამათა ცხოვრებების“ მანამდე უცნობი რედაქციები, ასევე ქართულ-ალბანური პალიმფსესტები.

X საუკუნეში ქართველებმა პოლიტიკური გეზი აიღეს ბიზანტიაზე, რასაც მოჰყვა ივირონის მონასტრის დაარსება ათონის მთაზე. ათონის ქართული მნიგნობრული სკოლის მიზანი იყო ბიზანტიურ კულტურასა და ლიტერატურასთან მაქსიმალური დაახლოება, ბიზანტიური თეოლოგიური და ფილოსოფიური ნააზრევის ათვისება. ცნობილი ქართველი მთარგმნელი, ექვთიმე მთაწმინდელი მისთვის ჩვეული მთარგმნელობითი მეთოდის გამოყენებით (კლება-მატება – ასე ახასიათებს ამ მეთოდს შავი მთის ცნობილი მნიგნობარი, ეფრემ მცირე) შეუდგა ამ მიზნის განხორციელებას. ამ მეთოდით ქართულად ნათარგმნი ფილოსოფიური თუ საღვთისმეტყველო ტექსტები შედარებით ადვილი გასაგები და აღსაქმელი იყო ნაკლებად გამოცდილი ქართველი მკითხველისათვის. ამ პერიოდის ქართული ხელნაწერები მდიდარია კოლოფონებით, რომლებიც მიაწვდიან ხელნაწერებზე მუშაობის დახვეწილი მეთოდების არსებობას ივირონის სამნიგნობრო კერაში.

XI საუკუნეში ბიზანტიაში მიმდინარე ინტელექტუალური პროცესების ზეგავლენით შავ მთაზე მოღვაწე ქართველ მნიგნობართა წრეში გაჩნდა ახალი მიმდინარეობა – ელინოფილიზმი, რომელმაც თავი იჩინა მნიგნობრული საქმიანობის სხვადასხვა სფეროში. ესენი: ვერბატიმ – სიტყვასიტყვითი, ბერძნულთან დაახლოებული მთარგმნელობითი ტექნიკის გაჩენა, ხელნაწერი წიგნების შედგენა ბერძნული კრებულების ანალოგიით, განსაკუთრებული ინტერესი ეგზეგეტიკური, კომენტარული და მისთ. ჟანრების მიმართ. ამ რეგიონში შექმნილი ხელნაწერები გამოირჩევა სასწავლო-საგანმანათლებლო ხასიათით.

XI საუკუნეში ქართველი მნიგნობრები, ბიბლიოფილები და ფილანთროპები ჩანან კონსტანტინოპოლში. ამ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობის მდიდრულად გაფორმებული ხელნაწერები იქმნება ბიზანტიის დედაქალაქსა და მის შემოგარენში – ხორას, აგიაპანტის, მანგანას მონასტრებში. მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ამავე პერიოდში იერუსალიმში დაარსებული ქართველთა ჯვრის მონასტერი. მისი ბიბლიოთეკა მდიდრდება საქართველოდან და ქრისტიანული სამყაროს სხვადასხვა მონასტრებიდან ქართველთა მიერ გამოგზავნილი ხელნაწერებით. ასევე მნიშვნელოვანი ქართული მონასტერი დაარსდა ბულგარეთში, პეტრიწონში. დღეისათვის ამ მონასტრის ხელნაწერთა მხოლოდ ნუსხაა შემორჩენილი ამავე მონასტრის ქართულ-ბერძნულ ტიპიკონში.

უცხოეთში მოღვაწე ქართველი მნიგნობრები ყოველთვის იყვნენ დაკავშირებულნი საქართველოს სამონასტრო ცენტრებთან, განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთთან. ისინი ზრუნავდნენ ქართველთა ინტელექტუალურ აღზრდაზე, იწერდნენ და ინტენსიურად აგზავნიდნენ წიგნებს საქართველოში. უცხოეთში დაგროვილმა ცოდნამ და გამოცდილებამ დიდად შეუწყო ხელი XII საუკუნეში საქართველოში ეროვნული სასწავლო-სამონასტრო ცენტრის, გელათის სასწავლებლის დაარსებას.

შუა საუკუნეების ქართველთა მსოფლხედვისა და მათი მნიგნობრული საქმიანობის შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ქართველები უძველესი დროიდანვე იყვნენ ნაზიარები იმ ძირებთან (ბიზანტიური ინტელექტუალური სამყაროსათვის დამახასიათებელი სამეცნიერო აზროვნების წესი, ინტერესი ანტიკურობის მიმართ, საგანმანათლებლო პროცესები და ა. შ.), რომელსაც ეფუძნება ევროპული ჰუმანიზმი.

MEDIEVAL GEORGIAN LITERARY CENTRES

Georgian literary culture originated simultaneously with the Christianization of Georgians in the 4th century. Since ancient times, Georgian culture and literature has been developing in close connection with other cultures of the world. From its inception, it has been connected to the monastic centres of the Christian Near East and, later, of Byzantium. The intellectual activity of Georgian scholars in foreign monastic centers played a crucial role in shaping the Georgian Christian culture and thought. Political and intellectual elites of Georgia took constructive steps to gain a foothold in the religious and cultural milieu of the Christian world. They contributed to the monastic life and literary work of Georgian monks in the monastic centers outside the borders of Georgia. Moreover, they established Georgian monasteries in Palestine, Mount Athos, Syria, and different regions of the Byzantine Empire. These centres undertook large-scale cultural and educational projects – translation of the most significant works of the Christian literature, creation of original Georgian writings and precious manuscripts. The literary activity of Georgians in foreign monastic centres reflect both, their close contact with advanced intellectual settings and, at the same time, their attempt to maintain ecclesiastic and cultural independence. These two aspects have deeply influenced the formation and enrichment of Georgian intellectual heritage.

The earliest trace of Georgian literary activity is found in Palestine, both as written sources and as archaeological findings in Bethlehem, Nazareth, the environs of Jerusalem, and the Judea Desert. In the Palestinian community of Georgian monks was probably translated into Georgian the essential works of religious practice – the Bible, the Lectionary, and various liturgical collections, the most of which have survived in palimpsests. The written heritage from this period is anonymous; we do not know the names of Georgian scholars of this time.

In the 8th century, Christians, including Georgians, were persecuted in Palestine (the St. Chariton Laura, St. Sabas Monastery) by Arabs. They had to move to Mount Sinai and continue their scholarly work there. The Georgian literary school of Mount Sinai is mainly known for coping and disseminating manuscripts. Among these manuscripts, the hymnographic collections produced by Ioane Zosime occupy a distinguished place. Ioane Zosime's collections already have signs of a scholarly approach to book production; the hymnographic collections contained search tools - a system of marginal signs; the explanations of these marginal signs are provided in Ioane Zosime's colophons. The crucial role of the Mount Sinai Monastery in the early Medieval Christian world is further attested by Georgian manuscripts of so called "New Collection" of Sinai, such as the previously unknown versions of Georgian historical writing "Conversion of Kartli," and "The Lives of Assyrian Monks", as well as Georgian-Albanian palimpsests.

In the 10th century, Georgia changed its political course and oriented itself towards the Byzantine Empire. This development was followed by the establishment of the Iviron Monastery on Mount Athos. It aimed to bring Georgians closer with the Byzantine cultural and literary environment, and the Byzantine theological and philosophical thought. The famous Georgian scholar, Euthymius the Athonite, was the head of this project. Through his specific translation method of abbreviations and expositions, he presented complicated theological works to inexperienced Georgian readers in an accessible manner. Manuscripts from this period

are enriched with colophons; the terminology attested in the colophons illustrate existence of theoretical concepts about book production in the scholarly circles of Mount Athos.

Georgian scholars in the Antioch region (Black Mountain) in the 11th century continued the westward orientation of Mount Athos. Under the influence of intellectual processes in the Byzantine Empire, a new trend – hellinophilism – originated in the Black Mountain monasteries. This new intellectual current was reflected in different activities of Georgian scholars, such as the formation of new concept of translation (verbatim translation technique), new literary repertoire for translation (preference for exegesis, commentary, scholastic literature), and new methods for producing manuscripts. The books created in Antioch acquire a new function: besides serving liturgical needs, they also educate and inform readers.

In the 11th century, Georgian scholars, bibliophiles, and philanthropists appear in Constantinople. In this period, many important and exceptionally well-decorated manuscripts were created in the capital of the Byzantine Empire and the monasteries surrounding it (Khora, Agiapanti, Mangana). Moreover, from the 11th century, newly established Georgian monastery in Jerusalem - the Holy Cross - also played an important role in the history of Georgian monastic life. Its library was enriched by the help of Georgians working and living both in Georgia and abroad. Finally, another Georgian monastery of similar importance was Petritsoni founded by Grigol Bakurianisdze in Bulgaria. The manuscript heritage of the latter has only survived as a list of books in the Georgian-Greek typicon of the Monastery.

It is noteworthy that Georgian scholars working outside the borders of Georgia were always connected to the monastic and scholarly centres inside Georgia, especially in the Tao-Klarjeti region. Their work abroad aimed at educating the Georgians and enriching their intellectual heritage. A perfect example of such commitment is an educational monastic center – the Gelati “school for youth” – similar to educational centres in Byzantium, established by the Georgian king David the Builder in the 12th century.

Researching the worldview of medieval Georgians and their literary activities, leads us to those cultural foundations that we share with the civilized world in Medieval epoch. The humanistic ideas of the 10th-11th centuries Byzantium – their commitment to critical, scientific method of thinking, enlightenment tendencies, and special interest in Antiquity are all important preconditions of European Humanism. Georgians encountered these values from ancient times in foreign monastic centers, libraries, and scriptoria, and through their collaboration with foreign colleagues – Greek, Syrian, and Arab scholars.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1, მე-5 გამოცემა, თბილისი, 1980.

ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტი, 1980.

ე. მეტრეველი (გამოც.), ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ათონური კოლექცია, 1, შემდგენლები: ლ. ახოზაძე, რ. გვარამია, ნ. გოგუაძე, მ. დვალი, მ. დოლაქიძე, მ. კვაჭაძე, გ. კიკნაძე, გ. ნინუა, ც. ქურციკიძე, ლ. შათირიშვილი, მ. შანიძე, ნ. ჩხიკვაძე, თბილისი: მეცნიერება, 1986.

თ. ოთხმეზური (რედ.), უცხოეთში გადანერილი ქართული ხელნაწერები საქართველოს სიძველეთსაცავებში, შემდგენლები: ვ. კეკელია, ნ. მიროტაძე, თ. ოთხმეზური, დ. ჩიტუნაშვილი, თბილისი: კ. კეკელიძის სახ. საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2018.

Catalogue of the Georgian Manuscripts of the Holy Monastery of Iviron, eds. J. Gippert, B. Outtier, S. Kim in cooperation with K. Asatiani, M. Dolakidze, L. Jghamaia, M. Karanadze, M. Kavtaria, L. Khevsuriani, L. Kiknadze, T. Tseradze, Ts. Guledani, T. Jikurashvili, E. Kvirkvelia, G. Lomsadze, S. Sarjveladze, M. Shanidze, D. Tvaltvadze, and G. Boudalis, Mount Athos, 2022.

N. Chkhikvadze (ed.), *The Georgian Manuscript Book Abroad*, compiled by M. Karanadze, V. Kekelia, L. Shatirishvili, N. Chkhikvadze, Tbilisi: K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, 2018.

W. Djobadze, *Materials for the Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch on the Orontes* (CSCO 372, subsidia 48), Louvain: Peeters, 1976.

J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou avec la collaboration d'Hélène Métrévél, *Actes d' Iviron*, I, Paris: Peeters, 1985.

Th. Otkhmezuri (ed.), *Medieval Georgian Literary Culture and Book Production in the Christian Middle East and Byzantium* (Jerusalem Theologisches Forum 42), Münster, Aschendorff Verlag, 2022.

ეკა დულაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქველი ქართული ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა

ჰიმნოგრაფია ქრისტიანული ლიტერატურის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და უძველესი დარგია, რომელიც ქრისტიანობის პირველსავე საუკუნეებში ჩნდება, ქრისტიანული მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების სხვადასხვა ეტაპს ასახავს და ნათლად გამოხატავს პოეტური, ბიბლიური მეტაფორული სახეებით აზროვნების განვითარების პერსპექტივას. ქართულმა ხელნაწერმა მემკვიდრეობამ შემოინახა ბევრი ისეთი ძეგლი, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ბიზანტიური ლიტურატურულ-ესთეტიკური აზროვნების ისტორიაში. ქართული ჰიმნოგრაფიული კრებულები ასახავს ქრისტიანულ აღმოსავლეთსა და ბიზანტიაში მიმდინარე კულტურულ, ლიტურატურულ სააზროვნო პროცესებს.

ქართული ხელნაწერი ტრადიცია კვალდაკვალ მიჰყვებოდა მისი თანამედროვე ეპოქის მოთხოვნებს, ღია იყო ინოვაციისათვის და იმავდროულად, ინარჩუნებდა ტრადიციასაც, უძველეს იერუსალიმურ ქრისტიანულ ნაკადს და ეტაპობრივად გადადიოდა ბიზანტიურ (კონსტანტინოპოლურ) კულტურულ სააზროვნო სისტემაზე. ამ პროცესს ყველაზე ნათლად ასახავს ძველი ქართული ჰიმნოგრაფიული კრებულები, რომლებიც IX-XI საუკუნეებში შეიქმნა საქართველოსა და უცხოეთში არსებულ (პალესტინის საბა განწმენდილის ლავრა, სინის წმ. ეკატერინეს სახ. მონასტერი, ათონის ივერთა მონასტერი) სამწიგნობრო კერებში. ამ ხელნაწერების მნიშვნელობა განისაზღვრება, პირველ ყოვლისა, მათი არქაულობით, ძველი და ახალი საგალობლების თანაარსებობით და ტრადიციისა და ინოვაციის ერთობლიობით, რაც მთლიანად ავსებს იმ ლაკუნებს, რომლებიც მათი თანადროული და მოგვიანო პერიოდის ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიულ-ლიტურგიკულ ხელნაწერებს ახასიათებს (IX-XI სს).

ქართულმა ჰიმნოგრაფიულმა კრებულებმა შემოინახა ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ის ტექსტები, რომლებიც შემორჩენილ ბერძნულ ხელნაწერებში აღარ ჩანს. აქედან გამომდინარე, ბერძნული ტექსტების ქართულ თარგმანებს პროტოტიპის მნიშვნელობა აქვს. ამ ფაქტის შესახებ არაერთხელ აღნიშნულა როგორც ქართველი, ისე უცხოელი მეცნიერების გამოკვლევებში (პ. ინგოროყვა, კ. კეკელიძე, ელ. მეტრეველი, მ. ვ. ესბროკი, ბ. უტიე და სხვ.).

უძველესი **იადგარი**, ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრეული კრებული, ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის განვითარების თითქმის საწყის ეტაპს ასახავს. ჩვენამდე მისი

ოთხი ძირითადი ნუსხაა შემორჩენილი, რომელთაგან უმნიშვნელოვანესია ჭილ-ეტრატის იადგარი (სურ. 12). მასში თავმოყრილია ყველა ის დიდი წიგნი, რომლებიც აუცილებელია საეკლესიო ღვთისმსახურებისთვის: თვენი, მარხვანი, ზატიკნი და პარაკლიტონის ადრეული, თავისებური სახე. ჭილ-ეტრატის იადგარი გადანერილია IX საუკუნეში ხარიტონის ლავრაში. უძველესმა იადგარმა შემოგვინახა სტიქარონების და გალობანის ადრეული, არქაული სახე. საგალობელთა შედგენილობით განსხვავდება მისი თანადროული ბიზანტიური კრებულებისგან – ტროპოლოგიონებისგან, მასში უფრო ადრეული საუკუნეების საგალობლების თარგმანებია შესული და ბიზანტიური საგალობლის სალექსო საზომის მიხედვით, ძლისპირ-ტროპარის თანაფარდობაზე დამყარებულ სისტემაზე, არ არის გამართული, ამიტომ კრებული სამგალობლო სისტემის ჩამოყალიბების უადრეს საფეხურს წარმოადგენს.

შემდგომი ეტაპის ჰიმნოგრაფიული კრებულია **ახალი, ანუ დიდი იადგარი**, რომელიც მთელი X საუკუნის განმავლობაში ყალიბდებოდა, შემორჩენილია სინის წმინდა ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერების (Sin. 34. Sin. 1, Sin. 14, Sin. 59. Sin. 64-65) და საქართველოში, ტაო-კლარჯეთში, შატბერდის სამწიგნობრო კერაში გადანერილი მიქაელ მოდრეკილის იადგარის სახით, რომელიც ახალი იადგარის განვითარების შემაჯამებელ ეტაპს გამოხატავს და სრულია შედგენილობით, რაზეც მასზე დართული ანდერძები მიუთითებს. სწორედ ამ კრებულში გვხვდება ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ცნობილი წარმომადგენლების – იოანე დამასკელის, კოზმა იერუსალიმელის, სტეფანე საბანმინდელის, იოსებ ჰიმნოგრაფის და სხვ. საგალობლების ქართული თარგმანები, რომლებიც მთარგმნელობითი სტილის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია, რადგან ამ შემთხვევაში ბერძნულ დედნებთან შედარების საშუალება გვაქვს და შესაძლებელია ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ძველი ქართული თარგმანების ანალიზი თარგმანმცოდნეობითი, კომპარატივისტული მეთოდების მიხედვით. ამავე კრებულებში გვხვდება უძველესი მუსიკალური ნევმური ნოტაცია და საგალობლების ტექსტები უკვე გამართულია ბიზანტიური საგალობლის ფორმის – ძლისპირ-ტროპარის თანაფარდობაზე. ეს ფაქტი ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის გააზრებისა და ქართულად ადაპტაციის ახალ ეტაპს ასახავს. ქართველი მთარგმნელ-მუსიკოსები ითვისებენ და ითვალისწინებენ პალესტინაში – ქრისტიანულ აღმოსავლეთში მიმდინარე პროცესებს, რაც ჰიმნოგრაფიულ რეპერტუარს უკავშირდება.

ამ ეპოქის მოღვაწე მთარგმნელ-მუსიკოსებს უწოდებს გიორგი მთანმინდელი „მეხელებს“ და მათ მიერ თარგმნილ საგალობლებს – „მეხურს“, რაც საგალობლის ხმაზე, ანუ მუსიკალურ კილოზე განყობას ნიშნავს. ამ პერიოდის ჰიმნოგრაფიული კრებულები, დიდი იადგარები, პალესტინაში (საბა განწმენდილის ლავრაში, სინის მთაზე) შექმნილი ჰიმნოგრაფიის კლასიკური პერიოდის ნიმუშების უძველეს ქართულ თარგმანებს შეიცავს, რომელთა გვერდითაც იქმნება ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფია და ბიზანტიურის კვალდაკვალ, იგრძნობა ეროვნული შემოქმედებითი ნაკადის ზრდის ტენდენცია.

ბიზანტიური წარმომავლობის ნათარგმნი იადგარები უფრო ინტენსიურად ივსება ქართველ ჰიმნოგრაფთა თხზულებებით. შეიქმნა ორიგინალური ჰიმნები, მიძღვნილი წმ. ნინოსა და წმ. აბოსადმი. მიქაელ მოდრეკილის კრებულის (სურ. 13) განსაკუთრე-

ბული ღირსება იმით აიხსნება, რომ მასში თავმოყრილი და სისტემატიზებულია მანამდე არსებული მთელი ჰიმნოგრაფიული მემკვიდრეობა, სხვადასხვა ავტორის საგალობლები, როგორც ორიგინალური, ასევე ნათარგმნი.

იადგარიდან ჩანს, რომ X საუკუნეში საქართველოში მოღვაწეობდა მთელი პლეადა ჰიმნოგრაფებისა, რომელთაც ერთნაირად ხელწიფებოდათ როგორც საგალობლის კილო-მოდელებზე სასულიერო პოეტური ტექსტების მისადაგება, ისე საგალობელთა ახალ, ორიგინალურ კილოთა შეთხზვა. საღვთისმსახურო პრაქტიკაში რომ ოდიტანვე ტრადიციული, ქართული ორიგინალური კილოები გამოიყენებოდა (მათ შორის, ოთხ საუკუნეზე მეტი ხნოვანებისა), ნათლად ჩანს გიორგი მთაწმინდელის ავტოგრაფული „მარხვანის“ ანდერძიდან.

XI საუკუნიდან ქართული ქრისტიანული ლიტერატურისა და მუსიკის უმძლავრესი კერაა ათონის ივერთა მონასტერი. წმ. ექვთიმე და წმ. გიორგი ათონელებმა ხელი მიჰყვეს უკვე კონსტანტინოპოლური რედაქციის ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული ნიგნების თარგმნას.

განსაკუთრებულია გიორგი მთაწმინდელის ღვაწლი. მას ეკუთვნის ყოველდღიურ სადღესასწაულო გალობათა (კანონთა) კრებული „თთუენი“ (12 ნიგნად). ამ ნაშრომში გიორგი მთაწმინდელმა გამოიყენა საბანძინდურ და ტაო-კლარჯულ ძლისპირთა კრებულები და ადრე ნათარგმნი გალობანი, თავი მოუყარა ამა თუ იმ წმინდანისადმი მიძღვნილ ყველა ავტორის საგალობლებს. ქართული ჰიმნოგრაფიული კრებულების ანალიზი ნათელყოფს, რომ მათი ჩამოყალიბება და განვითარება ბიზანტიური კულტურული ორიენტაციისკენ იყო მიმართული, რაც პროგრესული სააზროვნო მოდელების ქართულ სინამდვილეში გადმოტანას გულისხმობდა. ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის თარგმნა კულტურულ-იდეოლოგიურ და ისტორიულ-ლიტერატურულ პროცესს ასახავს. ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის ძველი ქართული თარგმანები შუა საუკუნეების ზოგადქრისტიანული აზროვნების ფართო კონტექსტში განიხილება და თვითმყოფადი ადგილი უჭირავს.

Eka Dughahsvli

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

OLD GEORGIAN LITURGICAL-HYMNOGRAPHIC MANUSCRIPTS AND THEIR IMPORTANCE

Hymnography is the most important area of Christian literature that developed in the first centuries of Christianity; it reflects stages of formation of Christian world view and expresses the perspective of thinking development in poetic, biblical metaphorical forms. Georgian manuscript heritage has preserved monuments of special significance in history of Byzantine literary and aesthetic thinking. Georgian hymnographic collections reflect cultural, literary and thinking processes in Christian East and Byzantine.

Georgian manuscript tradition followed the demands of its contemporary epoch, it was open to innovation and at the same time preserved the Jerusalem Christian tradition and gradually moved to Byzantine (Constantinople) cultural system. This process is clearly reflected in old Georgian hymnographic collections of 9th-11th centuries in the literature seats of Georgia and abroad (the Mar Saba monastery, St. Catherine's Monastery of Sinai, Iviron Monastery on the Holy Mount Athos). The importance of these manuscripts is determined by their archaism, coexistence of old and new hymns and unity of tradition and innovation, filling the lacunas that characterize. Byzantine hymnographic-liturgical manuscripts of early and later periods (9th-11th cc.). Georgian hymnographic collections preserved Byzantine hymnographic texts, which are no longer seen in the survived Greek manuscripts.

Hence, Georgian translations of the Greek texts are the prototype. This fact has been repeatedly noted in both Georgian and foreign scientific researches (P. Ingorokva, K. Kekelidze, El. Metreveli, M. V. Esbroeck, B. Outtier et al).

In the history of the Byzantine- Georgian literary relationships one of the interesting topic is to determine the great contribution that Georgian hymnographic collections made in history of Christian writing and poetic thinking. Georgian translations of Byzantine hymnography are the oldest compared to translations in other languages; the hymnographic collection created in the 9th century, the ancient Iadgari, represents the early 5th century liturgical-hymnographic practice and the kind of thinking that survived in Georgian manuscripts and were lost in Byzantine tradition. The scientific analysis of the content of collections translated into Georgian and the tradition of translation of texts illustrate literary, cultural and thinking models that the Christian poetry was based on throughout its development (5th-12th cc.). The repertoire of hymns and collections were changing. Translated from Greek and Georgian original hymnography coexist in Georgian manuscripts of the 9th-11th centuries, this repertoire creates a classical epoch, since the complete collection was created at that time: Ancient Iadgari, Big Yearly Iadgari, Menaion, Triodion, Parakletike, etc.

Georgian hymnographic collections with their textual composition reflect influence of the cultural-literary environment which Georgia had relationship with. Together with the textual tradition, the musical side of hymns is worth noting, that is, neumatic notation, with which Georgian hymnographic collections of the 10th century are engraved and this system is indigenous and original.

The Ancient Iadgari, reflects almost the beginning of Byzantine hymnography. Only four main copies have been preserved; the most important is Tchil-etрати Iadgari (Fig. 12). It contains all great books that are necessary for ecclesiastical worship: Menaion, Triodion, Oktoekhos and early Parakletike. Tchil-etрати Iadgari was copied in the 9th century in St. Khariton's Lavra. The ancient Iadgari preserved the earliest, archaic forms of hymns. The composition of hymns differs from its contemporary Byzantine collections – from the tropologions, it contains translations of the hymns of the earliest centuries and according to verse meter of the Byzantine chanting, based on the correlation system of heirmos-troparion, it is not in order, therefore, the collection reflects the early stage of the formation of the chanting system.

The Great Iadgari contains ancient translations of samples created in classical period of hymnography in Palestine (in the Mar Saba Monastery, Mount Sinai) alongside with Georgian original hymnography. The national creative flow is felt to follow Byzantine. The Iadgari translated from Byzantine provenance are filled with works of Georgian hymnographers. Original anthems were created, dedicated to St. Nino and St. Abo.

The distinguishing value of Mikael Modrekili's collection (Fig. 13) is that it combined and systematized all previous hymnographic heritage and various authors' original and translated hymns. The will shows the hymnographer was cautious with tone "purity and accuracy", inerrancy of music marks. It is the collection of a great musician-singer, music theorist and master composer.

The whole pleiad of hymnographers worked in the 10th century in Georgia, who were equally skillful in referencing the spiritual poetic texts on hymn tone-models and composing new original tones. The use of indigenous traditional Georgian original in the religious service is obvious from George Athonite's autographic will of Triodion.

The analysis of Georgian hymnographic collections proves that their formation and development were directed towards Byzantine cultural orientation, which meant moving progressive thinking models into Georgian reality. Translation of Byzantine hymnography depicts a cultural-ideological and historical-literary process. Old Georgian translations of Byzantine hymnography are considered in the context of general medieval Christian thinking and hold an independent place.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

გ. კიკნაძე, ნეკერიცხული ძლისპირნი თბილისი, 1980. გვ. 87-89.

ელ. მეტრეველი, უძველესი იადგარი. გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევა დაურთეს ე. მეტრეველმა, ლ. ხევსურიანმა, ც. ჭანკიევმა. თბილისი, 1980, გვ. 123-131.

ელ. მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი. გვ. 051, 1971: ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი. ორი ძველი რედაქცია X-XI სს. ხელნაწერების მიხ. გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ე. მეტრეველმა. თბილისი, 1971, გვ. 051.

თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი. ჟორდიანის მიერ, წ. 2, ტფ., 1897.

კ. კეკელიძე, „ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია. თბილისი, 1980.

მ. სუხიაშვილი, ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიული განვითარების ზოგიერთი საკითხის შესახებ. სასულიერო და საერო მუსიკის მრავალხმიანობის პრობლემები, ქრისტესშობის 2000 და საქართველოს სახელმწიფოებრიობის 3000 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებები, თბილისი, 2001.

Follieri, Analecta = Follieri, Analecta Hymnica Graeca, Roma. 1971.

EDITING MEDIEVAL GEORGIAN MANUSCRIPTS: THE TASKS OF THE EDITOR

Why Textual Criticism?

The text transmitted in the medieval manuscripts we study contains a number of errors accumulated through the centuries. It is the task of the editor to detect such errors, amend them, and bring the text as close as possible to the original authorial intention or to the earliest possible stage of the text.

Plan of Action

In short, in preparing the edition of any given text, the editor must address the following list of tasks:

1. Identify the text to edit
2. Conduct a bibliographical research
3. Research and describe of the witnesses (=extant manuscripts that transmit the text), including also
 - I. Printed editions
 - II. Preserved manuscripts
 - III. Lost manuscripts (is it possible to trace any of them?)
 - IV. Description of the other texts preserved in the manuscripts, i.e. those texts which accompany the text
 - V. Provide a material description of the manuscripts (codicological, palaeographical, textual)
 - VI. Give a history of the manuscripts
4. Critical edition
 - I. Choice of a 'base-text'
 - II. Transcription of the 'base-text' and numbering of the lines/verses
 - III. Collation of other witnesses against the 'base-text'
 - IV. Graphic organization of the manuscripts in a *stemma codicum* (if possible)
 - V. Interpretation of the *stemma* and choice of the principle of our edition
 - VI. Establishing of the text

- VII. Constitution of the *apparatus criticus*
- VIII. Redaction of the stemmatic discussion
- IX. Collation of the printed editions

5. Give a literary history of the text, including:

- i. Study of the sources
- ii. Research of the *loci similes* (=parallel passages in other works of the same author)
- iii. Study of the indirect tradition and of the influence on other authors
- iv. Comparison of relevant works of the same literary genre

6. Interpretation/commentary of the Text

- I. Translation
- II. Annotation
- III. Commentary

7. Reconstruction of the history of the text

- i. Analysis of the manuscript tradition and the printed editions according to epoch, geographical distribution, religious family, textual family, etc.
- ii. Analysis of the indication of readings, revisions, glosses, etc.
- iii. Study of the indirect tradition (literary posterity/reception)

8. Literary introduction, with information regarding:

- I. Author
- II. Original title
- III. Date and circumstances of the composition/writing
- IV. Literary genre of the work
- V. Plan of the work (summary/synopsis/...)
- VI. Purpose of the work
- VII. Language and style
- VIII. Are there more recensions?
 - a. If yes: same author?
 - b. If yes, can they be dated in absolute or relative chronology?
 - c. What are the literary, historical, doctrinal, ..., meanings of the various recensions?
- ix. Are there ancient translations?

Textual Criticism in a Nutshell

Editing a text means, in short, to find out what is the text nature transmitted by the manuscripts and to determine whether that text is correct or need emendation. This task consists of three separate steps:

1. Recension / *Recensio*

- I. Collection of the textual evidence and reconstruction of the 'archetype' (not the original!): *collatio*
- II. Establishing the relationship among the extant manuscripts
- III. Elimination of the unnecessary manuscripts / *eliminatio codicum descriptorum*

- IV. Drawing a genealogical tree (if possible) / *stemma codicum*
- V. Reconstruction of lost manuscripts
- 2. Examination / *Examinatio*
 - I. Determining whether the reconstructed text is any good
- 3. Emendation / *Emendatio*
 - I. Correction of the corrupted passages: conjecture
 - II. Mechanical and intellectual: *ope codicum* and *divinatio*
 - III. 'Common sense' and 'judgment'

Basic Principles

The principles to edit a text vary according to the nature of each text. Some basic principles, however, can be applied to a great variety of texts.

- 1. Editio princeps and the Vulgate Text
 - I. Rejection of a *textus receptus*
- 2. Stemmatic Theory of Recension
 - I. Mid 19th-c., Karl Lachmann
 - II. Paul Maas
 - III. 'Closed' Tradition
- 3. Stemma Codicum
 - I. Archetype
 - II. Hyparchetype (lost intermediary)
 - III. Extant witnesses
- 4. Errors
 - I. Significant errors
 - II. Conjunctive errors: two mss are more closely related to each other than to a third ms
 - III. Separative errors: they show that one ms is independent from the others
- 5. Consensus
 - I. For the reconstruction of hyparchetypes
 - II. For the reconstruction of the archetype
- 6. Eliminatio Lectionum Singularium
 - I. Elimination of the readings peculiar to individual mss

Limitations to the Stemmatic Theory of Recension

The basic principles enucleated above have, however, some limitations that occur in the case of the following cases:

- 1. Presence of contamination or 'horizontal transmission'
- 2. Presence of more than one archetype
- 3. Presence of authorial corrections

Individual value of manuscripts

Not all manuscripts have the same value for the reconstruction of a text.

1. Best manuscript or *codex optimus*?
 - I. The notion can be used in presence of equipollent readings
2. Antiquity
 - I. Guarantee of quality?
 - II. Pasquali's *recentiores non deteriores*

Indirect Tradition

Apart from the manuscripts that transmit a text, information on the history of a text can also be found in 'indirect tradition'. The merit of such tradition is sometimes hard to assess.

1. What does it include?
 - I. Quotations
 - II. Extracts
 - III. ...
 - IV. Translations?
2. Merit
 - I. Guarantee of quality?
 - II. Quotations and the role of memory

Two important Principles and 'Banalization'

When the editor has to decide which lesson (=variant reading) to choose between two that seem the same, two principles are often advocated:

1. *Utrum in alterum abiturum erat*
 - I. Using your brain
2. *Lectio difficilior / difficilior lectio potior*
 - I. Is it always right?
 - II. Sometimes, *lectio difficillior = lectio deterior*

Errors and Corruptions

1. Concept of error
 - I. What is an error and what is not
2. What causes errors?
 - I. Scribal involuntary errors (majority)
 - a. Lack of attention
 - b. Mechanical issues on the writing support
 - II. Scribal voluntary alterations
3. Corruptions due to reading mistakes
 - I. Due to *scriptio continua*
 - II. Confusion between similar letters in a given script variety
 - III. Wrong solution of abbreviations (*nomina sacra* and other signs)
 - IV. Numerals (represented by letters)
 - V. Confusion between words similarly spelled

4. Omissions

I. Few letters (*haplography*): when the scribes transcribes only once a sequence of letters that should be repeated

II. Larger omission between two identical words: *saut du même au même*

III. Homoearcton & homoeoteleuton: between words with the same beginning or ending

IV. Whole line of text (poetry)

5. Additions

I. Repetition of few letters or syllables: *dittography*

II. Gloss (problematic especially in prose, if there is no offense to the text)

6. Transpositions

I. Of letters

II. Of verses

III. Word order

IV. Voluntary Mistakes

V. Scribal ‘emendation’ or corruptions

VI. Suppression of obscene or anti-Christian passages

Dallas Apparatus Criticus Abbreviations

<http://udallasclassics.org/wp-content/uploads/maurer-files/APPARATUSABBREVIATIONS.pdf>

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

D. Gutas, and Tarán, Leonardo, *Aristotle, “Poetics”* (Leiden, 2012).

D. Gutas, *Theophrastus of Eresus* (Leiden, 2014).

G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo* (Florence, 1988).

L. D. Reynolds, and N. G. Wilson, *Scribes and scholars* (Oxford, 2013).

P. Maas, *Textkritik* (Leipzig, 1960).

M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique* (Stuttgart, 1973).

P. Trovato, *Everything you Always Wanted to Know about Lachmann’s Method* (Padua, 2014).

R. Tarrant, *Texts, Editors, and Readers* (Cambridge, 2016).

S. Timpanaro, *The Genesis of Lachmann’s Method* (Chicago, 2005).

ნესტან ჩხიკვაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

მუხა საუკუნეების ხელნაწერი ნიშნის შედგენის პრინციპები (X-XI სს.)

ხელნაწერი კრებულების შედგენილობის თავისებურებებზე საუბრისას ყურადღება უნდა მივაქციოთ თავად კრებულების დანიშნულებას, მათი შექმნისა და ჩამოყალიბების მიზანს. ქრისტიანული მწერლობის დასაწყისში არა მხოლოდ ქართულ, არამედ, ზოგადად, ამ მოძღვრების აღმსარებელ მთელ სივრცეში პირველი წიგნები იქმნებოდა როგორც პრაქტიკული, საეკლესიო-სარიტუალო საჭიროების ერთეულები. მათი უმთავრესი დანიშნულებას საღვთისმსახურო პრაქტიკის გააზრება და ათვისება წარმოადგენდა, რაც გულისხმობდა არა მხოლოდ სარიტუალო პრაქტიკის წესების დაცვას, არამედ ცალკეული დღესასწაულის მნიშვნელობის გააზრებასაც. ამიტომაც თუკი თვალს გადავავლებთ ადრეულ კრებულთა დღემდე შემორჩენილ ფურცლებს, რომლებმაც პალიმფსესტების სახით მიაღწიეს ჩვენამდე, დავინახავთ, რომ ლიტურგიკული დანიშნულების კრებულების, ანუ ლექციონარებისა და იადგარების (მთელი წლის დღესასწაულების ჰიმნოგრაფიული ტექსტების კრებულების) გარდა, V-VII სს-დან ქართულმა მწერლობამ ყურადღება მიაპყრო ოთხთავის, ფსალმუნისა და მრავალთავების თარგმნას. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ X ს-ის დასასრულამდე ქართული სამწერლობო ტრადიცია ისტორიული პალესტინის საეკლესიო-სამონასტრო სივრცეში დადგენილი რედაქციების ანალოგიით ვითარდებოდა. ამიტომაც, თუკი ამ პერიოდის კრებულთა შედგენილობაზე ვისაუბრებთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლიტურგიკული დანიშნულების წიგნებში საკითხავთა თანამიმდევრობა და რედაქციული თავისებურებანი სწორედ ისტორიული პალესტინის, კონკრეტულად კი იერუსალიმის სამწერლობო ტრადიციის ამსახველი იყო. ამ კრებულების ადეკვატური სხვაენოვანი (ბერძნული, სირიული, არაბული, სომხური) დედნების მოძიება ჯერ კიდევ პრობლემად რჩება. ეს ეხება ისეთ უმნიშვნელოვანეს დოქტრინულ წიგნებსაც კი, როგორებიცაა სახარება და ფსალმუნი, რომლებშიც მთარგმნელისა თუ გადამწერის ჩარევა, ეკლესიის მიერ დადგენილი ტექსტის ნებაყოფლობითი ცვლილება გამორიცხულია.

ჩვენ ამჟამად ყურადღებას გავამახვილებთ ლიტურგიკული პრაქტიკის ერთგვარ დამხმარე, შეიძლება ითქვას, საგანმანათლებლო მნიშვნელობის კრებულებზე, რომელთაც ქართულ ტრადიციაში მრავალთავები ეწოდება სხვადასხვა ჟანრის თხზულებათა გაერთიანების გამო. ამ კრებულების შედგენას საფუძვლად უდევს სწორედ

ის საეკლესიო კალენდარი, რომელსაც ეყრდნობა ლექციონარებისა თუ იადგარების რეპერტუარი. გარდა კალენდრისა, ამ კრებულებში შეტანილი ჰაგიოგრაფიული თუ აპოკრიფული ტექსტები უპასუხებს პალესტინური სივრცის ლიტურგიკული ტრადიციის მოთხოვნებს. მაგრამ ამ კრებულების პატრისტიკული თუ აპოკრიფული მასალის უდიდესი ნაწილის ადეკვატური ბერძნული დედნები უცნობია. პრაქტიკულად არ ეძებნება შესატყვისი ბერძნული დედნები ამ კრებულებში შესულ ეფრემ ასურის ჰომილიებს, ამიტომაც ისინი ფსევდო ტექსტებადაა მიჩნეული. ასევე, არ ეძებნება ადეკვატური ბერძნული ტექსტი მარტვირი საჰდონას სინანულის ჰომილიას, წმ. სტეფანეს მარტვილობისა და ღვთისმშობლის მიძინების აპოკრიფულ ტექსტებს, იოსებ არიმათიელის ლუდიის ეკლესიის აპოკრიფს და სხვ. ჩამონათვალი შორს წაგვიყვანს. ამავე ტექსტებში მკვლევრები (ნ. მარი, ჟ. გარიტი, პ. პეეტერსი, ილ. აბულაძე, მ. ვან ესბროკი, ბ. უტიე) ხედავენ სირიული, არაბული თუ სომხური ტრადიციების კვალს.

დედნებისა და კრებულების არქეტიპების ძიების საკითხს მივყავართ კვლავ და კვლავ იმ სივრცესთან, რომელშიც ითარგმნა თხზულებები და შედგა ეს კრებულები. ყველა ზემოთ დასახელებული თხზულების წარმომავლობის საკითხები უკავშირდება საბანმინდის მონასტერს, რომელშიც ქართული ბერმონაზვნობა VI ს-დან დამკვიდრდა და რომელშიც ჰქონდა კიდეც ინტენსიური კავშირი როგორც ბერძენ, ასევე სირიელ და ქრისტიან არაბ ბერმონაზვნობასთან. ამიტომაც ტექსტებში არსებული გავლენები, ნასესხობანი თუ საერთო მონაკვეთები არც კი იწვევს გაოცებას. თუმცა ჩვენ მაინც დავაზუსტებდით ერთ საკითხს. საინტერესოა, რომელი ენიდან თარგმნიან ქართველები ამ თხზულებებს და რომელ ენაზე არსებული კრებულების ანალოგიით ადგენენ დამხმარე ლიტურგიკულ წიგნებს: ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქრისტიანებისათვის *ლინგუა ფრანკა*დ აღიარებული ბერძნულიდან, თუ უშუალოდ სირიული ან არაბული ენებიდან. დღეს ამ საკითხზე დაზუსტებული პასუხის გაცემა შესაძლებელია მხოლოდ ადეკვატური და პარალელური ტექსტების არსებობის შემთხვევაში, მხოლოდ ლექსიკური თუ გრამატიკული ნასესხობები, რომლებიც თან სდევს მჭიდრო კულტურულ კონტაქტებს, ვერ გამოდგება ტექსტის დედნის ენის დადგენის უტყუარ არგუმენტად. რიგ შემთხვევებში ძველ ქართულ თარგმანებში პარალელურად ვხვდებით ლექსიკურ სირიზმებს, არაბიზმებსა და ბერძნული სინტაქსის გავლენებს (თუნდაც იოვანე მოსხის „ლიმონარი“ გამოდგება ამის კარგ დასტურად).

ცალკე შევჩერდებით ქრისტიანული მწერლობის ქართული რედაქციების სომხური ენიდან თარგმნის საკითხზე, რომელიც თითქმის პროვოკაციულ ხასიათს იღებს და ან კატეგორიული უარყოფის, ან კატეგორიული მტკიცების საგნადაა ქცეული. ჩვენი აზრით, ამგვარი მთარგმნელობითი ურთიერთობის არსებობა არცაა გასაკვირი, თუკი გავითვალისწინებთ სამხრეთ კავკასიის ორი ქრისტიანული კულტურის თანამშრომლობის აუცილებლობას მაზდეანური ირანისა თუ მუსლიმური ხალიფატის ზენოლის პირობებში. ამიტომაც როდესაც სომხური ენიდან თარგმნის უტყუარ მაგალითებს ვაწყდებით, უნდა ვიფიქროთ, რომ საქმე ეხება ადრეულ, ქართული და სომხური ეკლესიების გაყოფამდელ ტექსტებს. თუმცა იმ შემთხვევებშიც კი, როდესაც თითქმის ეჭვგარეშედ იყო აღიარებული ქართული ტექსტის სომხურიდან თარგმნის ფაქტი, დაწვრილებითმა ტექსტოლოგიურმა კვლევამ ისეთივე სურათი გა-

მოავლინა, როგორზეც ზემოთ შევაჩერეთ ყურადღება, სირიულიდან და არაბულიდან თარგმნის შესაძლებლობაზე საუბრის დროს (მაგალითისათვის მცხეთის ფსალმუნის დასახელებაც გამოდგება). ამ სახის სადავო და ჯერ კიდევ პასუხგაუცემელ საკითხებს ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან დასკვნამდე მივყავართ: ტექსტის კვლევა კულტურულ-ისტორიული ფონის გარეშე ვერ მიგვიყვანს ობიექტურ შედეგამდე.

X ს-ის დასასრულიდან ქართული მთარგმნელობითი და სამწერლობო ტრადიცია კონსტანტინოპოლური რედაქციებისკენ იღებს გეზს, მაგრამ ეს უკვე სხვა ლექციის თემას წარმოადგენს.

Nestan Chkhikvadze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

PRINCIPLES OF COMPOSITION OF OLD GEORGIAN MANUSCRIPT BOOKS (10TH-11TH CC.)

Learning about the compositional features of Georgian collections, it is necessary to pay attention to the purpose of these manuscripts themselves, the purpose of their creation and formation. At the beginning of Christian writing, not only Georgian, but in general, the books of the Christian space were created as practical, church-ritual units. Their main goal was to study and master the liturgical practice, which meant not only observing the rules of ritual practice, but also understanding the meaning of a particular holiday. Therefore, if we look at the surviving pages of early collections that have come down to us in the form of palimpsests, we will see that, in addition to the main doctrinal book of the Gospel and liturgical collections – lectionaries and Iadgaries (collections of hymnographic texts for the whole year), in the 5th-7th centuries there were auxiliary liturgical collections that have also been into the tune, serving readings of different genres and authors.

At the same time, one should not forget that until the end of the 10th century, the Georgian literary tradition developed by analogy with the editions that developed in the church-monastery space of historical Palestine. Therefore, if we talk about the composition of the collections of this period, it should be noted that the sequence of readings and editorial features of liturgical books reflect the written tradition of historical Palestine, more precisely the Jerusalem Church. Today, the search for adequate Greek, Syrian, Arabian, Armenian originals of these Georgian collections remains a problem. And this applies even to the most important doctrinal books, such as the Gospel and the Psalter, in which the arbitrary intervention of a translator or scribe is excluded, changes in the text are established by the general, that is, the Jerusalem Church.

Now we will return to the above-mentioned auxiliary liturgical collections, which in the Georgian tradition are known as Mravaltavi, which means books containing many chapters, thanks to the combination of works of different genres. The compilation of these collections

is based on the church calendar on which the lectionary or iadgary repertoire is based. In addition to the calendar, the hagiographic or apocryphal texts included in these collections meet the requirements of the liturgical tradition of the Palestinian space. But adequate Greek originals of most of the patristic or apocryphal material from these collections are unknown. In these collections of sermons by Ephrem the Sirian, Martyrius Sahdona, apocryphal texts of the martyrdom of St. Stephen and the Assumption of the Virgin, the apocryphal of Joseph of Arimathea on the founding of the first church in Lydda. In these texts, scholars (N. Marr, P. Peeters, J. Garritte, Il. Abuladze, M. Van Esbroeck, B. Outtier) see traces of Syrian, Arab or Armenian traditions.

The question of searching for the archetypes of the originals of these readings and collections leads to the space in which the works were translated and these collections were compiled. The origins of all the above-mentioned translations are connected with the monastery of Mar-Sabas, in which Georgian monasticism was founded since the 6th century and in which it had an intense connection with Greek, Syrian and Christian Arab monasticism. This is why the influences, borrowed or shared passages in the texts are not even surprising. However, we would like to clarify one question: from which language the Georgians are translating these readings: with recognized Christians of the Central Mediterranean as the *Lingua franca* of the Greek language, or directly from Syriac or Arabic.

An accurate answer to this question is possible only through the presence and joint study of parallel Syrian or Arabic texts. Only individual lexical influences of the Syriac or Arabic languages will not give a complete answer, since linguistic influences always accompany cultural relations. In some cases, in ancient Georgian translations, we find lexical units of the Syriac and Arabic languages, as well as the influence of Greek syntax (let's take, for example, at least the Georgian translation of "Spiritual Meadows" by John Moskhos).

We will look separately at the issue of the performance of Georgian translations of Christian literature from the Armenian language, which is almost provocative and has become the subject of either categorical denial or categorical assertion. In our opinion, the existence of close literary relations between the two Christian cultures of the South Caucasus under the pressure of Iranian Zoroastrianism or the Muslim Caliphate is quite natural. And if we come across such well-founded examples, it is about the early texts, which must have been translated before the 7th century, or before the division of the Georgian and Armenian churches. In those popular cases, when the translation of the Georgian text from the Armenian was almost indisputably recognized, a detailed study of the texts revealed the same picture that we drew attention to above when we talked about the possibility of translation from the Syriac and Arabic languages (or example, we will give at least the ancient Georgian translation of the Psalter). These kinds of controversial and still unanswered questions lead to one of the most important conclusions, the study of the text without considering the cultural-historical background will not give us an objective result.

Since the end of the 10th century, other processes have developed in the compilation of Georgian collections and in the translation activity of Georgians aimed at meeting the requirements of the Church of Constantinople, but this is already a topic for another lecture.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1980. [K. Kekelidze, History of Georgian Literature, I, Tbilisi, 1980].

ქართული ხელნაწერი წიგნი, V-XIX საუკუნეები, ალბომი, შეადგინეს მაია კარანაძემ, ლელა შათირიშვილმა, ნესტან ჩხიკვაძემ, თამარ აბულაძის მონაწილეობით, ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით, თბილისი; 2018.

ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში. კატალოგი, ტექსტები, ალბომი. შეადგინეს: ლამარა ქაჯაიამ, ხათუნა გაფრინდაშვილმა, ციციწო გულედანმა, ნათია მიროტაძემ, დალი ჩიტუნაშვილმა და ირმა ხოსიტაშვილმა, თბილისი, 2017.

ნარკვევები ძველი სასულიერო მწერლობის ისტორიიდან, მთავარეპისკოპოს სტეფანე (კალაიჯიშვილის) რედაქციით, თბილისი, I, 2012; III, 2016. [Essays on the History of Ancient Georgian Sacred Writing, Edited by Archbishop Stephane (Kalaijishvili), Tbilisi, T. I, 2012, T. III, 2016.]

G. Garitte, Catalogue des manuscrits Géorgiens littéraires du Mont Sinai, CSCO, 165, Louvain, 1958.

Georgian Manuscript Book, 5th-19th centuries, Album; Prepared by Maia Karanadze, Lela Shatirishvili, Nestan Chkhikvadze with participation of Tamar Abuladze; Editor Nestan Chkhikvadze, Second Revised Edition, Tbilisi, 2018.

Georgian Palimpsests in the National Centre of Manuscripts; authors: Lamara Kajaia, Khatuna Gaprindashvili, Tsitsino Guledani, Natia Mirotadze, Dali Chitunashvili, Irma Khositashvili; edited by Zaza Aleksidze and Dali Chitunashvili, Tbilisi, 2017 (in Georgian and English).

Les plus anciens homélliaires Géorgiennes, Étude descriptive et historique par Michel van Esbroeck, Louvain-la-Neuve, 1975.

B. Outtier, Le manuscrit de Tbilisi A-249, un recueil traduit de l'Arabe et sa phisionomie primitive: Bedi Kartlisa, revue de kartvelologie, vol. XXXV, Paris, 1977, pp. 97-108.

P. Peeters, Orient et Byzance: Le tréfonds Orientale de l'Arabe byzantine. Subsidia Hagiographica, 26. Bruxelles, 1950.

H. Marr, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, II, 1900, СПб [N. Marr, Texts and Research in Armenian-Georgian Philology, II, 1900, St. Petersburg].

Кекелидзе К. Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифлис, 1908 [K. Kekelidze, Liturgical Georgian Monuments in National Book Depositories and Their Scientific Significance, Tiflis, 1908].

მაია კარანაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდა

ქართული ხელნაწერი წიგნის შემქმნელთა ახლო კონტაქტები ჰქონდათ ბიზანტიურ, აღმოსავლურ, სომხურ, ევროპულ, რუსულ და სხვა მწიგნობრულ კერებთან და, ბუნებრივია, იცნობდნენ ამ მონასტრებში დამკვიდრებულ მეთოდებსა და იარაღებს, ამასთან, ისინი ქმნიდნენ ყდების საკუთარ, ორიგინალურ ნიმუშებსაც. X საუკუნის სინაზე მოღვაწე ქართველი ბერებისთვის წიგნის შემოსვის ორი პროცესი – აკინძვა და ხის დაფების მიმაგრება – ერთ მთლიან და კომბინირებულ სამუშაოს შეადგენდა, რომელსაც ბელგიელმა მეცნიერმა ბერტე ვან რეჟემორტერმა „ქართული კერვა“ უწოდა.

ეკლესია-მონასტრებში მოღვაწე ხელოსნურ ჯგუფებად გაერთიანებული მწიგნობარი ბერების გვერდით იღვწოდნენ ყდის ოსტატები. ტერმინები – „შეიმოსა“, „შეიკაზმა“, „შეიკრა“ – სინონიმებს წარმოადგენს. მათში იგულისხმება ხელნაწერის ყდაში ჩასმის სრული პროცესი. ტერმინი „შეიმოსა“ ძირითადად გამოყენებულია X-XII სს-ით დათარიღებულ ანდერძებში, „შეიკაზმა“ მინაწერებში ჩნდება XIII-XIV სს-დან, „შეიკრა“ ფიქსირდება XIV ს-დან და არსებობას განაგრძობს XVIII ს-მდე. ხელნაწერ წიგნს, ხშირ შემთხვევაში, თავად გადამწერი უკეთებდა ყდას.

მასალის სისტემატიზაციის შედეგად, წიგნის შეკერვის ტექნიკის, ხის დაფების მოყვანილობისა და ტყავის გაფორმების ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე, დადგინდა ქართული ხელნაწერის წიგნის ყდის განვითარების სავარაუდო სამი ეტაპი: ადრეული (X-XVI სს.), გარდამავალი (XVII ს.), გვიანდელი (XVIII-XIX სს. 30-იანი წლები).

ადრეული (X-XVI სს.) პერიოდის ყდებისთვის დამახასიათებელია: სწორად მოთლილი მასიური ხის დაფები, მოჭრილი ხელნაწერის ფურცლების პირზე. გლუვი ყუა, რაც „გრეკაჟის“ ტექნიკით მიიღება (V-ის ფორმის ჩაჭრა ან ჩახერხვა ყუაზე, რომელშიც იფარება ძაფი), რის გამოც ყუაზე შეკერვის რელიეფური ადგილები აღარ შეიმჩნევა. ყდის დეკორში გამოყენებულია როგორც ხაზოვანი ტვიფრის მეთოდი, მხედველობაში გვაქვს ყდის გაფორმება სტილიზებული აღმოსავლური ტოლფერდა ჯვრით, ისე ყდის ცენტრალურ ნაწილში საბორდიურე ტვიფრების გამოყენება შემავსებელი ტვიფრების ნაცვლად და პირიქით, რაც ყდის ადრეულობის ერთ-ერთი დამადასტურებელი ნიშანია.

ცალკე გამოვეყოფთ XVII სს. ყდებს. ვფიქრობ, ისინი ქართული წიგნის ყდის ისტორიაში გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს ადრეულ (X-XVI სს.) და გვიანდელ (XVIII-XIX სს.) ყდებს შორის.

ხელნაწერი წიგნის შექმნაში საერო არისტოკრატის ჩართვის შემდგომ იქმნება ვერცხლის ჭედური ყდები. ეს პროცესი სათავეს იღებს XI საუკუნიდან. ამ ეპოქის ჭედური ყდა ინახება რუსეთის ისტორიული მუზეუმის (მოსკოვი) შჩუკინის კოლექციაში. ხელნაწერი გადანერილია შავ მთაზე, კალიპოსის ლავრაში. სამწუხაროდ, ვერ მოაღწია 1054 წელს ამავე სამონასტრო ცენტრში გადანერილმა ბაღვაშთა ფეოდალური სახლის დაფინანსებით მოჭედილმა ყდამ, მხედველობაში გვაქვს ალავერდის ოთხთავის (A-484) თავდაპირველი ჭედური ყდა, რომლის აღწერილობასაც ვეცნობით თავად ხელნაწერზე 1059 წელს დართული ანდერძიდან. სწორედ ამ ანდერძის საფუძველზე XVII საუკუნეში ხელნაწერი წიგნის ყდის რესტავრაცია ითავა სამეგრელო-ოდის მთავარმა ლევან დადიანმა, რომელმაც ოთხთავი ტყავისა და მოოქრული ვერცხლის კომბინირებულ ყდაში ჩაასმევინა (სურ. 4).

ქართული ჭედური ყდის უნიკალური ნიმუშები შექმნეს XII საუკუნეში მოღვაწე ცნობილმა ოქრომჭედლებმა – ბეშქენ და ბექა ოპიზრებმა. ჭედური ყდები განიცდის ბიზანტიურ გავლენას.

საერთოდ, წიგნის ყდის ვერცხლითა და ოქროთი მოჭედვა, ვერცხლის ოქროთი დაფერვა, ძვირფასი თვლებით შემკობა დამოკიდებული იყო წიგნის მფლობელის შესაძლებლობაზე, რადგან ძვირფას ყდაში ჩასმული წიგნი ყოველთვის ძვირად ფასობდა და ყველა ვერ შეძლებდა მის დაფინანსებასა თუ შეძენას.

ამდენად, წიგნისთვის ყდის გაკეთება არ არის დამოუკიდებელი პროცესი, არამედ იგი ასახავს იმ კულტურულ-პოლიტიკურ სინამდვილეს, რომელშიც იქმნებოდა და ახლდებოდა ესა თუ ის ხელნაწერი წიგნი.

Maia Karanadze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

COVER OF GEORGIAN MANUSCRIPT

The creators of the Georgian manuscripts had close contacts with Byzantine, Eastern, Armenian, European, Russian, and other scribing hearths, and were naturally familiar with the methods and tools established in those monasteries, meanwhile creating their own original specimens of cover. The two processes of a book clothing – sewing and attaching wooden boards – was one complete and combined work for Georgian monks working on the Sinai in the 10th century, that the Belgian scientist Berthe van Regemorter called “the Georgian sewing”.

Along with the scribes united in the craftsman groups at churches and monasteries joined together, there worked the cover masters (bookbinders). The terms “sheimosa”, “sheikazma”, “sheikra” are synonyms. They include the complete process of inserting the manuscript into

the cover. The term “sheimosa” is mainly used in the colophons from the 10th-12th century, the term “sheikazma” appears from the 13th-14th century, the term “sheikra” dates from the 14th century and continues until the 18th century. In most cases the manuscript was covered by the scribe.

The typological analysis of book binding techniques, wooden boards and leather decoration based on the systematization of the material, revealed three stages of the Georgian manuscript cover development: early (10th-16th centuries), transitional (17th c.), Late (18th c. -the 30-ies, 19th c.).

For the early (10th-16th cc.) period the following is characteristic: massive wooden boards, cut in straight on the edges of the manuscript sheets. Smooth spine, which is obtained by the technique of “grequage” (V-shaped cut or sawing up on the spine, where a thread is covered), so that there are no more relief areas of sewing visible on the spine. In the cover decor there are used both the linear stamping method, we mean the cover decorating with a stylized oriental equilateral cross, as well as the border stamps in the centre of the cover instead of the filler ones, and versa, which is one of the proofs of the early cover's.

We will distinguish the 17th century covers. In my opinion, they present a transition stage in the history of Georgian book covers between the early (10th-16th cc.) and late (18th-19th cc.) covers.

Following the involvement of the secular aristocracy in the creation of the manuscripts, there started a process of the silver chased covers. This process dates back to the 11th century. The silver chased cover of this era is preserved in the Shchukin Collection of the Russian Museum of History (Moscow). The manuscript is copied on the Black Mountain, in Lavra of Calypos. Unfortunately, the silver chased cover of the Alaverdi Four Gospel (A-484), funded by the Baghvasht Feudal house and copied in 1054 at the same monastic centre has not survived, but it is described in the colophon, enclosed to the manuscript dated in 1059. It was on the basis of this colophon that the manuscript of the 17th century was restored by the chief of Samegrelo-Odishi, Levan Dadiani, who inserted the four Gospel into a combined cover of leather and gilded silver (Fig. 4).

Unique the silver chased cover were created by the famous goldsmiths of the 12th century Beshken and Beka Opisaris. Chased covers are under Byzantine influence.

In general, gilt silver, gold and silver chased book-covers, adorned with precious stones not everyone would be able to finance or purchase it, because a book with a precious cover was always expensive.

Thus, covering a book is not a separate independent process, but it rather reflects the cultural and political reality in which the manuscript was created and updated.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

მ. კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, თბილისი, 2002.

მ. კარანაძე, X საუკუნის კიდევ ერთი ხელნაწერის ყდა სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა ახალი კოლექციიდან, „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, 22, თბილისი, 2007 გვ. 346-351.

მ. კარანაძე, „ქრისტე-პანტოკრატორის გამოსახულება XII-XIII სს. ქართული ხელნაწერი წიგნების ყდებზე“, ელენე მეტრეველი – 100, თბილისი, 2018, გვ. 123-131.

ქართული ხელნაწერი წიგნი, V-XIX სს, კარანაძე მ. შათირიშვილი ლ., ჩხიკვაძე ნ., აბულაძე თ. (მონაწილე), რედაქტორი ჩხიკვაძე ნ., ალბომი, მეორე გადამუშავებული გამოცემა. თბილისი, 2018.

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ქართული ხელნაწერების ჭედური ყდები, ახვლედიანი ი., გვაზავა ა., დვალი თ., კარანაძე მ., პასერი მ., დაფინანსებულია საქართველოში აშშ-ის საელჩოს მიერ, თბილისი, 2015.

B. Van Regemorter, (1969). La reliure Byzantine. La reliure Byzantine. Revue Belge d'Archéologie et d' Histoire de' Art, vol. 36 (1967). Bruxelles. pp. 99-139.

Georgian manuscript Book, 5th-19th centuries, Karanadze M., Shatirishvili L., Chkhikvadze N., with participation Abuladze T.; Editor: Chkhikvadze N., Album, Second Revised Edition, Tbilisi, 2018.

The Repousse Metal Covers of Georgian Manuscripts from the Collection of the National Centre of Manuscripts, Akhvlediani I., Gvazava A., Gogonaia I., Dvalishvili T., Karanadze M., Passerri M. C., The second revisid edition, Funded by the U.S. Embassy in Georgia, Tbilisi, 2019.

ია ახვლედიანი

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი

სპეკალები და სპეკალთა იმიტაციები ქართული ხელნაწერების ჭედურ ყდებზე

ხელნაწერთა, განსაკუთრებით კი ლიტურგიკული დანიშნულების სახარებათა, ჩასმა ოქრო-ვერცხლისაგან დამზადებულ ჭედურ ყდებში და განყოფილება ძვირფასი ქვებით – სპეკალებით, ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ტრადიციაა. პირველი წერილობითი ცნობა მოთვალული ყდების შესახებ დაკავშირებულია ნეტარი იერონიმეს სახელთან (384 წ.). VI საუკუნიდან თვლებით შემკული ყდების გამოსახულებას ვხედავთ მოზაიკასა და ხელოვნების სხვა ნიმუშებზე, ასეთია VI საუკუნის ქრისტე პანტოკრატორის ენკაუსტიკური ხატი წმ. ეკატერინეს მონასტრიდან და იუსტინიანე I-ის ცნობილი მოზაიკა სან-ვიტალის ბაზილიკიდან რავენაში (იტალია). თვლებით შემკული ყდებია გამოსახული მათე და მარკოზ მახარებლების მინიატიურებზე მარტივლის სახარებიდან (1050 წ.) და მინანქრის მედალიონებზე, რომელიც ამკობს ხახულის ხატს.

სპეკალების დანიშნულება არ იყო მხოლოდ სიმდიდრის დემონსტრირება. ძვირფასი ქვების ქრისტიანულ სიმბოლოებს საფუძვლად დაედო მათი ხსენება ბიბლიაში და კესარიის არქიეპისკოპოს ანდრეას (V საუკუნის ბოლო) თეოლოგიური კომენტარი ტრაქტატში „აპოკალიფსის განმარტებანი“, აგრეთვე, წმინდა ეპიფანე კვიპროსელის (IV საუკუნის ბოლო) ტრაქტატში 12 ქვის შესახებ მღვდელმთავარი აარონის სამკერდულზე. ეკლესიისათვის სპეკალები სულიერ თვისებებს განასახიერებს, ამით აიხსნება ძვირფასი ქვების სიმრავლე სახარების ყდებზე და სხვა საეკლესიო რელიკვიებზე.

აშშ-ის საელჩოს ფინანსური მხარდაჭერით სსიპ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულმა ცენტრმა განახორციელა (ოქტომბერი, 2014 წ. – მაისი, 2015 წ.) პროექტი „უძველესი ქართული მოჭედილი ძეგლების დიაგნოსტიკა (XI-XIII საუკუნეების ქართული ხელნაწერები)“, რომელიც ითვალისწინებდა ცენტრში დაცული უძველესი ხელნაწერების ჭედური ყდების ყოველმხრივ შესწავლას, მათი შემდგომი რესტავრაციის, კონსერვაციის, დაცვისა და პროპაგანდის მიზნით. პროექტის ნაწილი იყო მოთვალული ჭედური ყდების გემოლოგიური კვლევა.

ამრიგად, მონაცემები XI-XIII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერთა ჭედური ყდების მორთულობაში გამოყენებული სპეკალების შესახებ, ემყარება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული 18 ჭედური ყდის გემოლოგიური შესწავლის შედეგებს. კვლევის პროცესში იდენტიფიკაცია ჩაუტარდა 919 თვალს.

ჭედურ ყდებზე სპეკალები ჩასმულია მეტალის ყრუ ბუდეში. თვლების ზურგის მხარე მიუწვდომელია დათვალიერებისათვის. როგორც ქვების ჩასმა, ასევე მათი ურთიერთგანლაგება და ზედაპირის მდგომარეობა გამორიცხავს რეფრაქტომეტრის გამოყენებას. გამორიცხულია აგრეთვე მუშაობა ხელსაწყოებით, რომლებსაც სჭირდება გამჭოლი დაპოლარებული სინათლე. ამიტომ ძირითადი ყურადღება უნდა დაეთმოს გარეგან იერსა და ჩანარებს. ეფექტურია ხელის სპექტროსკოპისა და თერმული ინერციის ტესტერის გამოყენება კომბინაციაში პროფესიულ UV ფლუორესცენტურ ნათურასთან, წითელი სპეკალების – რუბინის, შპინელისა და გრანატის (ალმანდინის) ერთმანეთისაგან გასარჩევად, აგრეთვე, მინების გამოსავლენად (სურ. 8).

მოჭედილ ყდებზე ბუნებრივ სპეკალებს შორის დადგენილია ამეთვისტო (ერთი შემთხვევა), ვარდისფერი შპინელი, რუბინი (წითელი იაგუნდი), ცისფერი საფირონი (ორი შემთხვევა), ვარდისფერი საფირონები, იასამნისფერი და იისფერი საფირონები ფერის ცვლის ეფექტით, ვარსკვლავიანი საფირონები და რუბინები, წითელი გრანატი – ალმანდინი (დადგენილია სპექტრის საფუძველზე და შემომწმუძლია XRF ხელის ანალიზატორით), მარჯანი, ფირუზი, სარდიონი, ცისფერი ქალცედონი, ზურმუხტი და ზურმუხტისებური შეფერილობის მწვანე ბივრილები, ქრიზოლითი, მთის ბროლი, იოლითი (მანამდე იყო აღწერილი, როგორც ლურჯი საფირონი). ქვების უმეტესობას ჰქონდა ტიპური ადვილად საცნობი ჩანარები. ჩანარების საფუძველზე, საფირონების წყაროდ დასახელდა კუნძული ცეილონი, რუბინების წყაროდ – ცეილონი და ბირმა, ზურმუხტებისა და მწვანე ბივრილების – კოლუმბია.

ბევრი თვალი აღმოჩნდა სპეკალთა ცილი – ფერადი მინა ან უფერო მინა (ზოგჯერ მთის ბროლი) ფერადი „სარჩულით“. გასული საუკუნეების თვალთახედვით ლურჯი მინა ან ლურჯ სარჩულზე დასმული მთის ბროლი წარმოადგენდა საფირონის, ხოლო მწვანე სარჩულზე დასმული – ზურმუხტის ჩვეულ იმიტაციას, წითელი „სარჩულიანი“ ქვები – რუბინის ცილია.

ფირუზი წარმოდგენილია ყდებზე ყველაზე მრავალრიცხოვანი იმიტაციებით. ფირუზის იმიტაცია ხდება გაუმჭირვალე ცისფერი მინით, კერამიკული მასებით, შეცხოების პროდუქტებით. 1872 წელს ეკატერინე ჭავჭავაძემ მოაჭედინა სახარება და შეამკო თვლებით, რომლებიც, ერთი შეხედვით, ჰგავს ფირუზს. გამოკვლევამ გვიჩვენა, რომ თვლები XIX საუკუნისათვის დამახასიათებელი ფირუზის იმიტაციაა – დაფხვნილი, გამოლექილი და წნევის ქვეშ დაპრესილი მასალა.

XVIII საუკუნეში ევროპელმა მინის მწარმოებლებმა აღმოაჩინეს, რომ ტყვიის ჟანგის დამატება აძლიერებს მინის ელვარებასა და დისპერსიას. ასეთ მინას, რომელსაც ალმასების შემცვლელებად იყენებდნენ, უწოდეს „სტრაზი“. ჭედურ ყდებზე – H-1689 (1799 წ.) და Q-895 (1826 წ.) – სტრაზებით განწყობილია ფერწერული მინანქრის მედალიონები.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მინის სამი თვალი წყაროსთვის სახარებაზე – ორი ლურჯი კაბოშონი ზედა და ერთი მუქი მოყვითალო-მწვანე ფირფიტა ქვედა ფრთაზე. ვინაიდან, თუ თვლები ყდის თანადროულია, ეს ნიშნავს XII საუკუნეს და „ბიზანტიურ“ ეპოქას მინის ხარშვის ისტორიაში. „ბიზანტიური მინების“ შედგენილობა, როგორც წესი, განსაკუთრებული კვლევის საგანია.

მარგალიტს X-XII საუკუნეებში იყენებენ, როგორც საშუალებას, ხაზი გაუსვან ქვის ფერადოვნებას, რისთვისაც სპეკალს გარს აკრავენ წვრილი მარგალიტის ასხმების გვირგვინს. XVI-XVII საუკუნეებში მარგალიტი იმკვიდრებს დამოუკიდებელ ადგილს – მას ამაგრებენ სხვა ქვებს შორის პატარა სამსჭვალეებით ან სვამენ ლითონის ბუდეში.

მარგალიტის შემკულობა ნაწილობრივ შენარჩუნებულია ბერთას სახარებაზე, ალავერდის ოთხთავზე. დიდი ალბათობით, მარგალიტის ასხმების არსებობა იგულისხმება წყაროსთავის სახარებაზე: შემორჩენილია ასხმების მისამაგრებელი მარყუჟები; არსებობს წერილობითი ცნობა (მომგებლის ანდერძი) მარგალიტების დეკორის არსებობის შესახებ.

რამდენიმე ჭედური ყდა შეირჩა დაკარგული თვლებისა და ზოგიერთი თვალბუდის საცდელი ვირტუალური რეკონსტრუქციისათვის.

Ia Akhvlediani

Georgian Technical University

GEMSTONES AND THEIR IMITATIONS ON COVERS OF GEORGIAN MANUSCRIPTS

Inserting manuscripts, especially liturgical Gospels, into the gold and silver cover and decorating with precious stones – is one of the ancient Christian tradition. The first written reference about covers decorated with gemstones associated with the name of the St. Jerome (384 A. D.). Beginning from the 6th century we find images of gemstone decorated covers at the mosaics and other artwork objects, such as the 6th century icon of Christ Pantocrator from Saint Catherine's Monastery and Justinian I's famous mosaic of San Vitali basil from Ravenna (Italy). Covers decorated with gemstones are shown at the miniature of Evangelists Matthew and Mark from Martvili Gospel (1050 B. C.) and enamel medalions from Khakhuli icon.

Gemston's purpose was not to demonstrate the wealth only. Precious Stone's Christian symbols based on their reference in the Bible and in theological comments of Andreas Archbishop of Caesarea (5th century), from his treatise "Apocalypse Definitions", as well as St. Epiphanius of Cyprus (4th century) treatise about 12 gemstones of high priest Aaron's breast-piece. Precious stones as symbols of the spiritual qualities explains why so many gemstones set on Gospel covers and other treasures of the Church.

By US Embassy financial support K. Kekelidze National Centre of Manuscripts carried out (October, 2014 – May, 2015) the project "Diagnostics of old Georgian engraved heritage (11th-13th cc. Georgian manuscripts)". The aim of the project was diagnostic of covers of the Berta (Q-906), Tskarostavi (Q-907) and Tbeti (Q-929) Gospels and other Georgian manuscripts preserved at the National Centre of Manuscripts for its future conservation, protection and

popularization. Gemological research was part of this project. 18 repoussé covers were studied. 919 gemstones decorating them were identified.

Analysis of the gemstones was performed by portable gemological testing instruments. Gemstones used for decoration of manuscripts are usually mounted in closed settings, therefore the rear side is not available for inspection. Stones arrangement, as well as their surface condition eliminates the use of refractometer. The equipment, which need transmitted light is out of work. Therefore, the main attention should be paid to the external appearance and inclusions of gemstones. Effective was thermal inertia tester and hand spectroscopy combined with professional UV fluorescent lamp for distinguish red gemstones – ruby, spinel and garnet (almandine), as well as to reveal the glass (Fig. 8).

Following natural gemstones were identified on the repousse covers: amethyst (1 case), pink spinel, ruby, blue sapphire (2 cases), pink sapphires, color change purple and violet sapphires, star sapphires and ruby, red garnet – almandine (almandine estimated by spectroscopy and hand-held XRF analyzer), coral, turquoise, cornelian, blue chalcedony, emerald and green beryl, peridot, rock crystal, iolite (previously described as a blue sapphire). Most of the stones have easily recognizable typical inclusions. Some of them contain inclusions indicative of their origin: ruby from Ceylon and Burma; sapphire from Ceylon; emeralds and green beryls from Colombia mines.

A lot of gemstone imitations were used to decorate manuscript covers – colored glass or foiling colorless glass (sometimes rock crystal). Over the past centuries, blue glass or blue foiled glass imitate sapphire crystals, the green – emeralds, the red – ruby.

Turquoise has the most imitations. Imitation may be opaque turquoise blue glass, ceramic masses, sintering products. In 1872 Ekaterine Chavchavadze covered gospel and adorned with gems, which at first glance looks like turquoise. Our study shows turquoise imitation popular in the 19th century – crumbled, deposited and pressed under pressure material.

18th century European glass manufacturers have found that lead oxide additive strengthens glass shine and dispersion. The glass, which is used to imitate the diamond, called “rhinestones”. Repoussé covers H-1689 (1799), Q-895 (1826) decorated with painted enamel medallions surrounded by rhinestones.

Of special note are three glass studs on Tskarostavi Four Gospels – two blue cabochones on the top and one dark yellowish-green plate on the lower wing. Because it means the 12th century and the “Byzantine” epoch in the history of glass melting. Composition of “Byzantine glasses” should be particular study subjects.

Pearls in 10th-12th centuries used to highlight the colorfulness of the gemstone and they only surrounded gemstones. In 16th-17th centuries pearl occupies an independent seat – set by small nail or in metal casing.

Pearl decoration partially maintained on Berta Gospel and Alaverdi Four Gospels. With high probability strings of pearls decorated Tskarostavi Four Gospels (Q-907): eyelets for fixing strings survive. There is a written notice about the existence of pearl décor.

Some of Four Gospels were selected as samples for experimental virtual reconstruction of lost gemstones and missing gem settings.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ქართული ხელნაწერების ჭედური ყდები, ახვლედიანი ი., გოგონაია ი., გვაზავა ა., დვალიშვილი თ., კარანაძე მ., პასერი ქ., კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2015.

ქართული ხელნაწერი წიგნი, V-XIX სს, კარანაძე მ., შათირიშვილი ლ., ჩხიკვაძე ნ., აბულაძე თ., V-XIX საუკუნეები, ალბომი, მეორე გადამუშავებული გამოცემა. თბილისი, 2018.

შატერდის კრებული, „თვალთაი“, თბილისი, 1979.

M. H. Williams, *The Monk and the Book: Jerome and the Making of Christian Scholarship*, (Chicago: The University of Chicago Press, 2006).

The Repousse Metal covers of Georgian Manuscripts from the Collection of the National Centre of Manuscripts, Akhvediaani I., Gvazava A., Gogonaia I., Dvalishvili T., Karanadze M., Passerri M. C., The second revisid edition, Funded by the U.S. Embassy in Georgia, Tbilisi, 2019.

Ю. А. Федоров, Символика камня в церковном ювелирном искусстве. Jewelry Garden (Ювелирный Сад), №4/2005 г.

სურ. 8. ულტრაიისფერი განათების გამოყენება რუბინების (მარცხენა ორი რიგი) და მინების (მარჯვენა რიგი) იდენტიფიცირებისათვის.

Fig. 8. Use of UV lamp for identification of rubies (two left columns) and glasses (right column).

დარეჯან გოგაშვილი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

ქართული ხელნაწერი წიგნის საწერი მასალა და საშუალებები

ქართული სამწიგნობრო ისტორია, ზოგადად, ითვალისწინებს წერილობითი ძეგლების წარმოშობასა და განვითარებას, საწერი მასალისა და იარაღის რაობას, მისი დამზადების წესების და ხელნაწერების შექმნის პროცესის ამსახველი პალეოგრაფიული ტერმინების შესწავლას. ქართული წერილობითი ძეგლებისთვის სხვადასხვა ისტორიულ ეტაპზე განსხვავებული სახის საწერი მასალა გამოიყენებოდა (ქვა, ხე, პაპირუსი, ეტრატი, ქაღალდი და სხვა). საწერი იარაღის რაობას საწერი მასალის ბუნება განსაზღვრავდა, იცვლებოდა საწერი მასალა – იცვლებოდა საწერი იარაღი.

სამწიგნობრო ხელოვნებაში გამოყენებულ საწერ მასალას პაპირუსის, ცხოველის, ძირითადად ცხვრის, თხის ან ხბოს ტყავისა და ბოჭკოვანი მცენარეებიდან (სელი / *inimum usitatissim*, კანაფი/*Cannobis sativa*, ქაღალდის თუთა/*Broussonetia papyferia*, თეთრი რამი/*oehmeria nivea* და სხვა) ამზადებდნენ. პაპირუსი (მისი ქართული შესატყვისია „ჭილი“) საწერ მასალად გამოყენებული არ ყოფილა. დღეისათვის ცნობილია მასზე შესრულებული მხოლოდ ორი ქართული ხელნაწერი და ორივე პალესტინური წარმოშობისაა (საგალობელთა კრებული, ე. წ. „ჭილ-ეტრატის იადგარი“ (IX ს.) და ფსალმუნი (IX-X სს.).

ცხოველის – ძირითადად, ცხვრის, თხისა ან ხბოს ტყავისაგან დამზადებულ საწერი მასალის – პერგამენტის ქართული შესატყვისია „ეტრატი“, იგი ქართულ წერილობით ძეგლებში X საუკუნიდან დასტურდება, მასზე შესრულებული უძველესი ქართული ხელნაწერები – ხანმეტი პალიმფსესტები V-VIII საუკუნეებით თარიღდება. საქართველოში ეტრატს შემდეგი წესით ამზადებდნენ: ცხოველის ტყავს აცლიდნენ ბეწვის (ეპიდერმისი) და ხორცის (ჰიპოდერმისი) ფენას, რეცხავდნენ და სველს ჭიმავდნენ ხის ჩარჩოზე, შრობის პროცესში ამუშავებდნენ მრგვალპირიანი დანითა და პემზით ერთგვაროვანი გლუვი ზედაპირის მიღებამდე. ზედაპირის დასამუშავებლად, სავარაუდოდ, იყენებდნენ ცარცს, კვერცხის ცილასა და სელის ზეთს. დამზადების ასეთი წესი ცნობილი იყო საქართველოში ეტრატის, როგორც საწერი მასალის, გამოყენების დროიდან და საუკუნეების მანძილზე არ შეცვლილა. ეტრატის დამზადებას „შექმნაჲ ეტრატისაჲ“ (XIV ს.) ერქვა. პირს, რომელიც ეტრატს ამზადებდა – „ეტრატის შემქმნელი“ (XIII ს.), ეტრატის ზედაპირის საბოლოო დამუშავებას კი ტერმინი „შეკაზმვა“/„კაზმვა“ (XIII ს.) აღნიშნავდა.

X საუკუნიდან ხმარებაში შემოდის ქაღალდი და თანდათანობით ცვლის ეტრატს, მის აღმნიშვნელ ტერმინად ქართულში „ქაღალი“ (XI ს, XII–XIII სს, XIII ს, XVI ს.),

„ქალაღდი“ (XIII ს., XIII-XIV სს., XIV ს.) გვხვდება. ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ქალაღდზე ნაწერი ქართული ხელნაწერები ქრისტიანული აღმოსავლეთისა და ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო ცენტრებშია გადღწერილი. დღეისათვის ცნობილია, რომ ქალაღდი ადგილობრივი წარმოების არ იყო, შემოჰქონდათ ნახევარფაბრიკატი, ანუ ხამი ქალაღდის სახით, ხოლო საბოლოო დამუშავება, საწერ მასალად მომზადება – „გახამება“, „გალესვა“ ადგილობრივ, გადღწერის ან მისი დამხმარე პირის მიერ სრულდებოდა. XI ს., XVI ს., XVIII ს. ხელნაწერებში დაცული მონაცემების მიხედვით, საქართველოში ქალაღდს ძირითადად სახამებლით ახამებდნენ, თუმცა ეს არ ნიშნავს იმას, რომ სახამებელი იყო ერთადერთი გასახამებელი ნივთიერება. გახამებულ ქალაღდს დებდნენ სალეს ფიცარზე და ლესავდნენ გლუვი, მაგარი საგნით. სალესად, სავარაუდოდ, რომელიმე ცხოველის დიდ კბილს – „გორანგოს“ ანუ „ღორის კბილი, ზედეთი ღოჯის სალესავს“ იყენებდნენ. ასეთი წესით დამზადებული ქალაღდი სამი შრისაგან შედგება: აქედან ორი გარეთა (ზედა და ქვედა ზედაპირი) გახამებული და გალესილია, ხოლო მათ შუა მოთავსებული ფენა – გაუხამებელი.

ისეთ საწერ მასალაზე, როგორიც იყო ეტრატი და ქალაღდი, ტექსტი კალმითა და მელნით იწერებოდა. მის აღმნიშვნელ ტერმინად ქართულში „მელანი“ (X-XI სს.), „შავი“ (X ს.), „შემგებარი“ (XI ს., XII ს.) და „ნამალი“ (X ს., XI ს., XII ს., XV-XVI სს.) იხმარებოდა. ქართულ ხელნაწერებში გამოყენებული მელნის ერთ-ერთ ძირითად სახეობას რკინა-გალური მელანი წარმოადგენს.

მელნის დასამზადებლად გამოიყენებოდა მთრიმლავი ნივთიერების შემცველი მცენარის (სამელნე გაღები/გუნდა) ექსტრაქტი, რკინის სულფატი (არჯასპი/ძაღა/შავი კუპაროსი) და შემკვრელი ნივთიერება (გუმიარაბიკი/სამყე, შაქარი) (სურ. 9).

მელნის ხარისხს, შეფერილობას და მდგრადობას განაპირობებდა საწყისი კომპონენტების სისუფთავე, კონცენტრაცია და მისი დამზადებისთვის საჭირო პირობების ზუსტი დაცვა.

მდიდრულად შემკული ხელნაწერი წიგნის შექმნისას თითქმის ყოველთვის გამოიყენებოდა ოქრო. ოქროსაგან ამზადებდნენ სამწიგნობრო ხელოვნებაში ფართოდ გამოყენებულ ფურცლოვან ოქროს და ოქრომელანს. ფურცლოვანი ოქროსა და ოქრომელნის გარდა, როგორც მინიატიურულ მხატვრობაში, ასევე ცალკეული განსაზღვრული ადგილების გამოსაყოფად გამოიყენებოდა ფერადი საწერ-საღებავები – წითელი, ლურჯი, მწვანე და სხვა.

წითელი ფერის სახელწოდებებად გვხვდება: „წითელი“ (X ს., XI ს., XII-XIII ს.), „ზანდუკი“ (X ს., X-XI ს., XII-XIII ს.) „კინაბარი“ (X ს.), „სინგური“ (X ს., XI ს., XVII ს., XVII-XVIII ს., XVIII ს.), „სურინჯი“ (XI ს., XIII ს., XVIII ს.). მწვანე ფერის აღმნიშვნელ ტერმინად – „ჟანგარო“ (XI ს., XIII ს., XVIII ს.), „წითელი“, „ზანდუკი“, „წერნაქი/წარნაქი“ ზოგადად წითელი ფერის აღმნიშვნელი ტერმინებია. სინგური, HgS, სულფიდების კლასის მინერალია, წარმოადგენს ვერცხლისწყლისა და გოგირდის ნაერთს. სურინჯი, Pb₃O₄, ხელოვნურად მიღებული ტყვიის ოქსიდია. ჟანგარო, ასევე ხელოვნურად მიღებული ძმარმჟავა სპილენძის მარილია.

WRITING MATERIALS AND MEANS FOR CREATING GEORGIAN MANUSCRIPT

Common writing material was made from papyrus, animal skin – basically from sheepskin, goatskin, or calfskin and paper. Papyrus in Georgian is known as “Tchili” [ჭილი] It was not used in Georgia as writing material. There are only two Georgian manuscripts and both of them have a Palestinian origin: the Collection of Songs (9th century) and the Psalm (9th-10th centuries). The Collection of Songs is in the form of a Codex in three volumes and contains alternating sheets of papyrus (194 p) and parchment (129 p). Palimpsests, ancient Georgian manuscripts written on parchment, are dated by 5th-8th centuries. The ancient Georgian manuscripts executed on paper in Georgia are dated to the 10th-12th centuries.

Essence of writing material (papyrus, parchment, papier) the method of their preparation and use, technical and technological processes are discussed in the lecture. The method of codex and roll purveyance is discussed in details. Attention is paid to the moments of parchment and its preparation as writing material. Certain expressions are explained: “*sheqmnai etratissai*” [შექმნაჲ ეტრატისაჲ] (parchment creation), “*shekazmva*” [შეკაზმვა/კაზმვა] (preparing), “*ogros geri*” [ოქროს ღერი] (golden stem), “*wigni tkavisai*” [წიგნი ტყავისაჲ] (book of skin), etc. Text was written with pen and ink on materials such as papyrus, parchment and paper. Main text of the manuscript is written with dark black or brown ink. Types of ink are discussed in the lecture – Iron Gall Ink, Carbon Black. Iron Gall Ink, also known as oak gall ink is made from four main ingredients: oak gall (source of tannin extracted from oak galls), iron sulfate (source of iron), water (solvent), gum Arabic (binding agent). Georgian written sources of the 11th-16th and 18th-20th centuries contain important information referring to the preparation and use of iron-gall ink.

According to the given materials the following components were used in the making of the ink: plant substance containing tannin: “*gunda*” [გუნდა] (gall nut), “*samelne kaklebi*” [სამელნე კაკლები] (ink walnuts) “*sagebavi muxis kakra*” [საღებავი მუხის კაკრა] (oak gall); iron sulfate: “*arjaspi*” [არჯასპი], “*shavi kuparosi*”, “*dzaga*” [შავი კუპაროსი//ძაღა] (vitriol, iron (II) sulfate); vegetable gum obtained from the Acacia trees “*samkhe*” [სამყე] (gum Arabic) or “*khinvar shaqari*” [ყინვარ შაქარი] (sugar candy) which was used instead of gum Arabic, and solvent such as water, red wine or beer. Terms used for ink were: “*melani*” [მელანი] (ink), “*shavi*” [შავი] (black), “*shemgbari*” [შემგბარი] (boiled) and “*tsamali*” [წამალი] (medicine) (Fig. 9).

Gold was almost always used while creating the richly illuminated manuscripts. Gold leaf and gold ink were made from gold, which were used for writing capital letters, titles and beginnings of the texts. In some cases, certain parts of text, background in decorative art of the book, ornamental details and etc. were also illuminated with gold. Methods how to prepare and use gold-ink and appropriate terminology are discussed in the lecture: “*oquromala-*

ni”[ოქრომელანი] (gold ink), “oqros melani”[ოქროს მელანი] (golden ink), “oqro” [ოქრო] (gold), “oqrowyali” [ოქროწყალი] (golden water), “oqrofurceli/oqropetalo” [ოქროფურცელი//ოქროპეტალო] (golden leaf), “galesva/gaeshveba” [გაღესვა/გაეშვება] (sharpening//plastering)“ and etc.

Along with gold leaf and gold ink, colored writing dyes (red, blue, green) were used to distinguish certain special places. They were also used in miniature art. Methods on how to prepare and use colored ink are discussed in the lecture. Attention is paid to the terms: “tsiteli” [წითელი] (red), “tsiteli melani” [წითელი მელანი] (red ink), “kinobari/singuri” [კინაბარი/სინგური] (cinnabar/vermilion), “surinji” [სურინჯი] (minium/red lead) “sandareki” [სანდარაკი] (sandaraca), “jangaro” [ჯანგარო] (verdigris) etc.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

დ. გოგაშვილი, ეტრატი – სანერი მასალა და მისი დამზადების წესი, მრავალთავი, XX, თბ., 2003.

დ. გოგაშვილი, ქალაქი და მისი მომზადება სანერ მასალად, მრავალთავი, XXI, თბ., 2005. <http://ka.georgica.ac.ge/>

ი. ნანობაშვილი, ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში, თბ., 1973.

ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი IX, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია, თბ. 1996.

მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.

რ. პატარიძე, ქალაქის დამუშავების საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, პალეოგრაფიული ძიებანი 1, თბ., 1965 წ.

M. Zerdoun Bat-Yehouda, Les encres noires au moyen age, Paris, 1883.

R. Fuchs, Der Tintenfrass Historischer Tinten und Tuschen – ein Komplexes, nie enden wollendes Problem, Tintenfrasshaden und ihre Behandlung, Herausgegeben von Gerhard Banik und Hartmut Weber, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1999.

სურ. 9. გაღები იგივე მუხის დანამატები, ანუ სამელნე კაკლები (გუნდა); გუმბარაბიკი (სამყე), მყარი გუმფისური ნივთიერება; სინგური, მინერალისაგან მიღებული პიგმენტი ©დარეჯან გოგაშვილი

Fig. 9. “samelne kaklebi” [სამელნე კაკლები] (ink walnuts) “sagebavi muxis kakra” [საღებავი მუხის კაკრა] (oak gall); Vegetable gum “samkhe” [გუმბარაბიკი (სამყე)]; “kinobari/singuri” [კინაბარი/სინგური] (cinnabar/vermilion)

©Darejan Gogashvili

ნინო ქავთარია

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

მინიატიურა და დეკორი ქართულ ხელნაწერებში

შუა საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებსა და ილუსტრირებულ კოდექსებში ჩართული მინიატიურები და დეკორის ელემენტები თანამედროვე ეპოქაშიც, როცა წიგნები მასობრივად იბეჭდება და იყიდება, გვხვბლავს გამორჩეული ხასიათით.

ქართული ხელნაწერი წიგნის ხელოვნება მსოფლიო კულტურის განუყოფელი ნაწილია. ევროპული და აღმოსავლური ტრადიციების გზაგასაყარზე შექმნილი ხელნაწერები მხატვრული განვითარების უნიკალურ ხასიათს წარმოგვიდგენს. ქართული წერილობითი და მხატვრული კულტურის შესწავლისადმი გაზრდილმა ინტერესმა განაპირობა ქართული წიგნის ხელოვნების მემკვიდრეობის შესწავლა და წარმოჩენა აღმოსავლეთ ქრისტიანული, ადრეული ქრისტიანული, ბიზანტიური, ისლამური და დასავლეთევროპული ტრადიციების კონტექსტში.

ჩვენი ლექცია ეძღვნება ქართული სკრიპტორიუმების საქმიანობის წარმოდგენას, მათ როლის ჩვენებას ცოდნისა და მხატვრული ტრადიციების გადაცემაში და მინიატიურული მხატვრობის სკოლების განვითარებას IX-XVIII საუკუნეებში.

ქართული მინიატიურული მხატვრობის ისტორიაში ჩვენ შეგვიძლია განვასხვაოთ მხატვრული ცენტრები, რომლებიც, ერთი მხრივ, დაკავშირებულნი არიან ადგილობრივ ტრადიციასთან, და მეორე მხრივ, შემოტანილ გავლენებთან. IX-XVIII საუკუნეებში ქართული წიგნის მხატვრობის რამდენიმე ძლიერი ცენტრი ჩამოყალიბდა და განვითარდა.

ლექცია მოიცავს რამდენიმე ძირითად თემას ქართული მინიატიურული ხელოვნებისა და წიგნის დეკორის შესახებ:

- პირველი ილუსტრირებული ქართული ხელნაწერები ტაო-კლარჯეთის სკრიპტორიუმს უკავშირდება. შატბერდის მონასტერში გადანერილი და დასურათებული ეს ხელნაწერები ასახავს განსხვავებულ მიდგომასა და ავლენს ძველი მხატვრული ტრადიციების არსებობას (ელინისტურს, გვიანანტიკურს).

თანდათან ოსტატებმა დაიწყეს სინგურის გამოყენება და ასოებმა დეკორატიული ხასიათი შეიძინა; ილუსტრირებულ ხელნაწერებს შორის სპეციფიკური დეკორით ოთხთავები გამოირჩევა. დეკორის ზოგიერთი ელემენტის ადგილმდებარეობა ტექსტის შინაარსზეა დამოკიდებული, ამიტომ ორნამენტული რეპერტუარის განაწილების თანმიმდევრობა სახარებაში ყოველთვის დაზუსტებულია. გამორჩეულ ადგილს იკავებს მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოები (ინიციალები). X საუკუნემდე

საზედაო ასოების კონტურები არ გამოირჩეოდა ტექსტისაგან: ისინი ტექსტის მელ-
ნით იყო შესრულებული, ოღონდაც შედარებით დიდი ზომით გამოირჩეოდა. საზედ-
აო ასოების სტილიზაცია პირველად IX საუკუნეში მოხდა. საინტერესოა ისიც, რომ
ადრეულმა ქართულმა ხელნაწერებმა აჩვენა სირიული წიგნის ხელოვნების გავლენა,
რაც გამოვლინდა კამარებისა და დეკორის ცალკეული ელემენტების ხასიათში,
მახარებელთა პორტრეტების იკონოგრაფიაში, ჯვრის ფორმებსა და ტექსტში მათი
განაწილების მეთოდებში.

- XI საუკუნის წიგნის მხატვრობა; წიგნის მხატვრობის ძირითადი პრინციპების
ჩამოყალიბება; ამ პერიოდის წამყვანი მიმართულებების დახასიათება. ქართული
წიგნის გაფორმების მხატვრული სკოლების მიმოხილვა XI საუკუნეში: ადგილობრივი,
ტაო-კლარჯეთის სკოლა, შავი მთის (ანტიოქია) ქართული სკრიპტორიუმი, ქართული
მწიგნობრული ცენტრი ათონსა და კონსტანტინოპოლში.

- XII-XIII საუკუნეების მინიატიურული მხატვრობა; ძირითადი სტილისტური ტენ-
დენციები და გავლენები; გელათისა და ჯრუჭი II ოთხთავების მხატვრული მახასი-
ათებლები.

- მოქვის ოთხთავის ილუსტრაციები; ახალი სტილისტური და იკონოგრაფიული
მიმართულება. პალეოლოგოსური ტენდენციები ქართულ ნიადაგზე.

- XIII-XVI საუკუნეების ფსალმუნების დასურათება: იკონოგრაფია, ძირითადი
მიმართულებები და გავლენები.

- ათაბაგის კარის სკრიპტორიუმი.

- XVI-XVIII საუკუნეების საერო მინიატიურა; ისლამური გავლენა.

- გვიანი შუა საუკუნეების ქართული წიგნის მინიატიურა და დეკორი.

Nino Kavtaria

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

MINIATURES AND DÉCOR IN GEORGIAN MANUSCRIPTS

Miniatures and decor in Medieval Georgian manuscripts and illuminated codices of the Middle Ages in general, still exert a huge fascination upon us – even in a time when books are produced, marketed and used like industrial products.

Georgian Book art is an integral part of the world cultural history. Created on the cross-roads of the European and the Oriental interactions it represents the unique character of its artistic development.

The increased interest for the studying of the Georgian written and visual culture gave rise to investigate Georgian book art heritage in the context of East-Christian, Early Christian and Byzantine traditions.

Our lecture is dedicated to survey the artistic activities of the Georgian scriptoria of all over the Christian world, their role in the transmission of knowledge and artistic traditions and development of the schools of the miniature painting during the 9th-18th centuries.

In the history of Georgian Book illumination we can distinguish the artistic centres, which are connected with local tradition on one hand, and the strong Byzantine influence is felt on the other, as well as East Christian artistic traditions. In the 9th-18th centuries several centres of Georgian Book illumination were flourished.

The lecture consists of several general topics on the Art of miniature and décor:

- First illustrated Georgian manuscript is connected with the Tao-Klarjeti scriptoria of the 9th century. Copied and illustrated at Shatberdi monastery these manuscripts show the different approach to the illumination and reveal an existence of old artistic tradition (Hellenistic, Late antique).

Eventually, the scribes began to use the cinnabar and the letters became decorative bearing some elements of ornamentation. Among the decorated manuscripts the gospels stand out by their specific ornamentations. Location of some elements of décor depend on the context of the text, therefore the succession of distribution in the ornamentation of the gospels is almost fixed.

In case of artistic decoration capital letters (Initials) occupy an important position. Till 10th century contours of capital letters looked like the text letters: they were written by ink, only a bit larger. Stylization of the capital letter at first took place in the 9th century.

Early Georgian illuminated manuscripts manifested an impact of Syriac book art. Influences of Syriac artistic traditions are reflected in the forms and decorations of the Canon tables, in the iconography of the portraits of Evangelists and in the forms and the methods of distribution of the Crosses in the text of Georgian Gospel-books.

- Book illumination of 11th century. Establishment of principal characters of Book illustration. Leading directions of this period. Artistic Schools of Georgian Book illustration of 11th century: local, Tao-Klarjeti school, Georgian scriptoria of Black Mountain (Antioch), Georgian scriptorium in Constantinople, on Mount Athos and etc. Iconographical features. Influences;

- 12th-13th century miniature painting. Main Stylistic tendencies and influences. Gelati and Jruchi Four Gospels.

- Mokvi Four Gospels illustrations. New stylistic and iconographical trends. Palaeologian inclinations on Georgian background.

- Psalter illustrations of 13th-16th centuries; iconography, principle tendencies and influences.

- Atabag Court scriptorium;

- Georgian secular manuscripts of 16th-18th centuries. Islamic influences.

- Georgian miniature and décor of the Late Medieval period.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ე. მაჭავარიანი, ქართული ხელნაწერები. დამწერლობისა და შემკულობის საკითხები, თბილისი, 2012. [E. Machavariani, Georgian Manuscripts. Issues on alphabet and decoration, Tbilisi, 2012].

ე. მაჭავარიანი, წიგნის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბილისი, 2008. [E. Machavariani, Decoration of Manuscripts in Ancient Georgia, Tbilisi, 2008].

დალი ჩიტუნაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქართული პალიმფსესტები

ქართული პალიმფსესტებისადმი ინტერესი XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან ჩნდება. მათი შესწავლის ისტორია ივანე ჯავახიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული. მკვლევარი ქართულ პალიმფსესტებთან ოქსფორდის პალიმფსესტმა მიიყვანა, რომელიც მას ქართული ტექსტის გასარკვევად ცნობილმა ებრაისტმა, პავლე კოკოვცოვმა მიანოდა. ეს იყო ოქსფორდის ბოდლის ბიბლიოთეკის ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ერთი ფურცლის ფოტოასლი. ებრაული ტექსტი იერუსალიმური თალმუდის ფრაგმენტს წარმოადგენდა და XI საუკუნით თარიღდებოდა (პ. კოკოვცოვი), პალიმფსესტის ქართული ტექსტი კი გაცილებით ძველი ნიშნების მატარებელი ჩანდა.

პალიმფსესტის დათარიღებისას ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია **b J K y S** გრაფემათა მოხაზულობას, რომლებიც ხელნაწერში, უძველესი (V-VII სს.) ეპიგრაფიკული ძეგლების მსგავსად, თავშეკრულად იყო დაწერილი. ამრიგად, ნათელი გახდა, რომ ოქსფორდ-კემბრიჯის პალიმფსესტის სახით მეცნიერების წინაშე იყო ქართული დამწერლობისა და ენის უძველესი ძეგლი.

სწორედ ამ აღმოჩენას მოჰყვა ქართულ ხელნაწერთა კოლექციების რევიზია. მაშინდელი საეკლესიო მუზეუმისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციებში გამოვლინდა რამდენიმე ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერი.

XX საუკუნის 60-იან წლებში ილია აბულაძის ინიციატივით მოეწყო ქართულ ხელნაწერთა ხელახალი რევიზია, პალიმფსესტური ხელნაწერების გამოვლენის მიზნით.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართულ ხელნაწერთა ფონდში ქართული პალიმფსესტების ყველაზე დიდი რაოდენობა – 5000-მდე პალიმფსესტური ფურცელია დაცული.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის გარდა, ქართული პალიმფსესტები დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივში, ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმსა და სვანეთის სახელმწიფო ეთნოგრაფიულ მუზეუმში. სვანეთში, სოფელ ლახამულას ეკლესიაში, ინახება ოთხთავი, რომელიც „ლახამულას ოთხთავის“ სახელწოდებით არის ცნობილი. ხელნაწერი მთლიანად პალიმფსესტია. ქართული პალიმფსესტები დიდი რაოდენობით არის დაცული უცხოეთის სიძველეთსაცავებში: ეგვიპტეში, სინას მთაზე, წმინდა ეკატერინეს სახელობის მონასტერში, იერუსალიმში, ათონის მთაზე,

პეტერბურგის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში, ავსტრიის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში და სხვ.

პალიმფსესტებზე მუშაობამ დაადასტურა, რომ შუა საუკუნეების მნიგნობრების მიერ იფხიკებოდა და ირეცხებოდა ისეთი ტექსტების შემცველი ხელნაწერები, რომლებიც აღარ შეესაბამებოდა ახალ ლიტურგიკულ ტრადიციას თუ ლიტერატურულ გემოვნებას. ამიტომაც პალიმფსესტებში, უმეტესწილად, ვხვდებით იერუსალიმური ღვთისმსახურების ამსახველ უმნიშვნელოვანეს ტექსტებს, ასევე, უძველესი ჰიმნოგრაფიული კრებულის – იადგარის ტექსტებიც.

პალიმფსესტებში გვხვდება ფსალმუნის შემცველი პალიმფსესტური ხელნაწერები. როგორც ჩანს, ფსალმუნთა ძველი თარგმანები ხშირად აღარ აკმაყოფილებდა გვიანდელი მკითხველის გემოვნებას, მას შლიდნენ და ზევიდან ახალ ტექსტს აწერდნენ.

ძველი ქართული მწერლობით დაინტერესებული მკითხველისათვის განსაკუთრებით საინტერესო იქნება პალიმფსესტებში დაცული ჰომილეტიკური და ჰაგიოგრაფიული ტექსტები.

პალიმფსესტებზე მუშაობამ გამოავლინა ე. წ. ორმაგი პალიმფსესტები, როდესაც ხელნაწერში ნაწერის სამი ფენა დასტურდება.

პალიმფსესტების შესწავლა განსაკუთრებულ მასალას იძლევა ქართული დამწერლობის განვითარების ისტორიით დაინტერესებული მკვლევრებისათვის. პალიმფსესტურ ხელნაწერებში ხშირად წარმოდგენილია ისეთი გრაფიკა, რომელიც არ დასტურდება ჩვეულებრივ ქართულ ხელნაწერებში.

ლექციაზე განხილული იყო ქართული პალიმფსესტების გაშიფვრასთან, იდენტიფიკაციასა და დათარიღებასთან დაკავშირებული პრობლემები.

Dali Chitunashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

GEORGIAN PALIMPSEST

The study of the Georgian palimpsests was initiated in 1920s, and was closely associated with Georgian historian Ivane Javakhishvili when Pavel Kokovtsov, an acclaimed Hebraist, sent to Javakhishvili a photo copy of the single folio of the Georgian-Hebrew palimpsest kept at the Bodleian Library of the University of Oxford. Kokovtsov identified the Hebrew text as a fragment of the Jerusalem Talmud, and dated it to the 11th century, however it was also obvious that the Georgian text contained even more ancient linguistic features.

While attempting to date the palimpsest, Javakhishvili paid attention to the outlines of the graphemes b (b) J (Ž) K (w) y (q') S (ō). All were written with closed loops, similarly to late antique Georgian epigraphic inscriptions (5th-7th centuries). Thus, it became clear that the palimpsest fragments kept at the Universities of Oxford and Cambridge were some of the oldest samples of the Georgian script and written language.

The discovery triggered a methodological revision of Georgian manuscript collections and a renewed quest for palimpsests.

In 1960s, Ilia Abuladze initiated a revision of Georgian manuscripts for the purpose of revealing hitherto unknown palimpsests. The largest number of Georgian palimpsests – up to 5000 folia – is kept in the Georgian Manuscript Collections of the National Centre of Manuscripts.

Along with the National Centre of Manuscripts, Georgian palimpsests can be found at the National Archives of Georgia, Niko Berdzenishvili Kutaisi State History Museum, Svaneti Historical-Ethnographic Museum. The famous Lakhamula Gospel, in which all folia are palimpsests, is kept in one of the churches in Svaneti.

Georgian palimpsests are also kept in archives across the world. One of the most important collections palimpsests with Georgian undertexts, with ten manuscripts, is preserved at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. It is also highly likely that the Greek Patriarchal Library of Jerusalem owns further yet unidentified palimpsests. Four manuscripts containing palimpsests are kept in the collection of Georgian manuscripts of the Iviron Monastery on Mount Athos, one manuscript containing fragments of the *Xanmeti Homiliary* is kept at the National Library of St Petersburg in Russia; four Georgian palimpsests are preserved at the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences etc.

It has become increasingly obvious that the reason for washing off manuscripts was the redundancy of early liturgical texts or traditions. Consequently, some of the most significant texts reflecting the Jerusalem liturgical practice are mainly found in palimpsests. From the point of view of the content, following texts are most widely represented in Georgian palimpsests: *Jerusalem Lectionary* and *Iadgari*.

The third most common texts that we encounter in the palimpsests are Psalms. In all appearance, later readers found the earlier translations of Psalms unsatisfactory, thus the parchment was washed off and reused for new texts.

The homiletic and hagiographic texts preserved in palimpsests will be of particular interest to readers interested in ancient Georgian literature. Several Georgian palimpsests were identified as a Double palimpsests – with three layers of writing. A study of palimpsests is particularly productive for scholars of Georgian paleography. Very often, the palimpsests are written in unusually shaped letters.

The lecture discussed the problems associated with decipherment, identification and dating of Georgian palimpsests.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

აკ. შანიძე, „ხანმეტი მრავალთავი“, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე 7 (1927): 98-159. [Shanidze A., “Xanmeti Mravaltavi”, *Tbilisi University Moambe* 7 (1927): 98-159].

აკ. შანიძე, „ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის“, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე 3 (1923): 354-388. [Shanidze A., “Haemeti Texts and their Importance for the History of Georgian Language”, *Tbilisi University Moambe* 3 (1923): 354-388].

ივ. ჯავახიშვილი, „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე 2 (1922): 313-391. [Javakhishvili I., “Newly Discovered Ancient Georgian Manuscripts and their Importance for the Science”, *Tbilisi University Moambe* 2 (1922): 313-391].

ლ. ქაჯაია, „პუნქტუაცია ძველ ქართულ ხელნაწერებში (V-X სს.)“, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე 5 (1963): 69-83. [Kajaia L., “Punctuation in old Georgian manuscripts (5th-10th cc.)”, *Bulletin of K. Kekelidze Institute of Manuscripts* 5 (1963): 69-83].

ლ. ქაჯაია, „წმ. კრისტინას წამების ხანმეტი რედაქცია“, მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი 21 (2005): 15-19. [Kajaia L., “Martyrdom of St Christina, Xanmeti text”, *Mravaltavi, Philological and Historical Researches* 21 (2005): 15-19].

ლ. ქაჯაია, „წმ. კრისტინას წამების ხანმეტი ტექსტი“, გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი 3 (2006): 35-59. [Kajaia L., “Martyrdom of St. Christina, Xanmeti text”, *Journal of Gelati Academy of Sciences* 3 (2006): 35-59].

ლ. ქაჯაია, „ხანმეტი ჰაგიოგრაფიული კრებული“, მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი 9 (1981): 41-49. [Kajaia L., “Xanmeti Hagiographic Collection”, *Mravaltavi, Philological-Historical Researches* 9 (1981): 41-49].

J. N. Birdsall, “A Georgian Palimpsest in Vienna”, *Oriens Christianus* 53 (1969): 108-112.

J. Gippert, “Die georgische Palimpsesthandschrift Cod.Vind.georg. 2 [The Georgian Palimpsest Manuscript Cod.Vind.georg. 2]”, *Biblos. Beiträge zu Buch, Bibliothek und Schrift* 52 (2003): 31-46; *Wien: Österreichische Nationalbibliothek* (2003). „ქართული პალიმფსესტური ხელნაწერი Cod. Vind. 2“, *ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები* 31 (2004): 149-161. [Georgian Palimpsest Cod. Vind. 2], *Proceedings of the Chair of the Old Georgian Language* 31 (2004): 149-161].

J. Gippert, “The Application of Multispectral Imaging in the Study of Caucasian Palimpsests”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 175/1 (2007): 168-179.

მაია რაფავა

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაერთა ეროვნული ცენტრი

ქველი ქართული სასულიერო მწერლობა

I.

ძველი ქართული სასულიერო მწერლობა, V საუკუნიდან XVIII საუკუნის ჩათვლით, მოიცავს სასულიერო მწერლობის ყველა ჟანრს: ბიბლიოლოგიას, ჰაგიოგრაფიას, ჰომილეტიკას, ასკეტიკას, ლიტურგიკას, კანონიკას და სხვა. სასულიერო მწერლობის ყველა დარგი შემონახულია უძველესი ხელნაწერებით, რომელთა შესწავლასა და კვლევა-ძიებას ქართველ მეცნიერებთან ერთად აქტიურად ახორციელებს უცხოელი მკვლევართა არაერთი თაობა.

II.

ქართული სასულიერო ლიტერატურა მოიცავს როგორც ორიგინალურ, ისე ნათარგმნ ძეგლებს. ქართული სასულიერო მწერლობის პერიოდიზაცია, სამეცნიერო გზამკვლელების მიხედვით, მოიცავს შემდეგ სამ ძირითად პერიოდს:

1. უძველესი – V საუკუნიდან X საუკუნემდე, რომელიც წინა ათონურ პერიოდად არის წოდებული.

2. ათონური პერიოდის მწერლობა.

3. ათონის შემდგომი პერიოდის, ანუ ალორძინების ხანის მწერლობა.

III.

სასულიერო მწერლობის განვითარების გზაზე გარდამავალი ეტაპი ჩამოყალიბდა ათონის ქართველი მოღვაწეების მიერ. ეს ეტაპი აღინიშნება მთარგმნელობითი საქმიანობის გააქტიურებით, ბერძნული ორიგინალების, ზუსტი, სიტყვასიტყვითი თარგმანებით. მკვეთრად გამოიხატა ახალი, ელინოფილური მიმდინარეობა და, რაც მთავარია, ათონურ ხანაში მკვეთრად შეიცვალა ქართული საეკლესიო ლიტურგიკა, ძველი, პალესტინური წეს-განგებების ახალ, კონსტანტინოპოლურ წესზე გადასვლით.

IV.

მრავალსაუკუნოვანი არსებობის მანძილზე ქართული სასულიერო მწერლობა იყო, როგორც მიმღები, ისე გამცემი კულტურის სახელის მქონე. სარწმუნოებრივი და პოლიტიკური პერიპეტებიდან გამომდინარე, ნათარგმნი ლიტერატურა ძირითადად ბერძნულიდან არის შესრულებული. ქართული სასულიერო მწერლობა გამცემიც არის: ქართულში დასტურდება სასულიერო მწერლობის ისეთი ძეგლები, რომლებიც ბერძნულში არ დასტურდება, ან განსხვავებული რედაქციით არის წარმოდგენილი.

OLD GEORGIAN ECCLESIASTICAL LITERATURE

Ecclesiastical Literature

I.

Old Georgian theological writing, from the 5th to 18th cc. includes all genres of theological writing: bibliography, hagiography, homiletics, asceticism, liturgy, canon and others.

All fields of sacred writing are preserved in ancient manuscripts, the study and research of which is actively carried out by many generations of foreign scholars together with Georgian scholars.

II.

Georgian theological literature includes both original and translated works. The periodization of Georgian ecclesiastical literature, according to scientific researches, includes the following three main periods:

1. From the 5th to the 10th century, which is called the pre-Athonite period.
2. The writings of the Athonite period.
3. Writing of the post-Athonite or the Renaissance period.

III.

The transitional stage on the path of the development of ecclesiastical writing was formed by the prominent Georgian ecclesiastic figures of Mount Athos. This stage is marked by the activation of translation activities, with accurate, literal translations of the Greek originals. The new, Hellenophile orientation manifested itself sharply and, most importantly, during the Athonite era, the Georgian ecclesiastical liturgy changed dramatically, with the transition of the old, Palestinian order to the new, Constantinople one.

IV.

Throughout its centuries-long existence, Georgian theological literature has had the name of both receiving and issuing culture. Due to religious and political vicissitudes, ecclesiastical literature was translated mainly from Greek. Georgian ecclesiastical literature is also a giver: in the Georgian translated literature are preserved such monuments that are not confirmed in Greek, or are presented in a different edition.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

ელ. ხინთიბიძე, ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1982.

ილ. აბულაძე, ძველი ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა (IX-X სს.), თბილისი, 1944.

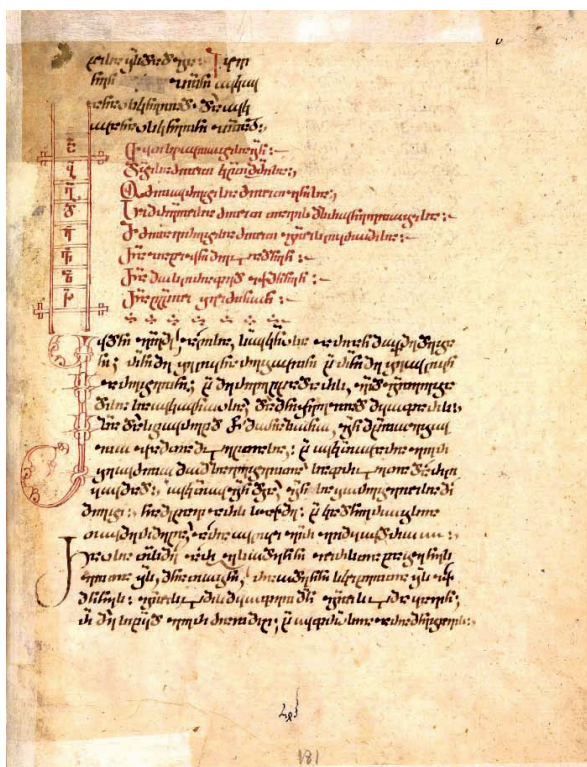
კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980.

ნარკვევები ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიიდან, თბილისი, ტ. I, 2012; ტ. II, 2014; ტ. III, 2016.

ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, 1962; ტ. II, 1980.

ქ. ბეზარაშვილი, რიტორიკისა და თარგმანის თეორია და პრაქტიკა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანების მიხედვით, თბილისი, 2004.

Michel van Esbroeck, *Les plus anciens homéliaires Géorgiennes*. Étude descriptive et historique, Louvain-la-Neuve 1975.

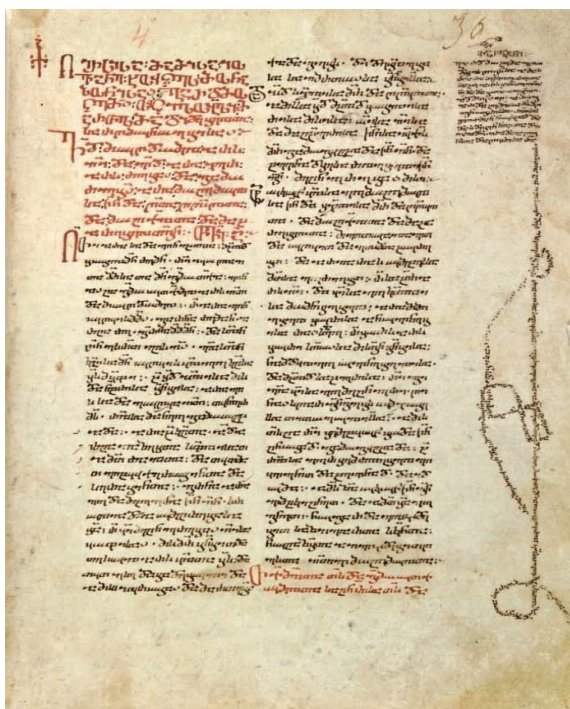
სურ. 10. ზანდუკი (სარჩევი);
იოანე სინელი, კლემასი, H-1669, f.
181r.

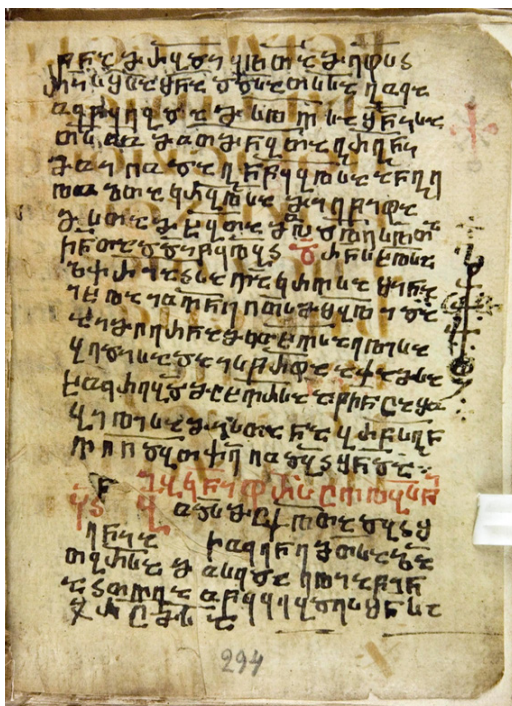
დაცულია კორნელი კეკელიძის სახე-
ლობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 10. Index. John of Sinai, The Lad-
der, cod. H-1669, 181r. Kept at Korneli
Kekelidze Georgian National Centre of
Manuscripts.

სურ. 11. მარგინალური შენიშვნა; იოანე
დამასკელი, გარდამოცემა, A-24, f. 36
r. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახე-
ლობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 11. Marginal Note. John of Damascus,
De fide Orthodoxa, cod. A-24, f. 36r. Kept at
Korneli Kekelidze Georgian National Centre
of Manuscripts.

სურ. 12. ჭილ-ეტრატის იადგარი, H-2123. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში

Fig. 12. Tchil-etрати Iadgari, H-2123. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

სურ. 13. მიქაელ მოდრეკილის იადგარი, S-425. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში

Fig. 13. Mikael Modrekili's Iadgari, S-425. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

IV მოდული: ქართული ისტორიული დოკუმენტი

მზია სურგულაძე

*კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი*

დროისა და სივრცის აღქმა შუა საუკუნეების საქართველოში ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით

დრო და სივრცე ახალ ისტორიულ დრომდე განსხვავებულად აღიქმებოდა სხვადასხვა ეპოქის საზოგადოებებსა და კულტურებში. ამ ორი სააზროვნო კატეგორიის განმსაზღვრელი წარმოდგენების გარეშე ძნელია ამა თუ იმ ეპოქის ტექსტებში ორიენტირება. ლექციის საგანია დრო და სივრცე შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოების აღქმაში. წყაროებად გამოვიყენებთ ორიგინალური მწერლობის მასალას და უპირატესად იურიდიულ დოკუმენტებს, რამდენადაც ამ სახის დოკუმენტები, გამომდინარე მათი პრაქტიკული დანიშნულებიდან, იყენებდა უფრო ზუსტ განსაზღვრებებს.

წინდანინ უნდა ითქვას, რომ შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოება – ეს არის ქრისტიანულ მსოფლალქმაზე და ფეოდალურ წესრიგზე დაფუძნებული საზოგადოება. ამდენად, მისი კულტურული და სოციალური თვალსაზრისი ტიპოლოგიურად მსგავსია სხვა ასეთივე საზოგადოებებისა, რომელთაც, ბუნებრივია, მსგავსი დამოკიდებულება ჰქონდათ დროისა და სივრცის მიმართ. საერთოა ამ კატეგორიათა გააზრება ორი მოდუსით: წარმავალით და მარადიულით, მინიერით და ზეციურით, რაც განსაზღვრავდა შუა საუკუნეების ადამიანის ყოველდღიურ კალენდარს და მის მუდმივ მზადებას ესქატოლოგიური დროისათვის. მსგავსია დროისა და სივრცის მიმართ ფეოდალურ წოდებათა დამოკიდებულება ყოფასა და ყოველდღიურ საქმიანობაში. მაგრამ ეს მსგავსებები განსხვავებულად გამოიხატება სხვადასხვა ენობრივ სიტუაციაში და საინტერესოა იმ მენტალური წარმოდგენების გასაცნობად, რომლებიც ამა თუ იმ ხალხის ტრადიციულ კულტურაში დამკვიდრდა.

ფეოდალური წოდების დოკუმენტებში სივრცეს გამოხატავს ისეთი ცნებები, რომლებიც გულისხმობს ველური ბუნებისაგან გამოყოფილ კულტურულ ლანდშაფტს. მასში შედის: ფეოდალის რეზიდენცია, ეკლესია, სამეურნეო ნაგებობები, სხვადასხვა სამეურნეო დანიშნულების მიწის ნაკვეთი. ამავე ჩამონათვალში შედის იქ მცხოვრები ყმა-გლეხები, მიწის პატრონის საგადასახადო ვალდებულებები და სამართლით დადგენილი საზღვრები. მიწასთან ერთად დოკუმენტებში განსაზღვრულია ფეოდალის უფლებების ხანგრძლივობა, რისთვისაც გამოყენებულია არა დროული,

არამედ სამართლებრივი ცნებები, რომლებიც ფეოდალის უფლებას ბოძებულ მინაზე ამტკიცებენ მეორედ მოსვლამდე. ფეოდალური მიწის ნიშან-თვისებათა ჩამონათვალი მთლიანობაში ახასიათებს თვითკმარ, ჩაკეტილ საზოგადოებას, რომლის წარმოდგენაში ამქვეყნიური სოციალური წესრიგი დროში უცვლელი უნდა ყოფილიყო.

სივრცითი ცნებები შესულია მეფეთა ტიტულატურაშიც. მათგან ნაწილი წარმოადგენს სამეფოს შემადგენელი ისტორიული პროვინციების სახელწოდებებს, მაგრამ ნაწილი მხოლოდ გეოგრაფიული კოორდინატებია: „ჩრდილოეთი“ და „აღმოსავლეთი“. ეს ცნებები უშუალო კავშირშია საქართველოში ქრისტიანობის შემოსვლასთან და სამეფო ხელისუფლების საკრალიზაციასთან ქრისტიანული სარწმუნოების საფუძველზე. ამავე დროს, ინახავს ისტორიულ ხსოვნას, რომ ქართლის მინაზე ქრისტიანობის მქადაგებელი შემოვიდა იერუსალიმიდან და რომ საქართველოს ძველი დედაქალაქი მცხეთა „მეორე იერუსალიმად“ იქცა და საქართველოს ეკლესიაში იერუსალიმური ღვთისმსახურება სრულდებოდა. X საუკუნეში საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ტაო-კლარჯეთის მთავართა ტიტულში ჩნდება „აღმოსავლეთის კურაპალატი“. XI ს-ში ეს ტიტული გადავიდა გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაშიც და თანაარსებობდა „ჩრდილოეთთან“ ერთად. აქ „აღმოსავლეთი“ აღნიშნავდა მიმართებას ბიზანტიური ოიკუმენეს ცენტრის, კონსტანტინოპოლისადმი, რომელიც IX-XI საუკუნეებში განსაზღვრავდა საქართველოს პოლიტიკურ და სარწმუნოებრივ ორიენტაციას.

Mzia Surguladze

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

CONCEIVING TIME AND SPACE ACCORDING TO HISTORICAL DOCUMENTS OF MEDIEVAL GEORGIA

Until the arrival of modern historical time the notions of Time and Space underwent transition phases that pertained to the various modes of perception spanning across societies and cultures of different epochs. It is a rather unconceivable task to make sense of texts that belong to different epochs without doing utmost diligence to the facets that unfold into the definition of the two mental devices mentioned above.

The subject of lecture is the notions of Time and Space and their perception by society in Georgia during the Middle Ages. Original literary works along with primarily legal documents (that account for main sources) will serve as basic source material since the modes of practicalities of the latter prompted their inclusion of definitions that are complete in nature.

First and foremost, it should be mentioned that considered in their own right the Georgian society of the Middle Ages is highly cultivated on the Christian doctrine with feudal order intrinsically attached to its core. Hence modes of conveyance of its cultural and sociologi-

cal facets of worldview are typologically comparable with societies that naturally shared the same attitudes to the notions of Time and Space. The shared ideological character of these categories is even more marked when made application within the two following modes: transitory and eternal, earthly and heavenly this was what dominated the daily calendar of a human being during the Middle Ages as it put him/her to the righteous path of eschatological time limits. Similar attitude to the notions of Space and Time was common in the practice by the feudal rank in its daily routine; these similarities however reflect at varying degrees under different language settings and are resourceful for understanding mental representations incorporated within traditional cultures of different nations.

For Legal Documents of the feudal class it was common to delineate the notion of Space in terms of its belonging to the cultural landscape and by putting it on distance from the habitat of wild nature; in the meanwhile, the former included: feudal lord's residence-seat-palace, its domicile, church, household buildings, different farming and agricultural tracts of land. The list is further comprised of peasantry and servants as well as the tax responsibilities of the landowner and legally fixed borders of territory. Along with descriptive part of land attributes the documents approve the rights of feudal lord on the land as well as period of its functioning; the latter avoids notions of time (-confines) and is applied in terms of legal procedure instead that, in turn, acknowledges the validity of proof of ownership on land till the "Second Advent of Christ".

The list of attributed notions is a feature appropriate for the isolated, autonomous community whose ideological realm evolves around understanding the world social order in terms of rigid mode of conveying the time.

The notions of Space are included in the tutelage designation of Kings as well. Part of titles originate from the names of historical provinces under their authority, and some of the titles comprehend the geographical coordinates, therefore unfold within the concepts of: "North" and "East". These notions have intrinsically to do with the advent of Christianity to Georgia and thus deal with the granting of sanctified status to the royal authority that derives from the Christian faith.

In the meanwhile, it carries the historical memory that pays tribute to the narrative of arrival of the Christian doctrine from Jerusalem to Kartli (province of Georgia) and describes the conversion of Mtskheta, the ancient capital of Georgia, into "Second Jerusalem" that resulted in conveying the religious worship identical to Jerusalem. In the 10th c. the term "Kuropalates of East" presences itself in the tutelage designation of the princely house of Tao-Klarjeti. In the 11th c. this title was further accommodated within the tutelage designation of the Kings of unified Georgia where it co-existed with the notion of "North". The meaning of the term "East" emphasized in relation to the centre of the Byzantine oecumene/ecumene – Constantinople confined the religious and political orientation of Georgia to the abovementioned geographical realm in the 9th-11th centuries.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

მ. სურგულაძე, პოლიტიკური და კულტურულ-სარწმუნოებრივი ფორმულა ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, თბილისი, „მეცნიერება“, 1993, VIII. [M. Surguladze, Concepts of Creed of Politics, Culture and Faith in the Tutelage Designation of Georgian Kings, Georgian Source Study, Tbilisi, “Metsniereba”, 1993, VIII].

მ. სურგულაძე, აღმოსავლეთი და „ჩრდილოეთი“ საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში ისტორიულ-ფილოლოგიური კრებული, თბილისი, 1997. [M. Surguladze, Notions of “East” and “North” in the Tutelage Designation of Georgian Kings, Historical-Philological Collection, Tbilisi, 1997].

Le Goff, Jacques Civilization of the Medieval West/Medieval Civilization of West, 1977 (Russian edition, 2005)

А. Я. Гуревич, Категории средневековой культуры, М. 1972.

А. Я. Гуревич, Социальная психология и история. Источниковедческий аспект. Источниковедение и методические проблемы. М. 1969.

Жак Ле Гофф, Цивилизация средневекового Запада, русск. издание, У-Фактория, 2005.

С. С. Аверинцев. Поэтика ранневизантийской литературы М. 1977.

М. Сургуладзе, Понятие «мамули» (вотчина) в средневековых грузинских источниках, Caucasica. The Jurnal of Caucasian Studies, Tbilisi, 2003.

დარეჯან კლდიაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაერთა ეროვნული ცენტრი

საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ისტორიული დოკუმენტები: კალიგრაფია და მხატვრული სახე

საქართველოს სიძველეთსაცავები, ჟამთა სვლისა და განადგურების მიუხედავად, ინახავს რამდენიმე ათეულ ათას XI-XIX საუკუნეების ქართულ და უცხოენოვან დოკუმენტს. ქართული და აღმოსავლური დოკუმენტების დედნების მდიდარი კოლექციები თავმოყრილია ხელნაერთა ეროვნული ცენტრის (Ad, Hd, Sd, Qd; Ard; Pd; Turd) და საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს ეროვნული არქივის ძველი საისტორიო დოკუმენტების ფონდებში (ფ. 1448; ფ. 1452; ფ. 1452). საისტორიო საბუთების ნაწილი ასევე ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების და საქართველოს სხვადასხვა კუთხის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმებში: ქუთაისში, გორში, ზუგდიდში, ბათუმში, ახალციხეში, თელავში; აგრეთვე საზღვარგარეთ – იერუსალიმის, ათონის და სინას მონასტრებში, თურქეთის, რუსეთის, ბულგარეთის სიძველეთსაცავებში.

ქართული საბუთები

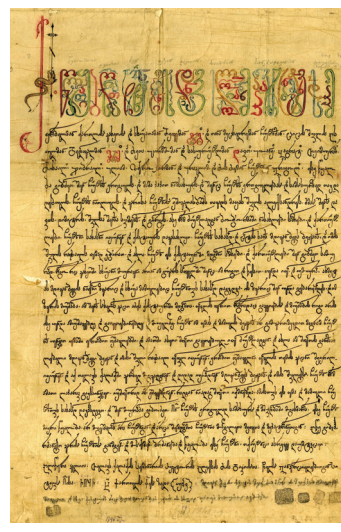
ქართულმა ისტორიულმა დოკუმენტებმა ხანგრძლივი დროის მანძილზე აღბეჭდა როგორც საქართველოს, ისე მისი მეზობელი ხალხების ისტორიული გეზის თანმდევი პოლიტიკურ-სოციალური და კულტურული ცვლილებები. ამ ურთიერთობების შესაბამისად, ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ქართული დოკუმენტების პარალელურად ადგილობრივ იურისდიქციაში ადგილს იმკვიდრებს როგორც ორენოვანი, ისე ბერძნული, სპარსული, არაბული, ოსმალური და რუსული დოკუმენტები.

ბიზანტიურ და პოსტბიზანტიურ პერიოდში ისტორიული დოკუმენტის შინაარსობრივი, სტრუქტურული და გარეგნული მხარე და მხატვრული გაფორმება მართლმადიდებლურ-ქრისტიანული დიპლომატიკური და კულტურული ტენდენციების ამსახველი იყო. ადრეული ხანის, XI-XIII საუკუნეების ქართული დოკუმენტის გარეგნულ მხარეს მასალა, ფორმა, კალიგრაფია და დეკორატიული ხელრთვები განსაზღვრავდა. ქართული საბუთების მინიატიურებით შემკობა XIV-XV საუკუნეებიდან იწყება და უკავშირდება მათ გაფორმებას ისტორიულ პირთა პორტრეტებით და ქრისტიანული სიუჟეტებით. ბიზანტიის დაცემისა და სამხრეთ კავკასიის მაჰმადიანურ გარემოცვაში მოხვედრის შემდგომ ეს ტრადიცია ქართულ დოკუმენტებს განსხვავებულ პოლიტიკურ და კულტურულ გარემოში თვითმყოფად და დამოუკიდებელ სახეს უნარჩუნებდა

და განასხვავებდა მას ისლამური დოკუმენტის მხატვრული გაფორმების პრინციპები-საგან.

XIV საუკუნიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე პერიოდის მოხატულ დოკუმენტებს შორის მნიშვნელოვანია ქართველ მეფეთა, კათალიკოს-პატრიარქთა, საეკლესიო და საერო პირთა პორტრეტული გამოსახულებებით შემკული საბუთები. XIV-XVI საუკუნეების სასისხლო და შეწირულების აქტებზე გამოსახულნი არიან: ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი VIII (ერთიანი საქართველოს მეფე, 1446-66; კახეთის მეფე, 1466-76), იმერეთის მეფეები – ალექსანდრე II (1484-1510) და ბაგრატ III (1510-65), ქსნის ერისთავი შალვა ქვენიფნეველი (1470), ერისთავი ვამეყ შაბურისძე და მისი თანამეცხედრე დულარდუხტი (1494), კათალიკოს-პატრიარქი დოროთეოს III (1584-95).

საქტიტორო გამოსახულებების სიმრავლით განსაკუთრებით გამოირჩევა XVII-XVIII საუკუნეების ქართლის, კახეთის, იმერეთის მეფეების და სასულიერო პირების მიერ გაცემული შეწირულების და წყალობის აქტები, რომლებშიც წარმოდგენილი არიან: კახეთის მეფეთა საქტიტორო რიგი, ლევანი (1518-74), ალექსანდრე II (1574-1605), დავით ბატონიშვილი (I, კახეთის მეფე, 1601-02), თეიმურაზ I (კახეთი, 1606-48; ქართლ-კახეთი, 1625-32), ბატონიშვილი თეიმურაზი (II, კახეთის გამგებელი 1709-15; მეფე 1733-44; ქართლის მეფე, 1744-62), დავით II იმამყული-ხანი (კახეთის ჯანიშინი, 1703-09; მეფე, 1709-22), ერეკლე I ნაზარალი-ხანი (ქართლის მეფე, 1688-1703), კონსტანტინე II მაჰმადყული-ხანი (კახეთის მეფე, 1722-32), არჩილ II (კახეთის მეფე, 1664-75; იმერეთის მეფე, 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96), კათალიკოსი დომენტი III (1660-75), შაჰნავაზ-ხანი (ქართლის ჯანიშინი, 1717-23), გიორგი ბატონიშვილი (1712), რუსეთის იმპერატორი პეტრე I დიდი და იმპერატრიცა ეკატერინე I (1725), გიორგი XII (ქართლ-კახეთის მეფე, 1798-1800), სოლომონ II (იმერეთის მეფე, 1789-1810).

XVI-XVIII საუკუნეებში, სეფიანთა ირანისა და ოსმალეთის მიერ საქართველოს ცალკეული მხარეების ინკორპორაციის პირობებში, ყოფასა და კულტურის ყველა სფეროში მოძალებული ისლამური კულტურის ზემოქმედება და გავლენები აღიბეჭდა როგორც ქართული საერო ხელნაწერი წიგნების, ისე დოკუმენტების მაირანიზებული ტენდენციებით გამსჭვალული ქართული და ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების მოხატულობაში.

XVIII საუკუნიდან, ახალი პოლიტიკური ვითარების კვალად, საქართველოს რუსეთის გავლენის სფეროში მოქცევის შედეგად, ქართული ხელოვნება დასავლეთ ევროპისა და რუსული კულტურის გავლენის არეალში მოექცა; შეიცვალა ქართული დოკუმენტების მხატვრული გაფორმების ხასიათიც. ევროპული და რუსული სამინიატიურო ხელოვნების შესაბამისად, იმ პერიოდში ფართოდ ვრცელდება გეომეტრიული, მცენარეული, ანტროპომორფული და ზომომორფული მოტივებით გაფორმებული, ინიციალებით და საგერბო გამოსახულებებით შემკული საბუთები.

სპარსული საბუთები

კოლექცია წარმოდგენილია როგორც ირანის სამეფო (სეფიანთა, ავშართა, ზენდების, ყაჯართა დინასტიის) კარიდან გამოსული, აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს ქრისტიანი და გამაჰმადიანებული მეფეების, ერევნის და დაღესტნის ნახევრად დამოუკიდებელი სახანოების ბეგლარბეგების და მელიქების მიერ XVI-XIX საუკუნეებში გაცემული, მდიდრულად გაფორმებული ფირმანების და ჰოქმების, სხვადასხვა საკანონმდებლო აქტის, ნასყიდობის, მზითვის, გვარიშვილობის დამამტკიცებელი და სხვა სახის საბუთებით.

საქართველოში დაცული სპარსული დოკუმენტების უმრავლესობა სეფიანთა ხანის მდიდრულად დეკორირებული ფირმანებია, რომლებიც გაცემულია ისფაჰანში შაჰ აბას I-ის (1587-29), შაჰ სეფის (1629-42), შაჰ აბას II-ის (1642-66), შაჰ სულეიმან I-ის (1666-94), შაჰ სულთან-ჰუსეინის (1694-1722) და შაჰ თამაზ II-ის (1722-32) მიერ. მათ შორის განსაკუთრებულად მდიდრული და ფერადოვანია შაჰ სულთან-ჰუსეინის ფირმანები. ბრწყინვალეობით, ფერთა სიუხვით და დახვეწილობით მათ მხოლოდ ყაჯართა პერიოდის მოხატული დოკუმენტები შეედრება.

სპარსული საბუთის ტექსტი პატარაა; მას, ჩვეულებრივ, ორმხრივ სტილიზებული მცენარეული მოტივებით გაფორმებული ორნამენტული ჩარჩო შემოფარგლავს, ტექსტის არე კი ჩარჩოს ორნამენტის შესაბამისი ფერადოვანი ყვავილოვანი მოტივებითაა მოფენილი. ხშირ შემთხვევაში, დეკორატიული ჩარჩოს ცენტრში, ტექსტის ზემოთ, დასმულია დეკორატიულ მოჩარჩოებაში ჩასმული ბეჭედი, რომელსაც, კალიგრაფიასთან ერთად, განსაკუთრებული მხატვრული ფუნქცია ენიჭება. სპარსული მოხატული საბუთებისათვის ასევე იყენებდნენ ირანული წარმოების მზა მხატვრულ ჩარჩოებს და ქალაღდს, რომლებიც ფართოდ გამოიყენებოდა იმ პერიოდის ისლამური ხელნაწერების გასაფორმებლად.

ოსმალური საბუთები

კოლექცია ქრონოლოგიურად XVI-XIX საუკუნეების დოკუმენტებითაა წარმოდგენილი. მათი ადრესატები არიან ოსმალეთის მიერ დაპყრობილი და მათზე დამოკიდებული რეგიონების – ჩილდირის ვილაიეთის (ისტორიული სამცხე-საათაბაგოს ნაწილი) არისტოკრატია და მოლაშქრეები; აგრეთვე, აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლის სამეფოს თავადები და აზნაურები, ზოგადად, ოსმალურ სამხედრო ლენურ სისტემას დაქვემდებარებული მოსახლეობა.

ოსმალური დოკუმენტების კოლექციიდან მაღალმხატვრულობით და კალიგრაფიულობით გამოირჩევა სულთან მურად III-ის (1574-95), მეჰმედ IV-ის (1648-87), მუსტაფა II-ის (1695-1703), აჰმედ III-ის (1703-30), მაჰმუდ I-ის (1730-54), მუსტაფა III-ის (1757-74), აბდულჰამიდ I-ის (1774-89), სელიმ III-ის (1789-1807) და აბდულჰამიდ II-ის (1876-1909) მიერ გაცემული ბერათები, რომელთა შექმნის ადგილი, როგორც წესი, მითითებულია „ღვთივდაცული კონსტანტინოპოლი“ ან ედირნე (ყოფილი ადრიანოპოლი); ამ საბუთებს განსაკუთრებულ ბრწყინვალე იერს ანიჭებს კალიგრაფია და საბუთების გამცემი სულთნის ოქროთი, შავი და წითელი მელნით შესრულებული თულრა, აგრეთვე, ფერადი საღებავებით შექმნილი ცალკეული დეკორატიული ელემენტები.

Darejan Kldiashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

HISTORICAL DOCUMENTS PRESERVED IN OLD DEPOSITORIES OF GEORGIA: CALLIGRAPHY AND DECORATION

Despite the vagaries of history, difficulties and acts of destruction, several tens of thousands of 11th to 19th century documents in Georgian and other languages are preserved in the depositories of antiquities of Georgia. The National Centre of Manuscripts (NCM) is the greatest depository of old manuscripts and historical documents, part of which are richly illuminated. Up to 46.000 historical documents, originals and copies in Georgian, Arabic, Persian, Ottoman and other languages, are stored in the collections of the Georgian and Oriental Departments (Ad, Hd, Sd, Qd; Ard; Pd; Turd). A substantial number of documents are also preserved in the National Archives of Georgia (NAG), Ministry of Justice of Georgia – approximately 30.000 documents, of which 10.000 are original (collections: 1448, 1452, 1453). Georgian and Oriental documents are preserved in the Shalva Amiranashvili Museum of Art, Georgian National Museum, as well as in the regional museums in Kutaisi (ca. 2,500), Gori,

Zugdidi, Batumi, and Akhaltsikhe. Also there are important collections in major foreign museums and monastic archives (Jerusalem, Mount Sinai, Mount Athos), and especially significant Ottoman documents about Georgia are preserved in Turkey and Bulgaria.

The political and cultural contacts, existing with different countries throughout the history, are reflected in the material and written cultural legacy of Georgia. Because of its geographical location, Georgia has always retained close relations with both East and West. It lies at the crossroads of different cultures, which have merged and occasionally transformed the country. At the boundary of the Hellenic-Byzantine, Eastern and Western worlds, Georgia has synthesized these cultures.

The Georgian, Persian and Ottoman historical documents, preserved in Georgia and written in various languages, reflect the political and cultural changes that Georgia, as well as its neighbouring countries, had undergone over a long period of time: in the Middle Ages, when Byzantium was the primary source of inspiration for Georgia, manuscripts and historical documents reflected Christian Orthodox trends in their form, structure and artistic design. In the 16th to 18th centuries, when Georgia was divided and different areas of the country were controlled by Safavid Iran and Ottoman Turkey, the impact and influence of these preponderantly Muslim cultures was reflected in the illumination of Georgian secular manuscripts and documents, primarily Georgian-Persian bilingual documents, and also in the drawing up of Persian and Ottoman *firman*s. From the end of the 18th century, conforming to the country's new political situation, Georgian art came under the influence of West European and Russian culture, introduced by Catholic missionaries, as well as Russian officials and ecclesiastics.

Among the major documents of the 15th to 18th centuries many examples stand out, including documents adorned with portraits of Georgian kings, ecclesiastic and secular patrons, as well as those with miniatures featuring a variety of subjects. There are also highly artistic and unique documents decorated with initials, floral, anthropomorphic and zoomorphic motifs seen in Georgian, Islamic and European manuscript illumination. Oriental documents are distinguished by their calligraphy and *tuğra*, as well as the lavishly decorated motifs. Different types of document were illuminated: Georgian – blood-money deeds, charters of grant and donation; Persian and Ottoman – *firman*, *berat*, imperial decrees, charters granting estates and documents of ritual content. Georgian and Oriental collections consist of some 200 documents, illustrating the development of the rich calligraphic and artistic heritage of the Christian and Islamic worlds from the 11th to the early 19th century.

Georgian Documents

The Georgian historical documents preserved in Georgian depositories of antiquities over a long time reflected the social-political and cultural changes of the historical course of Georgia and its neighboring countries. Conformably to these relations, at various stages of history, in parallel to Georgian documents in local jurisdiction both bilingual, and Greek, Persian, Arabic, Ottoman and Russian documents become established.

In the Byzantine and post-Byzantine period, the content, structure and appearance of artistic design reflected the Christian Orthodox diplomatic and cultural trends. The outward

appearance of a Georgian document of the 11th-13th centuries was determined by the material, form, calligraphy and decorative signatures. The illumination of Georgian documents with miniatures began from the 14th-15th centuries, being linked to their design with portraits of historical figures and Christian subjects. Following The fall of Byzantium and Islamic encirclement of the South Caucasus, this tradition preserved the original and independent appearance of Georgian documents in a different political and cultural setting, distinguishing them from principles of the artistic design of Islamic documents.

Among the important documents of the 14th to the early 19th century Georgian *sigelions* adorned with portrait images of local kings, catholicos-patriarchs, church and secular figures stand out. On blood money and donation deeds of the 14th-16th centuries the following persons are depicted: Giorgi VIII, the last king of united Georgia (king of Georgia, 1446-66; king of Kakheti, 1466-76), the kings of Imereti: Aleksandre II (1484-1510) and Bagrat III (1510-65), the *eristavi* of Ksani Shalva Kvenipneveli (1470), the *eristavi* Vameq Shaburishvili and his spouse Dulardukht (1494), catholicos-Patriarch Doroteos III (1584-95). The acts of donations and grants issued by the kings of Kartli, Kakheti, Imereti and ecclesiastics, dating from the 17th – early 19th century are especially distinguished for multiplicity of donors images; these are represented by: the row of the kings of Kakheti – Levan (1518-74), Aleksandre II (1574-1605), Prince Davit (I, king of Kakheti, 1601-1602), Teimuraz I (Kakheti, 1606-48; Kartli and Kakheti, 1625-32), Prince Teimuraz (II, ruler of Kakheti, 1709-1715; King 1733-44; king of Kartli, 1744-62), Davit II Imamquli-Khan (viceroy of Khakheti, 1703-09; king, 1709-1722), Erekle I Nazarali-Khan (king of Kartli, 1688-1703), Konstantine II Mahmadvuli-Khan (king of Kakheti, 1722-32), Archil II (king of Kakheti, 1664-75; king of Imereti, 1661-63, 1678-79, 1690-91, 1695-96), Catholicos-Patriarch Domenti III (1660-75), Shahnava-Khan (viceroy of Khaketi, 1713-23) Prince Giorgi (1712), Russia's Emperor Peter I the Great and Empress Catherine I (1725), Giorgi XII (king of Kartli and Kakheti, 1728-1800), Solomon II (king of Imereti, 1789-1810).

In the 16th-18th centuries, in conditions of the incorporation of separate regions of Georgia by Safavid Iran and Ottoman Turkey, the impact of Islamic culture, prevalent in everyday life and all spheres of culture was reflected both in Georgian secular manuscripts and documents – in design of Georgian and Georgian-Persian legal documents imbued with Iranian impacts.

From the 18th century, conformably to the new political situation – Georgia's incorporation in the Russian Empire, Georgian art came into the area of influence of West European and Russian culture; the character of artistic design of Georgian documents also changed. In this period documents adorned with geometric, floral, anthropomorphic and zoomorphic motifs, embellished with initials, as well as heraldic images, corresponding to European and Russian miniature, became widespread.

Persian documents

The collection is represented by lavishly designed *firmands* and *hoqms*, various legal acts, imperial decree, charters granting estates and documents of ritual content issued in the 16th-19th centuries by Iranian royal court (Safavid, Avshar, Zend, Qajar dynasties) as well as by east-Georgian Christian and Islamized kings.

The majority of Persian documents preserved in Georgia are lavishly illuminated *firmands* of the Safavid (1501-1722, Tabriz/Qazvin/Isfahan) period, issued by Shah ‘Abbas I (1587-1629), Shah Safi I (1629-42), Shah ‘Abbas II (1642-66), Shah Sulayman I (1666-94), Shah Sultan Husayn (1694-1722) and Shah Tahmasp II (1722-32). Among these especially lavish and colourful are the *firmands* by Sultan-Husayn. Only the Qajar (1799-1925, Tehran) illuminated documents can compete with them in brilliance, abundance of colour and refinement.

The texts of Persian document is short. It is usually placed between an ornamented frame designed on two sides with stylized floral motifs. The text area is covered with coloured flower motifs corresponding to the frame ornament. Often a seal in a decorative frame is placed in the centre of the upper part of the illumination frame; in addition to calligraphy, this is given special artistic function. For Persian illuminated documents ready-made Iranian artistic frames are also met; these were widely used in Islamic manuscripts of that period.

Ottoman documents

The collection is represented by documents, of the 16th-19th centuries. Their addressers are the aristocracy and troops of regions conquered by Ottomans, and those dependent on the latter – of Childer *Vilayet* (part of historical Samtskhe-Saatabago), as well as the noblemen of Kartli (eastern Georgia), and the population subjected to the military landowning system.

Of the collection of Ottoman *berats* the following stand out for high artistic and calligraphic qualities: *berats* issued by Sultan Murad III (1574-95), Mustafa II (1695-1703), Ahmed III (1705-30), Mahmud I (1730-54), Mustafa III (1757-74), Selim III (1789-1807), Mahmud II (1808-39), Abdulmecid I (1839-61), Abdulhamid II (1876-1909). The place of their compilation is “God-protected Constantinople” and Edine (former Adrianople). The calligraphy and *tugra* of the sultan issuing the document, done in gold, blue and red ink, as well as separate decoration elements done in colour dyes impart a special magnificent appearance to these documents.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან, დ. კლდიაშვილი (რედ.), დ. კლდიაშვილი, ზ. სხირტლადე, თ. აბულაძე, ი. კოშორიძე, ც. აბულაძე, თბილისი, 2011. 250-მდე შავ-თეთრი და 27 ფერადი ფოტო, 281 გვ. [Illuminated Historical Documents in the Depositories of Georgia, D. Kldiashvili (ed.), D. Kldiashvili, Z. Skhirtladze, T. Abuladze, I. Koshoridze, Ts. Abuladze, Tbilisi, 2011]

The web page is available on the website: www.illuminateddocument.ge

V მოდული: ქართული ძველნაბეჭდი წიგნი

ნანა თარგამაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქართული ძველნაბეჭდი წიგნი (XVII-XVIII სს.)

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი მდიდარია ძველნაბეჭდი და იშვიათ გამოცემათა წიგნების კოლექციით, რომელთა უმეტესი ნაწილი დაცულია ქრ. შარაშიძის სახელობის იშვიათ გამოცემათა კაბინეტში.

პირველნაბეჭდი ქართული წიგნის კოლექცია, რომელიც 303 ერთეულს შეიცავს ცალკეა გამოყოფილი. ამ კოლექციის მნიშვნელოვანი ექსპონატებია პირველი წიგნები ქართული ნაბეჭდი ტექსტით – „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ და „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“, რომლებიც იტალიაში გამოიცა, კათოლიკური სარწმუნოების „პროპაგანდა ფიდეს“ მიერ. შემთხვევითი არ არის ეს ფაქტი, რადგან საქართველოს მეფე თეიმურაზ I ისტორიული ბედუკუღმართობის გამო მეკავშირეს ეძებდა ევროპის ქვეყნებში. თეიმურაზ I-მა თავისი ელჩი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი რომში გააგზავნა პაპ ურბან XVIII-სთან მხარდაჭერის სათხოვნელად. პაპთან შეხვედრამდე ქართველი ელჩი კათოლიკედ მონათლეს და ნიკიფორე ირბახი უწოდეს. ნიკიფორე ამაოდ ელოდა პაპის წყალობას; მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს ელჩმა პოლიტიკური მარცხი განიცადა, მის ვიზიტს ამაოდ არ ჩაუვლია. კათოლიკური სარწმუნოების პროპაგანდის გაძლიერების მიზნით, კონგრეგაციამ გადანყვითა ქართული ენის შესასწავლად საჭირო წიგნები დაებეჭდა და ამ წიგნებით საქართველოში მუდმივი მისიონი მოემარგებინა. ნიკიფორემ ჯეროვნად შეაფასა არსებული მდგომარეობა და მისი ხელშეწყობით, იტალიელ სტეფანო პაოლინის მონაწილეობით 1629 წელს რომში გამოიცა ორი ქართული წიგნი: „ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ (Rar 52/2) და „ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ (Rar 27/1ა).

„ქართულ-იტალიური ლექსიკონი“ დაბეჭდილია სამ სვეტად: პირველი სვეტია ქართული სიტყვები, მეორე – ქართული სიტყვების ტრანსლიტერაცია, მესამე – იტალიური შესატყვისები, რომელიც 3084 სიტყვას მოიცავს.

„ქართული ანბანი ლოცვებითურთ“ – პირველი შვიდი გვერდი მხედრულ ანბანს უკავია, დანარჩენ გვერდებზეა ლოცვები, მრწამსი, ათი მცნება, ღვთისმშობლის საგალობლები ქართულ ენაზე. იგივე მასალა მოცემულია ლათინურად. შეცდომების მიუხედავად, ორივე გამოცემა მნიშვნელოვანია.

აღსანიშნავია რომის კათოლიკური სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების სტამბა „პოლიგლოტაში“ მისიონერ მარიო მაჯოს მნიშვნელოვანი ნაშრომი „აღმოსავლურ ენათა შესახებ“ (Rar. 860), რომელიც ევროპაში დაბეჭდილი ქართული ენის გრამატიკის პირველ სახელმძღვანელოს წარმოადგენს.

1709 წელს ვახტანგ VI-ის ინიციატივით დაარსებულმა სტამბამ საფუძველი ჩაუყარა ეროვნულ პოლიგრაფიას, რომელმაც 1722 წლამდე იარსება. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქრ. შარაშიძის სახელობის იშვიათ გამოცემათა კაბინეტში ვახტანგისეული სტამბის რვა დასახელების წიგნია წარმოდგენილი. კერძოდ: 1. „სახარება“ (Rar 8/3), იმერეთის მეფე ალექსანდრეს საკუთრება, 2. „სამოციქულო“ (Rar 4/3), 3. „ლოცვანი“, 1710 წ. (Rar 15/1), 4. „კონდაკი“, 1710 წ. (Rar 51/2), 5. გერმანე მღვდელ-მონაზონი – „სწავლება, თუ ვითარ მართებს სწავლება მოსწავლისა“, 1711 წ. (Rar 12/1ა), 6. „დავითნი“, 1711 წ., 7. [შოთა რუსთაველი] „ვეფხისტყაოსანი“ (Rar 6/3), 8. „ჟამნი“, 1717 წ. (Rar 14/1ა).

თბილისის სტამბა განახლდა 1749 წელს ერეკლე II-ისა და ანტონ კათალიკოსის მეცადინეობით. ცენტრში დაცულია ერეკლეს სტამბის ათი დასახელების 27 ეგზემპლარი: „პარაკლიტონი“, 1772 წ. (Rar 35/4), „ზატიკი“, 1788 წ. (Rar 51/4) და სხვ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია 1795 წლის [ღვთისმშობლის დაუჯდომელი] (1/1), რომელიც ითვლება საქართველოში დაცულ ერთადერთ ეგზემპლარად.

1795 წლის აღა-მაჰმად-ხანის მიერ თბილისის დარბევის შემდეგ აქ შეწყდა წიგნების გამოცემა. ბეჭდვის განახლების ინიციატივა დასავლეთ საქართველომ იტვირთა: 1800-1817 წლებში წიგნების ბეჭდვის ცენტრებად იქცა იმერეთი და რაჭა. ამ წლებში დასტამბული ყველა წიგნი დაცულია ქრ. შარაშიძის იშვიათ გამოცემათა კაბინეტში, მათ შორის პირველი ქართული მინიატიურული წიგნი – „სავედრებელი ღმრთისმშობლისა“, რომელიც დაბეჭდილია სოფელ წესში.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქრ. შარაშიძის იშვიათ გამოცემათა კაბინეტში წარმოდგენილია საქართველოდან რუსეთში გადასულ ქართველ დიდებულთა – ბაქარ და ვახუშტი ბატონიშვილების, იოსებ სამეხელის მიერ მოსკოვში დაარსებული სტამბის 1743 წელს გამოცემული „ბიბლია“. „ბიბლიის“ გამოცემა რუსეთში მოღვაწე ქართველთა რამდენიმე თაობის ოცნების ფრთაშესხმა გახლდათ. გარდა „ბიბლიისა“, ცენტრში დაცულია იოსებ სამეხელის სტამბის არაერთი ექსპონატი და მოსკოვშივე მოღვაწე ათანასე თბილელის სტამბის გამოცემული რამდენიმე ღირსშესანიშნავი წიგნი.

OLD GEORGIAN PRINTED BOOKS (17TH-18TH CC.)

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts is rich in a collection of old printed books and rare editions, most of which are preserved in the Room of the Rare Editions named after Ch. Sharashidze.

The collection of the first printed Georgian book, which contains 303 units, is separated. Important exhibits in this collection are the first books in Georgian printed text – “Georgian-Italian Dictionary” and “Georgian Alphabet with Prayers”, published in Italy by the *Propaganda Fide Press* of the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith, which was established in Rome in 1622 for the purpose of spreading Catholicism in non-Catholic countries. This fact is not accidental, because King Teimuraz I of Georgia was looking for an ally in European countries due to his historical misfortune. Teimuraz I sent his ambassador Nikoloz Chelokashvili to Rome to ask for support from Pope Urban VIII.

Before meeting with the Pope, the Georgian ambassador was baptized as a Catholic and named Niceforo Irbach. Niceforo waited to no avail for the pope’s mercy. Although the Georgian ambassadorial mission did not have much political success, his visit was not in vain. In order to strengthen the propaganda of the Catholic faith, the Congregation decided to publish the books needed to study the Georgian language and thus to strengthen the permanent mission in Georgia. Niceforo properly estimated the existing situation and with his support and with the participation of the Italian Stefano Paolini, two Georgian books were published in Rome in 1629: “Georgian-Italian Dictionary” (Rar. 52/2) and “Georgian Alphabet with Prayers” (Rar. 27/1³).

“Georgian-Italian Dictionary” is printed in three columns: Georgian words in the first (left) column, Italian transliteration in the second (middle) column, and an explanation of the meaning of each word in Italian in the third (right) column. The Georgian alphabet and the Latin equivalents of each of its letters appear on pages 1-2.

“Georgian alphabet with prayers” – on the first seven pages is presented the Georgian alphabet in *Mkhedruli* script, on the other pages there are prayers, beliefs, ten commandments, hymns of the Mother of God in Georgian. The same material is given in Latin. Despite the errors, both editions are important.

The important work of the missionary Francisco-Maria Maggio’s – “A work on the Eastern Languages Spoken on the Territory of Georgia” (Rar. 860) printed in Rome with the permission of the Sacred Congregation for Propagating the Faith, is in fact first textbook of Georgian grammar published in Europe.

The printing house, founded by Vakhtang VI in 1709, laid the foundation for national printing, which lasted until 1722. In Ch. Sharashidze’s Rare Editions Room (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) are presented eight books released by the printing press of King Vakhtang: 1. “Gospels” (Rar. 8/3), Property of King Alexander of Imereti; 2.

“Acts of Apostols” (Rar. 4/3), 3. “Prayer”, 1710 (Rar. 15/1); 4. “Kontakia”, 1710 (Rar. 51/2); 5. Teaching of Germanus Hieromonk “How to teach a student”, 1711 (Rar. 12/1°); 6. “Psalms”, 1711; 7. [Shota Rustaveli] “The Man in the Panther Skin” (Rar. 6/3) and 8. “Horologion”, 1717 (Rar. 14/1°).

The Tbilisi printing house was renovated in 1749 by the efforts of Erekle II and Anton the Catholicos. The centre preserves 27 copies of the ten titles of Erekle’s printing press: “Paracletike”, 1772 (Rar. 35/4), “Pentecostarion”, 1788 (Rar. 51/4) and others. Of particular importance is the [Supplication to the Virgin] 1795 (1/1), which is considered to be the only surviving specimen in Georgia.

After the raid of Tbilisi by Agha-Mohammad Khan in 1795, the publication of books stopped here. The initiative to resume printing was taken over by Western Georgia: in 1800-1817 Imereti and Racha became the centres of book printing. All the books published during these years are preserved in Chr. Sharashidze’s Room of the Rare Editions, including the first Georgian miniature (tiny) book “The Prayer of the Mother of God”, which was printed in the village of Tsesi.

In Chr. Sharashidze’s Room of the Rare Editions (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) is presented a “Bible” which was published in the printing press founded in Moscow by the Goergin nobles moved to Russia – Bakar and Vakhushti Batonishvili and Ioane Samebeli. The publication of the “Bible” was the dream of several generations of Georgians residing in Russia. In addition to the “Bible”, the Centre preserves a number of exhibits of the printing house of Ioseb Samebeli and several remarkable books published by the printing house of Athanasius Tbileli, who resided in Moscow.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

პ. გუგუშვილი, ქართული წიგნი (1626-1929), თბ., 1929. [P. Gugushvili, The Georgian Book (1629-1929). Tbilisi, 1929].

კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1980. [K. Kekelidze, History of the Old Georgian Literature. Tbilisi, 1980].

ო. კასრაძე, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი, თბ., 1979. [O. Kasradze, Old Georgian Printed Book. Tbilisi, 1979].

ო. კასრაძე, ქართული წიგნის ბეჭდვის კერები, თბ., 1980. [O. Kasradze, Georgian Book Printing Centres. Tbilisi, 1980].

ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტ. I, 1629-1920, თბ., 1941. [Georgian Book, Bibliography, vol. I, 1629-1920. Tbilisi, 1941].

ქრ. შარაშიძე, პირველი სტამბა საქართველოში, თბ., ივლისი. [Chr. Sharashidze, The First Printing Press in Georgia. Tbilisi, 1955].

ც. ქურციკიძე, ქართული ბიბლია, თბ., 2010. [Ts. Kurtsikidze, Georgian Bible. Tbilisi, 2010].

ძველნაბეჭდი ქართული გამოცემები, ტ. I, თბ., 2010. [Old Georgian Editions, vol. I, Tbilisi, 2010].

ძველნაბეჭდი ქართული გამოცემები, ტ. II, თბ., 2013. [Old Georgian Editions, vol. II, Tbilisi, 2013].

ჯ. ვათეიშვილი, ა. ჩიქობავა, პირველი ქართული ნაბეჭდი გამოცემები, თბ., 1983. [J. Vateishvili, A. Chikobava, The First Georgian Editions. Tbilisi, 1979].

სურ. 14. ძველნაბეჭდი ბიბლია. დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაერთა ეროვნულ ცენტრში.

Fig. 14. Old printed Bible. Kept at Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

VI მოდული: თემატური მოხსენებები – საზუნაბისმეტყველო ცოდნა
საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცულ ქართულ და აღმოსავლურ
ხელნაწერებში

თამარ აბულაძე

კორნელი კეკელიძის სახელობის

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

**სამეცნიერო შინაარსის ხელნაწერები ხელნაწერთა ეროვნული
ცენტრის კოლექციებში**

მეცნიერების ისტორია გულისხმობს მეცნიერული აზრისა და საზოგადოე-
ბრივ-კულტურული კონტექსტის ერთობლიობაში გააზრებას. ფუნდამენტური
სამეცნიერო თხზულებები, სამეცნიერო ინფორმაციის შემცველი სხვა მასალა –
კრებულები, პოპულარული სახელმძღვანელოები და კომენტარები, კონკრეტული რე-
ცეპტები, სქემები და ნახაზები – ასახავს თანადროული მეცნიერების განვითარების
საფეხურს, განპირობებულს ცალკეულ მეცნიერთა ან მეცნიერთა ჯგუფის ინტელე-
ქტუალური დონით, კულტურული სივრცის ისტორიული ტენდენციებითა და მოთხ-
ოვნებით.

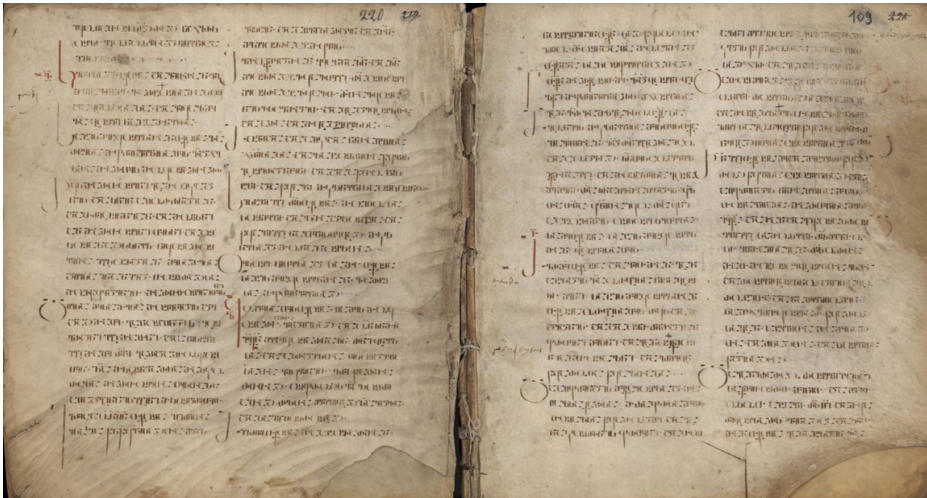
აღნიშნული თვალსაჩინოდ ვლინდება შუა საუკუნეების ქართულ სამეცნიერო
შინაარსის ხელნაწერებში - ორიგინალურ და ნათარგმნ, გადმოკეთებულ ან კომპი-
ლაციურ თხზულებებში, შერეულ კრებულებში.

სამეცნიერო შინაარსის ხელნაწერთა ტიპოლოგია:

- ცალკეული თხზულებები (ორიგინალური, ნათარგმნი, კომპილაცია);
- სამეცნიერო მასალის შემცველი კრებულები: ერთი დარგისადმი მიძღვნილი
და თემატურად მრავალფეროვანი შერეული კრებულები;
- სახელმძღვანელოები;
- სხვადასხვა ხელნაწერში წარმოდგენილი ინფორმაცია - რეცეპტები, კომენ-
ტარები, ტექნოლოგია;
- ლექსიკონები

შატერდის კრებული (S-1141)

უპირველესად უნდა აღინიშნოს X ს-ში შექმნილი უნიკალურ ხელნაწერი, საგანმანათლებლო დანიშნულების ანთოლოგია, ცნობილი შატერდის კრებული. იგი კლარჯეთშია გადაწერილი. კრებული შეიცავს სასულიერო და საერო ხასიათის თხზულებებს, მათ შორის: გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმისათვის“ (განსაკუთრებით საყურადღებოა 30-ე თავი - „სიტყუაი მკურნალთაგან“, რომელშიც მოცემულია ადამიანის ბიოლოგიური, სამედიცინო-ანატომიური აგებულება და ფსიქოლოგიის საკითხები), ეპიფანე კვიპრელის „თუალთაის“, ევსევი კესარიელის „მხეცთათვის“,

თხზულებას „საზომთა და სანყაულთა“.

სურ. 1. შატერდის კრებული, S-1141, X ს. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ასტრონომია და კალენდარული მასალა

ორიგინალური თხზულებები

შერეული კრებული, შეიცავს აბუსერიძე-ტბელის „ქორონიკონს“ (A-85).

კულტურულ-სამეცნიერო ურთიერთობების შესწავლის კუთხით საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ასტრონომიულ-ასტროლოგიური შინაარსის ცალკეული თხზულებები და კრებულები – კალენდარული და ზოგადკოსმოგონიური ხასიათის, აგრეთვე შერეული ტიპის კრებულები.

XIII ს-ის ხელნაწერი შეიცავს აბუსერიძე-ტბელის მიერ შედგენილ „ქორონიკონს“-ორიგინალურ კალენდარულ ნაშრომს, სასწავლო სახელმძღვანელოს, რომელსაც ერთვის ორი ცხრილი: სრული ქორონიკონი (დიდი ინდიქტიონი – 532-წლიანი ციკლი) და ასურული კვინკლოსი (ასურული ციკლის მოკლე პასქალური ცხრილი). ტექსტში შედარებულია ქართული და ბერძნული ქორონიკონი. ტბელმა შეძლო ამოეცნო ნახ-

ევარი იმ ცთომილებისა, რომელმაც 1582 წ-ს აიძულა პაპი გრიგოლ XIII კალენდრის შესწორებას შესდგომოდა.

შუა საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში წარმოდგენილი სამეცნიერო შინაარსის მასალა ხშირ შემთხვევაში "ისლამური ოქროს ხანის" პერიოდს (VIII-XIII სს.) უკავშირდება. სწორედ ამ ხანაშია შექმნილი ის სპარსული წყაროები, ცნობილი აღმოსავლელი სწავლულების შრომები, რომელთა ქართული თარგმანები და გადამუშავებები გვიან შუა საუკუნეებშია შესრულებული. ეს უპირველესად ასტრონომიულ-ასტროლოგიური თხზულებების თარგმანებს/გადამუშავებებს გულისხმობს.

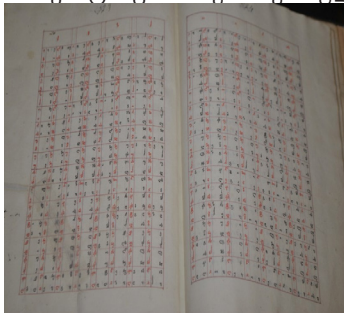
ნასირ ედ-დინ ტუსი, „სტროლაბის სასწავლებელი წიგნი“, ვახტანგ VI-ის მიერ შესრულებული თარგმანი (Q-457)

ნასირ ედ-დინ ტუსის (XIII ს.) თხზულების ვახტანგ მეექვსის მიერ შესრულებული თარგმანში აღწერილია ასტროლაბის აგებულება და მისით სარგებლობის წესები. ტექსტი მთარგმნელის მიერაა ნასწორები და შევსებული ტერმინებით. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება ვახტანგ მეექვსის მიერ აგებული ასტროლაბი.

ულუღბეგის „ზიჯი“ („ვარსკვლავთა კატალოგი“), ვახტანგ მეექვსის მიერ შესრულებული თარგმანი (S-161)

ულუღბეგის (XV ს.) „ზიჯი“ წარმოადგენს მეორე სერიოზულ კატალოგს 16 საუკუნის განმავლობაში, ჰეპარქეს შემდეგ (ჩვ. წ. აღ-მდე II ს.). იგი ემყარება სამარყანდის ობსერვატორიაში მისი უშუალო დაკვირვებების შედეგებს.

ვახტანგის მიერ შესრულებულ თარგმანში იგი გვევლინება მეცნიერ-რედაქტორად და ლექსიკოგრაფად. თხზულება თარგმნილია ირანსა და რუსეთში

სურ. 2. ულუღბეგის „ზიჯი“, ვახტანგ VI-ის თარგმანი S-161, XVIII ს. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სურ. 3. ულუღბეგის „ზიჯი“, სპარსული ხელნაწერი, PL-621, XVIII ს. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სამედიცინო შინაარსის თხზულებები

დაუდ-ხანი, „იადიგარ დაუდი“ (Q-270)

საგანგებოდ გვინდა გამოვყოთ ის ქართულ-სპარსული სამედიცინო კრებულები, რომლებიც უკავშირდება ქართულ ენაზე შექმნილ ცნობილ სამედიცინო თხზულებას „იადიგარ დაუდს“. ძეგლი XVI საუკუნეშია შესრულებული და ეკუთვნის ლუარსაბ პირველის შვილს, საქართველოს მეფეს დავითს, შემდგომში დაუდ-ხანს. მან განათლება მიიღო საქართველოსა და ირანში. თხზულება დაიწერა 1579-1588 წლებში თბილისსა და სტამბოლში.

ძეგლში წარმოდგენილ ჰუმორალურ-პათოლოგიურ სისტემას ემყარებოდა ქართული მედიცინა 400 წლის განმავლობაში. იგი შედგება სამი ძირითადი ნაწილისაგან: ზოგადი მედიცინა, დიეტეტიკა, კერძო პათოლოგია და თერაპია.

თხზულების ზოგიერთი მონაკვეთი უშუალოდ მიჰყვება სპარსულ ხელნაწერში (ჩ-432) მოთავსებულ თხზულებას „შიფა ალ-ალილ“, რომლის ავტორია ალი ალ-ქაჰალი.

ბაგრატ ბატონიშვილის ვეტერინარული თხზულება (Q-311)

ხელნაწერი ორ თხზულებას შეიცავს: პირველი ეხება ცხენის ანატომიასა და მკურნალობას, შესრულებულა პეტერბურგში, ნათარგმნია ფრანგულიდან. მეორეში ნაწილში წარმოდგენილია სამკურნალო სამანიპულაციო იარაღები.

ფიზიკა

ანტონ პირველი, “შემოკლებული ფიზიკა თეორეტიკები” (S-2597)

ქრისტიან ვოლფის ანტონ I-ს მიერ ნათარგმნ-გადმოკეთებული “ექსპერიმენტული ფიზიკა”, რომელიც, მეცნიერთა ერთი ნაწილის აზრით, ლათინურიდან უთარგმნია მას თბილისში 1760-1762 წლებში. თუმცა, ამ ხელნაწერში იგი რუსულიდან თარგმნილადაა მიჩნეული. შრომა შედგება ხუთი ნაწილისა და რამდენიმე თავისგან და შეიცავს თხრობას სხეულებისა და მათი თვისებების, “ქუეყნის”, მანათობელ სხეულთა და სხვა საკითხების შესახებ

ლექსიკონები

ქართული ლექსიკონები წარმოგვიდგენს მდიდარ მასალას ქართული მეცნიერული ენის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით, შეიცავს როგორც ზოგად ცნებებს, ისე ქართულ და უცხოენოვან სპეციფიკურ ტერმინულ ერთეულებს: სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებითი ლექსიკონი “სიტყვის კონა”; ახალი, ევროპული, ლათინურ-რუსული მასალით გამდიდრებული ლექსიკონები შედგენილი და შევსებული დავით და იოანე ბატონიშვილების მიერ და სხვ.

ბიბლიოგრაფია

აბულაძე, თამარ, ვახტანგ VI-ის მთარგმნელობითი მოღვაწეობა, თბილისი, გამომცემლობა “მეცნიერება”, 1990

ასტრონომიული ხელნაწერები საქართველოში, V მონაცემთა ბაზა, ავტორები: ირაკლი სიმონია. თამარ აბულაძე, ციციწო აბულაძე, ნესტან ჩხიკვაძე, ლიანა სამყურაშვილი, ქეთევან პატარიძე, გიორგი მელაძე, ილიას უნივერსიტეტი, 2015

ბაგრატიონი, დავით, “იადიგარ დაუდი”, გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი და კომენტარები დაურთო ლადო კოტეტიშვილმა, თბილისი, გამომცემლობა “საბჭოთა საქართველო”, 1985

ვახტანგ VI, “წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის”, გამომცემლები თ. ენუქიძე და ვ. კოკოჩაშვილი, თბილისი, გამომცემლობა “მეცნიერება”, 1981

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, კოლექცია, ტ. 1, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქრ.შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის რედაქციით, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1957

სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი (AC კოლექცია), შეადგინა მ. მამაცაშვილმა, თბილისი, გამომცემლობა “მეცნიერება”, 1977

ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტ. 1, შეადგინეს თ. ბრეგაძემ, მ. ქავთარიამ, ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, გამომცემლობა “მეცნიერება”, თბილისი 1973

შატერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, “მეცნიერება”, თბილისი, 1979

შენგელია მ. ქართული მედიცინის ისტორია, თბილისი, გამომცემლობა “განათლება”, 1980

Abuladze, T. The Oriental Scientific and Cultural Area of the Middle Ages and Georgian Science. The Caucasus and Globalization, Institute of Strategic Studies of the Caucasus, 3 (1), Sweden, 2009.

Grant, Edvard, The foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religious, Institutional and Intellectual Context. Cambridge Univ. Press, 1966

Lodge, Oliver Josef, Pioneers of science, wikipedia, on-line encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_of_sciences/index.html; Internet

Medieval Islamic Civilization, editor Josef W. Meri, vol.2, New York, London: Routledge, taylor & Francis group, 2006

Sarton, George, History of Islamic Science based on the book “Introduction to the History of Science” by George Sarton, 1975; <http://www.levity.com/alchemy/islam/>;

Science in Asia and Africa, Islamic science http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_science_in_the_Middle_Ages/index.html; Internet

Чагунава Р. В., Вахтанг Багратиони и его труд по химии, Тбилиси, “Мецნიერება”, 1984

MANUSCRIPTS OF SCIENTIFIC CONTENT IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL CENTER OF MANUSCRIPTS

The history of science involves understanding scientific thought and socio-cultural context in its entirety. Fundamental scientific works, other materials containing scientific information - collections, popular textbooks and commentaries, specific recipes, schemes and drawings - reflect the stage of development of contemporary science, determined by the intellectual level of individual scientists or groups of scientists, the historical trends and requirements of the cultural space.

This is clearly evident in medieval Georgian scientific manuscripts - original and translated, rewritten or compiled works, mixed collections.

Typology of scientific manuscripts:

- Individual works (original, translated, compiled);
- Collections containing scientific material: mixed collections dedicated to one field of science and thematically diverse;
- Textbooks;
- Information presented in various manuscripts - recipes, comments, technology;
- Dictionaries

The Shatberdi Collection (S-1141)

The unique manuscript created in 10th c, an anthology for educational purposes, the famous **Shatberdi Collection** was copied in Klarjeti. The volume contains ecclesiastic and secular works, including: “On the Creation of Man” of Gregory of Nyssa (especially noteworthy is Chapter 30, which provides information on the biological, medical-anatomical structure of man and issues of psychology), “Tvaltai” (“About Precious Stones”) by Epiphanius of Cyprus, “For the Beasts” of Eusebius of Caesarea, the work “On Measures and Instruments”.

**Fig. 1. The Shatberdi Codex, S-1141,
X c. Korneli Kekelidze Georgian National
Center of Manuscripts**

Astronomy and Calendar Material

Original Works

A mixed collection, including “Choronikon” of Abuseridze-Tbeli (A-85).

In terms of studying cultural-scientific relations, special attention is paid to individual works and collections of astronomical-astrological content - calendar and general cosmogonic treatises, as well as collections of a mixed type.

The 13th-century manuscript contains the “Choronikon” compiled by Abuseridze-Tbeli - an original calendar work, a textbook with two tables: the full Choronikon (the Great Indiction - a 532-year cycle) and the Assyrian Quinkloss (a short Paschal table of the Assyrian cycle). The text compares the Georgian and Greek Choronikons. Tbeli was able to identify half of the errors that forced Pope Gregory XIII to revise the calendar in 1582.

The scientific material presented in medieval Georgian manuscripts is often related to the period of the “Islamic Golden Age” (8th - 13th centuries). It was during this period that Persian sources were created, as well as the works of famous Eastern scholars, whose Georgian translations and adaptations were made in the late Middle Ages. This primarily refers to translations/reworking of astronomical-astrological works.

Nasir al-Din Tussi, “The Teaching Book of the Astrolabe”, translated by the King Vakhtang VI, (Q-457)

The translation of the work of Nasir al-Din Tussi (13th century) by King Vakhtang VI describes the construction of the astrolabe and the rules for its use. The text is corrected and supplemented with terms by the translator. The astrolabe built by Vakhtang VI is kept in the Simon Janashia Museum of Georgia.

Ulugh Beg, “Zijj” (“Star Catalog”), translated by Vakhtang VI (S-161)

Ulugh Beg’s (15th century) “Zij” is the second serious catalog of the 16th century, after Hipparchus (2nd century BC). It is based on the results of the author’s direct observations at the Samarkand Observatory.

In Vakhtang’s translation, he appears as a scholar-editor and lexicographer. The work has been translated in Iran and Russia

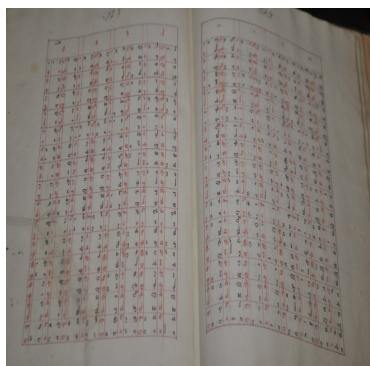

Fig. 2. “Zijj” of Ulugh Beg, translated by King Vakhtang VI, S-161, XVIII c. Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts

Fig. 3. “Zijj” of Ulugh Beg, Persian manuscript, PL-621, XVIII c. Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts

Medical works

Daud-Khan, “Yadigar Daud” (Q-270)

We would like to highlight those Georgian-Persian medical collections that are related to the famous medical work “Yadigar Daud” written in Georgian. This fundamental work was made in the 16th century and belongs to the Georgian king David, later Daud-Khan. He received his education in Georgia and Iran. The work was written in 1579-1588 in Tbilisi and Istanbul.

The humoral-pathological system presented in the work was the basis of Georgian medicine for 400 years. It consists of three main parts: general medicine, dietetics, specific pathology and therapy.

Some parts of the work directly follow the treatise “Shifa al-‘Alil” contained in the Persian manuscript (PAC-432), the author of which is Ali al-Kahhal.

Veterinary works of Prince Bagrat (Batonishvili) (Q-311)

The manuscript contains two works: the first concerns the anatomy and treatment of horses, was completed in St. Petersburg, translated from French. The second part presents medical manipulation tools.

Physics

Catholikos Anton I, “Short Course of Theoretical Physics” (S-2597)

“Experimental Physics” of Christian Wolf was translated and edited by Anton I, which, according to some scholars, was translated from Latin by him in Tbilisi in 1760-1762. However, in the manuscript it is considered to have been translated from Russian. The work consists of five parts and contains a narrative about human bodies and their properties, earth, luminaries and other matters.

Bibliography

Abuladze, Tamar, The Translational Activities of Vakhtang VI, Tbilisi, “Metsniereba” Publishing House, 1990 (in Georgian)

Abuladze, T. The Oriental Scientific and Cultural Area of the Middle Ages and Georgian Science. The Caucasus and Globalization, Institute of Strategic Studies of the Caucasus, 3 (1), Sweden, 2009.

Astronomical Manuscripts in Georgia, DVD database, authors: Irakli Simonia,, T. Abuladze, Ts. Simonia and others, Ilia State University, 2015

Bagrationi, David, “Iadigar Daud”, prepared for publication, with a preface, dictionary and comments by Lado Kotetishvili, Tbilisi, “Soviet Georgia”, 1985 (in Georgian)

Catalogue of Persian Manuscripts (A Collection), compiled by M. Mamatsashvili, “Metsniereba”, Tbilisi, 1977 (in Georgian)

Chagunava, Raul, Vakhtang Bagrationi and his work in chemistry, “Metsniereba”, Tbilisi, 1984

(in Russian)

Description of Georgian Manuscripts of the Georgian State Museum, Q Collection, Vol. 1, compiled by E. Metreveli and K. Sharashidze, ill. Edited by Abuladze, Publishing House of the Academy of Sciences, Tbilisi, 1957 (in Georgian)

Description of Georgian Manuscripts, Collection of the Former Ecclesiastical Museum (A), Vol. 1, compiled by T. Bregadze, M. Kavtaria, L. Kutateladze, edited by E. Metreveli, “Metsniereba”, Tbilisi, 1973 (in Georgian)

Grant, Edvard, The foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religios, Institutional and Intellectual Context. Cambridge Univ. Press, 1966

Lodge, Oliver Josef, Pioneers of science, wikipedia, on-line encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_of_sciences/index.html;Internet

Medieval Islamic Civilization, editor Josef W. Meri, vol.2, New York, London: Routledge, taylor & Francis group, 2006

Sarton, George, History of Islamic Science based on the book “Introduction to the History of Science” by George Sarton, 1975; <http://www.levity.com/alchemy/islam>;

Science in Asia and Africa, Islamic science http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_science_in_the_Middle_Ages/index.html;Internet

Shengelia M. History of Georgian Medicine, Tbilisi, “Metsniereba”, 1980 (in Georgian)

The Shatberdi Codex of X Century, prepared for publication by B. Giginishvili and El. Giunashvili, “Metsniereba”, Tbilisi, 1979

Vakhtang VI, “Book on the Mixing of Oils and Chemistry”, prepared for publication by T. Enukidze and V. Kokochashvili, Tbilisi, “Metsniereba”, 1981 (in Georgian)

ირინა გოგონაია

კორნელი კეკელიძის სახელობის

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ქიმიური შინაარსის ქართული ხელნაწერები საქართველოს სიძველეთსაცავებში (ქრონოლოგიური ჩარჩო, ტიპოლოგია, ზოგიერთი გამოჩეული ხელნაწერი)

შესავალი

საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ქიმიური ცნობებისა და სამეცნიერო თხზულებათა შემცველი ხელნაწერები უაღრესად მრავალფეროვანია შინაარსის, შედგენილობის თუ წარმომავლობის თვალსაზრისით. კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში 2022 წლიდან ხორციელდება პროექტი “საბუნებისმეტყველო (ქიმიურ-ტექნოლოგიური და მინერალოგიურ-გემოლოგიური) ცოდნა ქართულ და აღმოსავლურ ხელნაწერებში”, რომელიც დაფინანსებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ (გრანტი FR – 21-620). პროექტი მიზნად ისახავს საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ქართული, არაბული და სპარსული საბუნებისმეტყველო შინაარსის ხელნაწერების როლისა და მნიშვნელობის განსაზღვრას მსოფლიო სამეცნიერო მემკვიდრეობაში - მათ ინტერდისციპლინურ კვლევას, სისტემატიზაციასა და მიღებული მონაცემების საერთაშორისო სამეცნიერო მიმოქცევაში ჩართვას. პროექტის ფარგლებში გათვალისწინებულია პრაქტიკული კომპონენტი: მინის ხარშვა ვახტანგ მეფის „ქიმიის“ სახელმძღვანელოში“ მოცემული რეცეპტების მიხედვით - ფერად-ფერადი ჭიქების დამზადება; აღნიშნული კომპონენტის შესახებ (თავდაპირველ კონცეფციაზე, სირთულეებზე და მიგნებებზე) შემდეგ, ცალკე მოხსენებაში იქნება საუბარი.

პროექტის ფარგლებში განხორციელდა ქიმიური/ქიმიურ-ტექნოლოგიური შინაარსის ხელნაწერების ტიპოლოგიზაცია, ქრონოლოგიური ჩარჩოს დადგენა, ცალკეული გამორჩეული ხელნაწერების დარგის - ქიმიის ისტორიის თვალსაზრისით შესწავლა; შედგენილ იქნა მეცნიერული აღწერილობები აღნიშნული შინაარსის ხელნაწერებისათვის, რომლებიც საქართველოს შემდეგ სიძველეთსაცავებშია დაცული: კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც), საქართველოს ეროვნული არქივი (სეა), საქართველოს გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმი (სქლმ), თელავის ისტორიული მუზეუმი (თიმ), სერგი მაკალათიას სახელობის გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი (გიემ). პროექტი ითვალისწინებს მონაცემთა ელექტრონული ბაზის შექმნას, რომელშიც მოცემული იქნება ხელნაწერების არქეოგრაფიული აღწერილობა (არტეფაქტის რაობა, შიფრი, თარიღი, დარგი, ფურცლების რაოდენობა, ზომები, მასალა, მელანი, ყდა, დამწერლობის ტიპი, გადამწერი/გადანერის ადგილი; დამკვეთი/მფლობელი/შემომწირველი, ხელნაწერის ისტორია, ანდერძი, ცხრილები, სქემები სხვ.), შინაარსობრივ-სტრუქტურული დახასიათება მოიცავს ვრცელ ანოტაციას ბიბლიოგრაფიის

მითითებით; პდფ-ის სახით ბაზაში გათვალისწინებულია ბიულეტენის/ბარათის განთავსება, ასევე, წარმოდგენილი იქნება ხელნაწერების დიგიტალური ასლები.

ხელნაწერების ტიპოლოგია და ქრონოლოგიური ჩარჩო

პროექტის მიზნებისთვის საკვანძო ხელნაწერს წარმოადგენს ვახტანგ VI-ის ავტორობით შექმნილი უნიკალური შრომა (შ-3721, ხეც) “წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის”, რომელიც ცალკე დგას მასში დამუშავებული თემების მრავალფეროვნებისა და საგნობრივი (ქიმია/ქიმიურ-ტექნოლოგიური) ცოდნის სიღრმიდან გამომდინარე; მისი რთული და მრავალშრიანი ტექსტი მოიცავს დიდი რაოდენობის რეცეპტებს, გააზრებულ კომენტარებს და შეფასებებს, მასალის სტრუქტურირების მცდელობას; ვახტანგ VI-ის „ქიმიის სახელმძღვანელოში“ მოცემული მასალიდან კვლევის მიზნებისთვის გამოიყო მხოლოდ რამდენიმე თემა (შემდეგი 5 თემა): 1. კოსმეტიკის, ჰიგიენისა და მინერალური წარმოშობის სამკურნალწამლო საშუალებები; 2. საყოფაცხოვრებო და პრაქტიკული ქიმია (კონკრეტულად - სხვადასხვა მასალის ღებვის/შეღებვის ხერხები); 3. ლიქიორები, სპირტიანი ნაყენები, სპირტის გამოხდა; 4. მინა და ფერადი მინების ხარშვა; 5. ზოგიერთი თეორიული კონცეფცია ქიმიური/ალქიმიური წარმოდგენების საფუძველზე (ჯაბირის მეტალების წარმოშობის სულფურ-მერკურული თეორია; არ - რაზის მინერალთა კლასიფიკაცია და სხვ.).

თემების გამოყოფამ ხელი შეგვიწყო საკვლევი ხელნაწერების კატეგორიზაცია შინაარსის მიხედვით მოგვეხდინა. აღსანიშნავია, რომ თემის - კოსმეტიკის, ჰიგიენისა და მინერალური წარმოშობის სამკურნალწამლო საშუალებები - გამოყოფამ განაპირობა ის, რომ ქიმიური ცნობების შემცველი ხელნაწერების წრეში მოექცა სამკურნალო წიგნები და კარაბადინები (ფუნდამენტური შრომების სახით - Q-877, ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი - კარაბადინი, XV ს. Q-270, იადიგარ დაუდი, XVII ს.).

ქართული საექიმო წიგნები და კარაბადინები

ქართულ კარაბადინებში სამკურნალწამლო საშუალებების აღწერილობების საფუძველზე გამოიყო 40-მდე მინერალური წარმოშობის ნივთიერება, მათი დანიშნულების (სამკურნალო ფუნქცია, შემავსებელი, გამხსნელი და სხვ.) მითითებით. აღსანიშნავია, რომ შესწავლილ კარაბადინებში არ არის მოცემული ამ ნივთიერებების თვისებების აღწერა თანამედროვე მეცნიერებაში დამკვიდრებული მიდგომით, თუმცა მათი გამოყენების ხერხების მითითება ცხადყოფს ამ მასალის შესახებ გარკვეული ცოდნის არსებობას. კარაბადინებში დასახელებული მინერალური წარმოშობის სამკურნალწამლო საშუალებები, ძირითადად, ბუნებაში თვითნაბადი მარტივი (გოგირდი, ალმასი, ვერცხლი, ვერცხლისწყალი, ოქრო და სხვ.) და რთული ნივთიერებების - ნაერთების (მაგნეტიტი, ქვამარილი, შაბი, არჯასპი, სინგური, თაბაშირი, და სხვ.) სახითაა გავრცელებული. ამავე დროს, სამკურნალო მიზნით გამოყენებულ მინერალური წარმოშობის ნივთიერებებს შორის არის გარკვეული ტექნოლოგიური პროცესების შედეგად მიღებული ნივთიერებები, როგორიცაა: სურინჯი (ქიმიური შედგენილობით: ტყვიის ორმაგი ოქსიდი, Pb_3O_4), მურდასანგი (შედგენილობით: ტყვია (II)-ის ოქსიდი, PbO , ყვითელი სურინჯი), ინდოურიზანგარა//გუნდა//ჟანგარა//ჟანგარო (შედგენილობით: სპილენძი (II)-ის acetati, $Cu(CH_3COO)_2$; Cuprum Aceticum), და

ზოგიერთი სხვა. ქიმიური/ქიმიურ-ტექნოლოგიური ცნობების შემცველ ხელნაწერთა წრეში ძველი ქართული საექიმო წიგნებისა და კარაბადინების ჩართვამ გააფართოვა კვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩო, რომელიც მოიცავს მე-15 – მე-19სს.

შერეული და თემატური კრებულები

ვახტანგ მეფის „ქიმიის სახელმძღვანელოს“ გარდა, ქიმიური ცნობების შემცველი თხზულებები ძირითადად წარმოდგენილია შერეული და თემატური კრებულების სახით (H 3264, ხეც - საოჯახო კარაბადინი - კრებული, აბრეშუმის ქსოვილის შეღების წესები; H - 293, ხეც - წიგნი შესამზადებელი სანოვაგეთა მზარეულთაგან; №1446/816, საი - კარაბადინი, ვარდის ზეთის გაკეთების რეცეპტი; №1446/725, სეი - ღვინის ქვაზე; №1446/822, სეი - სპირტის საფუძველზე რთული ნაყენის დამზადების რეცეპტი „პრილოტოვლენიე ღრუდნოი ვოტკი“ (აღსანიშნავია, რომ მოცემული რეცეპტი მხოლოდ ფორმალურადაა ქართულ ენაზე, რუსული სიტყვები ჩაწერილია ქართული ასოებით); №25227, სქლმ - სხვადასხვა წეს-რჩევა-დარიგებათა კრებული, „რქის დაღობა“, „შავად ძვლის შეღებვა ანუ რქისა“, და სხვ.).

ლექსიკონები

ქიმიური ცნობების შემცველი ხელნაწერების ცალკე ჯგუფს ქმნიან ლექსიკონები; ამ ჯგუფის ხელნაწერებიდან შესწავლილია გორის საისტორიო-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ხელნაწერი №დ 50/141, გსიემ; ლექსიკური ერთეულები განთავსებულია ანბანურ რიგზე; ქიმიური შინაარსის ტერმინები სულ რამდენიმეა, მათ შორის აღსანიშნავია ტერმინი: „ამიანატოს“, რომელსაც ახლავს ძირითადი განმარტება „ესე ბუნებრივი ქვა“ და დამატებითი „ესე მოქსოვილი ტილო ცეცხლში რომ ჩააგდოს არ დაიწვის, ცეცხლი არ მიეკარება და უფრო გაასუფთავებს“, რაც მიუთითებს აზბესტზე, ბოჭკოვან მინერალზე, ცეცხლგამძლე მასალაზე, რომლის გამოყენება სამშენებლო ინდუსტრიაში, ქიმიურ ფილტრებში, სპეციალური ტანსაცმლის დასამზადებლად განპირობებული იყო სწორედ ცეცხლგამძლე თვისებებით.

სამეცნიერო-პრაქტიკული სახელმძღვანელოები, მე-19 საუკუნე

კვლევის შედეგად ცალკე ჯგუფად გამოიყო მე-19 საუკუნის შრომები - სამეცნიერო-პრაქტიკული სახელმძღვანელოები, რომლებიც ფაქტობრივად თანამედროვე სამეცნიერო შრომების ანალოგებს წარმოადგენენ; ამ ჯგუფის ხელნაწერებიდან გამორჩეულად შესწავლილ იქნა თელავის ისტორიულ მუზეუმში დაცული ხელნაწერი (№2470, თიმ) „მებაღეობა, მებოსტნეობა, პურის მეურნეობა, მათთვის ნიადაგების ცნობა და ქიმიით გამოძიება“, რომელიც წარმოადგენს პირველი ქართველი პროფესიონალი მეღვინისა და ამპელოლოგის, თავად ლევან ჯორჯაძის გამოუქვეყნებელ ნაშრომს, თარიღდება მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრით (1876წ.) და შეიცავს აგროქიმიის საკითხებს (ცნობებს მცენარეთა დაცვის ქიმიური მეთოდების შესახებ, ნიადაგის შეფასების ფაქტობრივად თანამედროვე გრავიმეტრიულ მეთოდს, რომელიც ემყარება ნიადაგის ტენიანობის განსაზღვრას ნიადაგის სინჯის ანონის შედეგად ლუმელში გამოშრობამდე და გამოშრობის შემდეგ). ავტორის, თავად ლევან ჯორჯა-

დის მიერ ხორციელდებოდა სერიოზული მოსამზადებელი სამუშაოები საქართველოს, კერძოდ, კახეთის ნიადაგების შესწავლის მიზნით მებოსტნეობა-მებაღეობის განვითარების ხელშესაწყობად ევროპულ მეცნიერულ ცოდნაზე დაყრდნობით.

დასკვნა

საქართველოს სიძველეთსაცავებში დაცული ქიმიური შინაარსის ქართული ხელნაწერების შესწავლა ხელს შეუწყობს მეცნიერების საბუნებისმეტყველო დარგების (ქიმია, აგროქიმია, გამოყენებითი ქიმია და სხვ.) ისტორიის სურათის შევსებას კულტურულ - ისტორიულ ჭრილში, პროექტის ფარგლებში მომზადებული მონაცემთა ბაზა კი ხელმისაწვდომს გახდის ფართო სამეცნიერო წრისთვის ნაკლებად ცნობილ მასალას შემდგომი მულტიდისციპლინური კვლევისთვის.

Irina Gogonaia

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

GEORGIAN MANUSCRIPTS OF CHEMICAL CONTENT IN GEORGIAN DEPOSITORIES (CHRONOLOGICAL FRAMEWORK, TYPOLOGY, SOME OUTSTANDING MANUSCRIPTS)

Introduction

Manuscripts containing chemical references and scientific writings preserved in the depositories of Georgia are highly diverse in terms of content, composition and origin.

The project “Natural science (chemical-technological and mineralogical-gemological) knowledge in Georgian and oriental manuscripts” has being implemented at the Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation (grant FR – 21-620). The project aims to determine the role and importance of Georgian, Arabic and Persian manuscripts of natural science content preserved in the antiquities of Georgia in world scientific heritage. A practical component is encouraged within the project: glass brewing following the recipes given in King Vakhtang’s “Chemistry Book”- making colorful glasses; the said component (original concept, difficulties and findings) will then be discussed in a separate report.

Within the scope of the project chemical/chemical-technological typology of the manuscripts was carried out, establishment of a chronological framework, study of individual outstanding manuscripts from the point of view of the history of the field – chemistry were conducted.

Scientific descriptions were compiled for the manuscripts of the mentioned content, which are preserved in the following depositories of Georgia: K.Kekelidze National Center of Georgian Manuscripts (NCM), National Archives of Georgia (NAG), Giorgi Leonidze State Museum

of Georgian Literature (GGLM), Telavi Historical Museum (THM), Sergi Makalathia Gori historical-ethnographic museum (GHEM). The project envisages the creation of an electronic database, which will contain an archeographic description of the manuscripts (identity of an artefacts, code, date, field, number of folios, size, material, ink, cover, type of writing, copyist/ place of copying; commissioner/owner/contributor, history of the manuscript, colophon, tables, diagrams, etc.), content-structural description includes extensive annotation with reference to bibliography; In pdf format, a bulletin/entry will be placed in the database, digital copies of manuscripts will also be presented.

Manuscript typology and chronological framework

A key manuscript for the purposes of the project is a unique work by Vakhtang VI (S-3721, NCM) “Book of Mixing oils and Chemistry”, which outstands due to the diversity of topics covered and the depth of subject (chemistry/chemical-technological) knowledge. Its complex and multi-layered text includes a large number of recipes, reasonable comments and assessments, an attempt to structure material. From the material given in Vakhtang VI’s the “Chemistry Book”, only a few topics were singled out for research purposes (following 5 topics): 1. cosmetics, hygiene and medicinal products of mineral origin; 2. household and practical chemistry (specifically - methods of dyeing/painting different materials); 3. Liqueurs, spirits, spirit distillation; 4. glass and colored glass melting; 5. some theoretical concepts based on chemical/alchemical concepts (sulphur-mercury theory of the origin of jabor metals; Al - Razi classification of minerals, etc.).

The separation of themes helped us to categorize manuscripts under study according to content. It is worth noting that the separation of the topic - cosmetics, hygiene and medicinal products of mineral origin - resulted in the inclusion of medicinal books and Qarabadins (in the form of fundamental works - Q-877, Zaza Panaskerteli, medicinal book - Qarabadin, XV c. Q) into the circle of manuscripts containing chemical references -270, Yadigar Daud, XVII century).

Georgian medical books and qarabadins

In Georgian qarabadins, on the basis of descriptions of medicinal products, up to 40 substances of mineral origin were distinguished, indicating their purpose (medicinal function, filler, solvent, etc.). It is worth noting that in the studied qarabadins, there is no description of the properties of these substances in the approach observed in modern science, although the indication of the ways of their use demonstrates the existence of some knowledge about this material. Medicinal remedies of mineral origin listed in qarabadins, mainly, are found in nature in simple, native form (sulphur, diamond, silver, mercury, gold, etc.) and as complex substances - compounds (magnetite, saltpeter, sable, arjaspi, singuri, gypsum, etc.). At the same time, among the substances of mineral origin used for medicinal purposes are substances obtained as a result of certain technological processes, such as: red lead (chemical composition: lead double oxide, Pb_3O_4), litharge (composition: lead (II) oxide, PbO , yellow lead), copper acetate (composition: copper (II) acetate, $Cu(CH_3COO)_2$; Cuprum Aceticum), and some others.

The inclusion of old Georgian medical books and Qarabadins in the circle of manuscripts containing chemical/chemical-technological information expanded the chronological framework of the research, which covers the XV-XIX centuries.

Mixed and themed collections

In addition to the King Vakhtang's "Chemistry Book", works containing chemical references are mainly presented in the form of mixed and thematic collections (H 3264, NCM – famili qarabadin - collection, rules for dyeing silk fabric; H- 293, NCM – Cooking Book; №1446/816, NAG - recipe for making rose oil; №1446/725, NAG - on a wine stone; №1446/822, recipe for making a complex tincture based on alcohol "Preparing Drinking Vodka" (it should be noted that this recipe is only formally in Georgian, Russian words are written in Georgian letters); №25227, GGLM Collection of various rules and advice, "softening the horn", "coloring the black bone or horn", etc.

Dictionaries

Dictionaries form a separate group of manuscripts containing chemical references; Among the manuscripts of this group, manuscript №d 50/141, preserved in the Historical-Ethnographic Museum of Gori (GHEM), was studied. Lexical entries are arranged in alphabetical order; there are only a few terms of chemical content, among them the term: "amaniatos", followed by the basic definition "the natural stone" and additional "if the woven cloth is thrown into the fire, it will not burn, the fire will not touch it and it will be more purified", which indicates asbestos, a fibrous mineral, on a fire-resistant material, whose use in the construction industry, in chemical filters, to make special clothing was due to its fire-resistant properties.

Scientific-Practical Books, 19th century

As a result of research, 19th century works - scientific-practical books, in fact the analogues of modern scientific works - were singled out as a separate group; Among the manuscripts of this group, a manuscript preserved in the Telavi Historical Museum (№2470, THM) "Gardening, Horticulture, Bread-making, knowledge of Soils and Chemical Survey" was exceptionally studied, which represents the unpublished work of the first Georgian professional winemaker and ampeologist, Prince Levan Jorjadze. The collection dates back - the second half of the 19th century (1876) and contains contents of agrochemistry (reports on chemical methods of plant protection, a virtually modern gravimetric method of soil evaluation, which is based on the determination of soil moisture as a result of weighing a soil sample before and after drying in the oven). Serious preparatory work was carried out by the author, Levan Jorjadze himself, in order to study the soils of Georgia, in particular of Kakheti region, for facilitating the development of horticulture based on European scientific knowledge.

Conclusion

The study of Georgian manuscripts of chemical content preserved in the depositories of Georgia will contribute to the completion of the picture of the history of the natural sciences

(chemistry, agrochemistry, applied chemistry, etc.) from a cultural-historical point of view, and a database prepared within the project will make this little-known material available to a wide scientific circle for further multidisciplinary research.

ბიბლიოგრაფია / Bibliography

ბაგრატიონი, დავით, “იადიგარ დაუდი”, გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი და კომენტარები დაურთო ლადო კოტეტიშვილმა, თბილისი, გამომცემლობა “საბჭოთა საქართველო”, 1985.

ფანასკერტელი-ციციშვილი ზაზა. სამკურნალო წიგნი-კარაბადინი, გამოსაცემად მოამზადა, შენიშვნები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო მიხეილ შენგელიამ, რედაქტორი ე.კანდელაკი, თბილისი, 1978.(I და II ნაწილი).

ვახტანგ VI. წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის; ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შესავ., კომენტ., ტერმინთა საძიებლები და ლექსიკონი დაურთეს თ. ენუქიძემ და ვ. კოკოჩაშვილმა. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1981 [Vakhtang VI. A Book of Mixing Oils and Chemistry Making (in Georgian)].

ვახტანგ VI. წიგნი ზეთების შეზავებისა და ქიმიისა ქმნის / რაულ ჩაგუნავა, ელიზა მარქარაშვილი [რედ. შ. სამსონია]. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2013 [Vakhtang VI. A Book of Mixing Oils and Chemistry Making (in Georgian)].

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, კოლექცია, ტ. 1, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის რედაქციით, მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1957.

ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტ. 1, შეადგინეს თ. ბრეგაძემ, მ. ქავთარიამ, ლ. ქუთათელაძემ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 1973.

შენგელია მ. ქართული მედიცინის ისტორია, თბილისი, გამომცემლობა „განათლება“, 1980.

სამყურაშვილი ლ., გოგონაია ი., აბულაძე თ., შათირიშვილი ლ., ხიზანიშვილი ნ., სამედიცინო და ვეტერინარული ხელნაწერები საქართველოსა და უცხოეთის სიძველეთსაცავებში, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის გამომცემლობა, 2022 <https://manuscript.ge/wp-content/uploads/2022/09/—სამედიცინო-და-ვეტერინარული-ხელნაწერები. პდფ.>

Bagrationi, David, “Iadigar Daud”, prepared for publication, with a preface, dictionary and comments by Lado Kotetishvili, Tbilisi, “Soviet Georgia”, 1985 (in Georgian)

Chagunava, Raul, Vakhtang Bagrationi and his work in chemistry, “Metschniereba”, Tbilisi, 1984 (in Russian).

Description of Georgian Manuscripts of the Georgian State Museum, Q Collection, Vol. 1, compiled by E. Metreveli and K. Sharashidze, ill. Edited by Abuladze, Publishing House of the Academy of Sciences, Tbilisi, 1957 (in Georgian).

Samkurashvili L., Gogonaia I., Abuladze T., Shatirishvili L., Khizanishvili N., Medical and Veterinary Manuscripts in the Depositories of Georgia and Abroad, National Centre of Manuscripts, 2022 https://manuscript.ge/wp-content/uploads/2022/09/GE_samedicino-da-veterinaruli-xelnawerebi.pdf.

Vakhtang VI, "Book on the Mixing of Oils and Chemistry", prepared for publication by T. Enukidze and V. Kokochashvili, Tbilisi, "Metsniereba", 1981 (in Georgian)

Fig. The interface of the database – the project "Natural science (chemical-technological and mineralogical-gemological) knowledge in Georgian and oriental manuscripts".

ლიანა სამყურაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

X-XIII საუკუნეების ქართული სამედიცინო ძეგლები და მათი არაბული წყაროები

შუა საუკუნეების ქართული სამედიცინო ხელნაწერები სხვადასხვა კუთხით არის საინტერესო: ხელნაწერების ისტორია და გამოცემები, მათი შედგენილობა და აღმო-საველური წყაროები.

ჩვენამდე მოღწეული სამედიცინო ხელნაწერებიდან აღსანიშნავია ეტრატზე გად-ანერილი ნუსხა (ხეც. S-4939), რომლის 25v-28r ფურცლებზე ქვედა პალიმფსესტურ ფენაში გამოვლენილია სამედიცინო შინაარსის მცირე ფრაგმენტი, სადაც იკითხება ცალკეული სიტყვები: „სისხლი ... თირკმელი ... საჭამადად — ჯორცი მსუქანი“, ასევე ბოსტნეულისა და ხილის სახელები და სხვ. პალეოგრაფიული მონაცემების მიხედვით აღნიშნული ფრაგმენტი თარიღდება XIII საუკუნით. (ქართული პალიმფსესტები 2017)

XIII საუკუნის ქალაქებზე გადანერილი ხელნაწერი (ხეც. Q-26) შეიცავს კომპი-ლაციურ სამედიცინო თხზულებას — ქანანელის „უსწორო კარაბადინი“. ამ ნაშრომის მეორე ნუსხა 13 (23) (XVIII ს.) რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის (პეტერბურგი) ქართულ ხელნაწერთა ფონდშია დაცული. ამ ორი ნუსხის საფუძველზე გამოსცა ლ. კოტეტიშვილმა ზემოხსენებული თხზულე-ბა (უსწორო კარაბადინი, 1940) სათაური ალბულის ტექსტის დასაწყისში მოცემული ფრაზიდან: „ესე უსწორო კარაბადინი მრავალგვარად ჭირნახული არის და სნეული-ცა მრავალი მოურჩენია დიდთა სენთაგან დამძიმებული“. შემდგენელი თხზულებას „უსწოროს“ ანუ სწორუპოვარს უწოდებს, ვინაიდან, ნაშრომში თავმოყრილია იმ დროისათვის არსებული და ხელმისაწვდომი სრული სამედიცინო ცოდნა — ბერძენი და არაბულენოვანი ავტორების სამედიცინო იდეები, ქართული ხალხური სამკურნა-ლო მეთოდები და საშუალებები.

ნაშრომი სამი განყოფილებისგან შედგება: პირველში გადმოცემულია ზოგადი საექიმო პრინციპები (ექიმისგან სნეულის მოკითხვა, 4 ნივთი: ზაფრა, სევდა, სისხლი, ბალღამი; წამალთა ფორმები: მათბუხი, აბი, კურსი/კვერი, ტლე, მაჯუნი, შარბათი); მეორეში — კერძო პათოლოგია და თერაპია (ხუნაყი, შაკიკი, ზიყუ ნაფასი), შინაგანი ორგანოების დაავადებათა მოკლე აღწერა და მათი მკურნალობა (ბუასილი, სილი; მომდევნო ნაწილში აღწერილია გარეგანი (ტრავმული და კანის) სნეულებები (დუ-სალიბი, დაულფილი, ბარასი, ჯუზამი/ქაშოეთელი, სარატანი/კვესა, ავი ჟამი/ტაუნი); ჰიგიენურ-დietetიკური ხასიათის ცნობები და მთავრდება ანბანზე დალაგებული მარტივი (ერთკომპონენტური, მცენარეული) წამლებით. ტექსტოლოგიური კვლე-ვით დასტურდება (არაბული სამედიცინო ლექსიკა, ბერძენ ავტორთა არაბიზებული სახელები: დიპოკრატე, ბაგრატი, გალიანოზი/ჯალინოზი, არაბი ავტორი: „მაჰმად

ზაქარიაშვილსა გარდმოუწერია ბაგრატიანთაგან“ და სხვ.), რომ ავტორი არაბულენოვან შრომებს იყენებდა; ენობრივი თავისებურებების არქაული და დამოწმებული ავტორების მოღვაწეობის პერიოდის საფუძველზე დაყრდნობით, მკვლევრები ვარაუდობენ, რომ ნაშრომი დაწერილია X-XI საუკუნეებში.

თხზულების პოპულარობას ადასტურებს მატენადარანის სამედიცინო შინაარსის ხელნაწერი (მატ. 412, XVII ს.), რომელიც ილ. აბულაძის კვლევის თანახმად, წარმოადგენს „უსწორო კარაბადინის“ სომხურ თარგმანს (აბულაძე, 1985).

სამედიცინო თხზულების — „ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსიის ერთადერთი ნუსხა (მატ. უცხო ფონდი, 18, XV ს.) დაცულია სომხეთში (მატენადარანში). თხზულების ძირითადი წყაროა ისმაილ ალ-ჯურჯანის (+1136 წ.) სამედიცინო ნაშრომი, „ზახირაი ხუარიზმშაჰი“ („ხუარაზმშაჰის საუნჯე“). ავტორმა თხზულება კუტბ ად-დინ ხუარიზმშაჰის (ხორეზმის მმართველი, 1097-1127 წწ.) სასახლის კარის ექიმად მოღვაწეობის დროს დაწერა. ქართული ვერსია წარმოადგენს თეორიული მასალის სისტემატური კურსის სახელმძღვანელოს. შედგება სამი ძირითადი ნაწილისაგან: პირველი, ადამიანის ანატომია-ფიზიოლოგია; მეორეში აღწერილია დიაგნოსტიკის მეთოდები, მესამეში — ფარმაცოლოგიური ცნობები. „ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსია, იმ დროისათვის მაღალ მეცნიერულ დონეზე შესრულებული თეორიული ნაშრომია, რომელიც სასწავლო დანიშნულებისთვის უნდა ყოფილიყო შედგენილი. თხზულებაში გვხვდება რიგი სამედიცინო დარგის თხზულებათა სახელწოდებები, რომლებსაც ავტორი იყენებდა თავისი ნაშრომის შედგენის დროს, ასეთებია მაგალითად, ჯალინოზის „თაშრიჰი“ (ანატომია), ზაქარიაშვილის „ჰავის“ წიგნი, ხოჯა აბულ სინანის „ყანუნი“ და სხვ.

ტექსტოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლენილი არაბული სამედიცინო ლექსიკა, გრამატიკული კატეგორიების კვალი და თარგმნისას გაპარული სიმპტომატური ნონსენსები ადასტურებს თხზულების ლიტერატურულ წყაროდ „ზახირათ ხუარიზმშაჰის“ არაბული თარგმანის გამოყენებას.

ხელნაწერი XV საუკუნიტ თარიღდება. კოდიკოლოგიური და ტექსტოლოგიური ანალიზი მოწმობს, რომ იგი ავტოგრაფული ნუსხა არ არის — ადრეული დედნიდან ჩანს გადაწერილი.

„ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსიის დათარიღების დასაზუსტებლად საგულისხმო მასალას იძლევა ტექსტის ენობრივი თავისებურებებიც. ერთი შეხედვით, იგი ორთოგრაფიის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის მხრივ XV საუკუნის ფორმებს შეიცავს, მაგრამ მათ გვერდით, ტექსტში გამოიყოფა ენობრივი თვალსაზრისით ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი არქაიზმებიც.

„ზახირაი ხუარიზმშაჰის“ ცნობილ სხვაენოვან თარგმანებს შორის სამეცნიერო ლიტერატურაში, თავის კუთვნილ ადგილს დაიკავებს ქართული ვერსია („ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსია, 2018).

ხოჯაყოფილის თარგმნილ „წიგნი სააქიმოჲ“-ს გამოცემას („წიგნი სააქიმოჲ“ 1936) საფუძვლად დაედო ერთადერთი XV ს. ნუსხა, დაცული ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (ხეც. S-1274) რომელიც, ანდერძის თანახმად, თარგმნილია XIII ს-ის დასაწყისში.

თხზულება ენციკლოპედიური ნაშრომია (22 ავტორია დამონმებული); შედგება ორი ნაწილისაგან (ზოგადი და კერძო პათოლოგია-თერაპია). თითოეული ორგანოს მკურნალობასთან ხშირად დამონმებულია რამდენიმე ექიმის სამკურნალო რჩევები.

თხზულების წარმომავლობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს, მკვლევართა ერთი ნაწილი მას თარგმნილ ძეგლად მიიჩნევს (თაყაიშვილი 1903: 642-643; ჯავახიშვილი 1935: 268; კოტეტიშვილი 1936: XXI), ხოლო მეორე — ორიგინალურ ძეგლად (შენგელია, 1956: 60). ტექსტოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლენილი სხვადასხვა სახის სპეციფიკური არაბიზმების (სამედიცინო ლექსიკა, არაბული გრამატიკული კონსტრუქციები, არაზუსტი თარგმანის შემთხვევები და სხვ.) არსებობა ტექსტში მხოლოდ არაბული წერილობითი წყაროს გავლენით შეიძლება აიხსნას (სამყურაშვილი 1985: 56-61).

ბიბლიოგრაფია

აბულაძე 1985: ილ. აბულაძე, ძველი ქართულისა და ძველი სომხური სამედიცინო მწერლობის ურთიერთობისათვის, შრომები, IV, თბილისი, 1985.

თაყაიშვილი 1903: Такайшвили Е., Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, Тифлис, 1903.

სამყურაშვილი 1985: ლ. სამყურაშვილი, არაბიზმები „ნიგნი სააქიმო“-ში, მრავალთავი (ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი), XI, თბილისი, 1985.

უსწორო კარაბადინი, 1940: ქანანელი, უსწორო კარაბადინი, ტექსტი დაამუშავა და წინასიტყვაობა დაურთო ლ. კოტეტიშვილმა, თბილისი, 1940.

უსწორო კარაბადინი, 1997: უსწორო კარაბადინი, ლ. კოტეტიშვილისეული გამოცემის განმეორებული, შესწორებული გამოცემა, დარეჯან კუხიანიძისა, თბილისი, 1997.

ქართული პალიმფსესტები 2017: ქართული პალიმფსესტები (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), შეადგინეს ლ. ქაჯაიამ, ხ. გაფრინდაშვილმა, ც. გულედანმა, ნ. მიროტაძემ, დ. ჩიტუნაშვილმა და ი. ხოსიტაშვილმა, თბილისი, 2017.

შენგელია 1956: მ. შენგელია, ნარკვევები მედიცინის ისტორიიდან საქართველოში, თბილისი, 1956.

ნიგნი სააქიმო 1936: ნიგნი სააქიმო, ხოჯაყოფილის თარგმანი, ტექსტი გამო-საცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ლ. კოტეტიშვილმა, თბილისი, 1936.

„ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსია 2018: „ხუარაზმშაჰის საუნჯის“ ქართული ვერსია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ლ. სამყურაშვილმა, თბილისი, 2018.

ჯავახიშვილი 1935: ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტ. II, თბილისი, 1935.

GEORGIAN MEDICAL WORKS OF X-XIII CC. AND THEIR ARABIC SOURCES

Georgian medical manuscripts of the middle ages are of interest in several ways: the history and publication of manuscripts, their content, and oriental sources.

One of the earliest surviving medical manuscripts, S-4939, copied on parchment, is a small fragment of a medical text on pages 25v-28r in the lower palimpsest layer. The fragments of the text. According to palaeographic signs, the text dates back to the XIII c. (Georgian Palimpsests, 2017).

XIII c. Manuscript Q-26 is the compilation of medical works - Canaanite's "Incomparable Qarabadin". The second copy of the work № 13 (23), made in the XVIII c. is preserved in the Georgian Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (St. Petersburg). On the basis of these two manuscripts Lado Kotetishvili, the first researcher of Georgian medical literature, published his work (Incomparable Qarabadin, 1940).

The title of the work was inspired by the phrase in the beginning of the text. The author refers to the work as 'incomparable' or 'unrivalled' because he has compiled the entire body of knowledge available in his era. The book includes thoughts of Greek and Arabic authors, traditional Georgian treatment and medicine, and even cites the 'wise men and philosophers of Babylon'.

The collection consists of three major sections - general medical principles, general pathology and therapy, a brief description and treatment of diseases of internal organs, and external (traumatic and skin) diseases. This is followed by the information on the hygienic-dietary issues and finally, the work ends with the list of simple medicines. Textological analysis confirms that the author relied upon Arabic language sources and based on the linguistic characteristics and the authors referenced in the work, researchers estimate the text was originally compiled in X-XI cc. The manuscript mat. #412, XVII c. studied by Dr. Ilia Abuladze is the translation of "Incomparable Qarabadin" in Armenian language and thus, is the testament of its popularity at the time (Abuladze, 1985).

The only copy of the Georgian version of "the Treasure of Khwarazmshah"(Mat. Foreign fund, #18, XV c.) is preserved in Armenia (Matenadaran). The main source of the book is the medical work "Zakhirai Khwarazmshah" or the "Treasure of Khwarazmshah" written by Al-Gurgani / Al-jurjani (+1136 year).

The Georgian version of "The Treasure of Khwarazmshah" is a comprehensive theoretical textbook. It consists of three main parts - human anatomy and physiology, diagnostic methods, and pharmacological information. Arabic medical terms identified through textual analysis, the traces of grammatical style, and the linguistic mistakes made in translation confirms that the

Georgian version of the “The Treasure of Khwarazmshah” was based on the Arabic translation of Persian original of “Zakhirai Khwarazmshah”.

Considering the existing political, cultural and literary processes in Georgia and the ongoing educational and translation activities at the Gelati Academy, the Georgian version of “the Treasure of Khwarazmshah” had to be translated at the end of the XII century (the Treasure of Khwarazmshah, 2018).

The only preserved copy of the “Book of Medicine” translated by ex-Khoja (khoja khopili) is the XV c. manuscript (NCM, S-1274) (“Book of Medicine”, 1936). According to the will, it was originally translated in the XIII c. It is an encyclopedic work (citing 22 different authors) and consists of two parts - general theory and the organ-specific pathologies and therapy. The treatments of each organ is often referencing the advice of several doctors.

There is no consensus on the origin of the work in the scientific literature. One group of researchers believe it is a translation (Takaishvili, 1903: 642-643; Javakhishvili, 1935: 268; Kotetishvili, 1936: XXI) and the others argue it is an original work (Shengelia, 1956: 60). During the textual analysis, various Arabisms were revealed which can be explained only by the influence of Arabic written sources (Samkurashvili, 1985: 56-61).

Bibliography

Abuladze 1985: II. Abuladze, Dzveli kartuli da dzveli somxuri samedicino mts'erlobis urtiertobisatvis, shromebi, IV, Tbilisi, 1985 (in Georgian).

Javakhishvili 1935: Iv. Javakhishvili, 1935: Sakartvelos eqonomiuri ist'oria, t'. II, Tbilisi, 1935 (in Georgian).

Kartuli palimpsest'ebi 2017: Kartuli palimpsest'ebi (Xelnats'erta erovnuli Cent'ri), sheadgines L. Kajaia, X. Gaprindashvilma, C. Guledanma, N. Mirot'adzem, D. Chit'unashvilma da I. Xosi t'ashvilma, Tbilisi, 2017 (in Georgian).

Samkurashvili 1985: L. Samkurashvili, arabizmebi `ts'igni saakimoi`-shi, mravaltavi (filologur-ist'oriuli dziebani), XI, Tbilisi, 1985 (in Georgian).

Shengelia 1956: M. Shengelia, Narqvevebi medicinis ist'oriidan sakartveloshi, Tbilisi, 1956 (in Georgian).

Takaishvili 1903: Takaishvili E., Opisanie rukopisei `obshestvo pasprostranenia gramotnosti sredi gruzinskogo naselenia`, t. I, Tiflis, 1903 (in Russian).

Ts'igni saakimoi 1936: Ts'igni saakimoi, Xojaqopilis targmani, t'ekst'i gamosacemad moamzada, gamokvleva da keksiqoni daurto L. Qot'et'ishvilma, Tbilisi, 1936 (in Georgian).

Usts'oro qarabadini, 1940: Kananeli, Usts'oro qarabadini, t'ekst'i daamushava da ts'inasit'qvaoba daurto L. Qot'et'ishvilma, Tbilisi, 1940 (in Georgian).

Usts'oro qarabadini, 1997: Usts'oro qarabadini, L. Qot'et'ishviliseuli gamocemis ganmeorebuli, Sests'orebuli gamocema, Darejan Quxianidzisa, Tbilisi, 1997 (in Georgian).

`Xwarazmshahis saunjis` kartuli versia (samedicino txzuleba), 2018: `Xwarazmshahis saunjis` kartuli versia, t'ekst'i gamosacemad moamzada, gamokvleva, leksiqoni, da sadzieblebi daurto L. Samkurashvilma, Tbilisi, 2018 (in Georgian).

Shalva Gloveli

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

MEDIEVAL GEORGIA: A BRIEF HISTORICAL OVERVIEW

Georgia and Georgian culture are important to the world for their unique contribution to cultural diversity, history and civilization. Georgia's strategic location (located at the crossroads of Europe and Asia) has made it a crossroads of cultures, and its people have managed to maintain their identity.

Georgia's contribution to world heritage:

1. Ancient history and cultural heritage.

Outside of Africa, ancient hominid remains have been found in Georgia (Dmanis), indicating an early human migration route. The fragments of the human skeleton found in Dmanis are the oldest in all of Eurasia, their age is 1,800,000 years. This is a Georgian man (lat. Homo georgicus) - a type of person, a transitional form between a right-handed person (Homo habilis) and an upright person (Homo erectus). At first, scientists thought that the bones they found belonged to Homo ergaster, but later they were convinced that they belonged to another species, and had to adopt a new term - Homo Georgicus.

The country's rich history is reflected in its traditions, ancient churches and UNESCO World Heritage Sites, which provide invaluable information about human history and cultural development. Georgian civilization originates from the ancient kingdoms of Colchis and Iberia, which arose in the 1st millennium BC.

Colchis is known to the Western world from the Greek myth of Jason and the Argonauts - the "Golden Fleece". According to the same myth, Medea, the daughter of the legendary king of ancient Colchis Aietus, was considered a goddess in the ancient and pre-antique world, and temples were built in her honor. Medea had amazing healing skills and knowledge. The term medicine itself comes from her name.

Iberia, located in the east, became an important political and cultural center BC. in the 4th century Georgian civilization embodies a rich picture of history, culture and sustainability. Its unique language, traditions and contributions to world heritage fascinate scholars and visitors alike. Georgian civilization, despite its deep roots in the ancient past, remains dynamic and developing. The Christianization of Georgia at the beginning of the 4th century was a decisive moment in its history, making it one of the first countries in the world to adopt Christianity as a state religion. This event had a great influence on the development of Georgian culture, including its literature, art and architecture. In the Middle Ages, the Georgian lands were united under the leadership of the Bagration dynasty; this state reached its zenith of development during the reign of Kings David

IV „Aghmashenebeli“ (the Builder) and Tamar, respectively, in the 11th and 12th centuries. This era, known as the “Golden Age”, was marked by significant achievements in architecture, literature and the consolidation of Georgian Orthodox Christianity.

2. Unique language and scripts.

The Georgian language, which has a unique Georgian root, stands out in the world as one of the few languages that has its own written language. Georgian writing, consisting of three types (Asomtavruli, Nuskhuri and Mkhedruli), is a testament to the country’s rich literary tradition and intellectual history. This linguistic uniqueness increases the linguistic diversity of the world, highlighting the importance of preserving linguistic heritage. Georgian writing is more than a means of communication, it is proof of the resilience and creativity of the Georgian people. Its evolution from Asomtavruli to Mkhedruli reflects the history of the country, embodying its struggles, achievements and enduring cultural heritage.

3. Georgia – the cradle of viticulture

Georgia is considered the oldest wine region in the world, the traditions of winemaking here are more than 8000 years old. The traditional Georgian method of making wine in „Qvevry“ is recognized by UNESCO as an intangible cultural heritage of mankind. Georgian wine culture has influenced the world practice of viticulture and contributed to the variety of wines in the world.

4. Georgia - an ancient Christian state.

Georgia was one of the first countries to adopt Christianity as a state religion at the beginning of the 4th century. Its ancient churches and monastic traditions have played an important role in the preservation and dissemination of Christian theology and art, contributing to the enrichment of the world’s Christian heritage. The Georgian Orthodox Church, with its unique liturgy and traditions, diversifies and enriches the world’s mosaic of Christian beliefs.

5. Culture and art

Georgia is an ancient country, so Georgian culture also dates back to the era of the first civilizations. It reflects a mixture of eastern and western influences with a unique style that has evolved over the centuries. From the stunning frescoes and icons of ancient churches to the characteristic polyphonic chants recognized by UNESCO, Georgian culture enriches the world’s heritage. Combining elements of Byzantine, Persian and Arabic influences, the country’s architectural marvel offers a unique synthesis of cultures.

6. Geopolitical significance

Georgia’s geopolitical position has made it a strategic bridge between Europe and Asia, facilitating the development of important historical trade routes such as the Silk Road. This also means that Georgia has historically played an important role in regional politics, influencing cultural and political dynamics between Europe and Asia.

7. History of statehood

The history of Georgian statehood is characterized by a continuous struggle to preserve sovereignty and culture. Despite invasion and domination by many enemies, Georgia has managed to maintain its unique identity throughout its history, which is a testament to the resilience and determination of the Georgian people. The state political entities of Diaoch and Colhi were created at the end of the 2nd millennium BC. In the 6th century, the Egris or Colchis kingdom was formed. It almost completely covered what is now western Georgia. BC. In the 4th century, the Iberian kingdom was founded in Eastern Georgia. From this moment on, the history of Georgian statehood goes back 3000 years.

8. Bagration Dynasty

The Bagration dynasty is one of the oldest ruling dynasties in the world. They ruled the Georgian state from the 6th to the 19th centuries - until the annexation of Georgia by Russia. The influence of the Bagration dynasty on Georgia is indelible, a symbol of unification, cultural progress and resilience in the face of external threats. Despite the loss of sovereignty, the legacy of the dynasty remains in the cultural and national consciousness of Georgia, embodying the spirit of Georgian independence, faith and cultural achievements.

Georgia and Georgian culture are important to the world because they represent the resilience, diversity and richness of human culture and history. The country's unique contribution to world culture, art and architecture, language, and religion not only enriches our global heritage, but also reminds us of the importance of preserving and developing cultural diversity. Thanks to its rich heritage and contribution to world culture, Georgia continues to actively participate in the development of world civilization.

* * *

Kingdom of Kolkheti

Colchis is mentioned in Assyrian cuneiform inscriptions from the 12th century BC. Cattle breeding and metallurgy, especially iron production, are widely developed here. The transition to the industrial use of iron accelerated the development of society and the formation of the state. Local Kartvelian tribes, such as the Khalibs, were famous for working with iron.

Archaeological excavations indicate a high level of development of Kolkheti. In the 11th-9th centuries BC, the powerful Colchis kingdom arose in western Georgia. In the 9th-8th centuries BC, the Colchis kingdom extended its influence over the entire territory of Western Georgia. The power of Colchis is reflected in the ancient Greek myth of the Argonauts.

The Greeks founded a number of new settlements on Georgian territory, for example Phasis (near the city of Poti), Gienos (Ochamchira), Dioskuria (near the city of Sukhumi), and there were also Greek settlements near Kobuleti. The Greeks also founded new settlements in the Northern Black Sea region (Pantikapaion, Olbia, Chersonesus, etc.). As a rule, the Greeks influenced the

local population with such new buildings and conquered them, but in Colchis everything happened the other way around, they came under the influence of Colchis.

On the territory of Western Georgia, in addition to new Greek buildings, there were many local cities: for example, a city on the territory of Van, the capital was located not far from present-day Kutaisi - the city of Kutaya (Kvataya). In Kolkheti during this period there was money - "Kolkhuri Tetri". Despite the scant information available in historical sources, it is indisputable that during this period Kolkheti was ruled by a king who, according to the Greeks, was a descendant of the legendary Ayet.

The Colchian kingdom enjoyed high prestige both in Greece and in East Asia, where the Medes and Persians occupied a dominant position.

Herodotus writes: "The Persians live and reach the southern sea, which is called the „Purple Sea." Above them, to the north, live the Medes, above the Medes the Sasperiens, above the Sasperiens the Colchians, who reach the northern sea, into which the river Phasis flows. These four nations live from sea to sea."

During this period, Media and Persia were the strongest states, and the existence next to them of the independent Colchis kingdom speaks of its strength.

Kingdom of Kartli (Iberia).

Since ancient times, the territory of Kartli was inhabited by several related tribes, which ancient authors collectively called Iberi (Eastern Iberi), and local residents called their country Kartli (after the mythical ancestor "Kartlosi"). The most important of these settlements was Mtskheta, which became the capital of Iberia.

Since the Hellenistic period, Kartli (Iberia) was already a state that included the lands and waters of eastern-southern Georgia. This area was mainly inhabited by East Georgian tribes - Karts (Iberians). Meskhetsians also played an active role in political life. At the turn of the 4th-3rd centuries BC, the Kingdom of Kartli was able to extend its power to Shida Kartli (inner Kartli).

At the beginning of the 3rd century BC, Farnavaz became king in Kartli (Iberia), who is the founder of a new dynasty of Iberian kings - the Farnavaz. Under him (3rd century BC), Iberia achieved great strength and became a fairly extensive state. In addition to Shida Kartli, Kakheti and Meskhetsi, it included part of Western Georgia (Argveti, Adjara). It includes the historical regions of Gogarene, Khordzene, as well as the Pariadri Mountains (according to Strabo, they were captured by the Armenian kingdoms from the Iberians only in the 2nd-1st centuries BC). The power of the Iberian kingdom also extended to the mountains of Eastern Georgia and the regions of Western Georgia.

In the 2nd century and the first half of the 1st century BC, Iberia weakened and lost part of its territories in the battle with the strengthened Armenian kingdoms. In 65 BC. Roman commander Pompey invaded Kartli. Despite resistance, the Iberian king Artaxius surrendered to the Romans. Soon an alliance was concluded between Rome and Iberia. In the 1st-2nd centuries AD, Iberia regained its strength and often acted as a rival to Rome in Transcaucasia and the Middle East. The strengthening of Iberia was facilitated by the establishment of control over the roads of the Caucasus and the use of nomadic tribes of Transcaucasia in foreign campaigns. Iberia managed to

completely return the lands previously captured by Armenia, and in the 30-50s of the 1st century (during the reign of King Farsman I and his son Radamist) for a short time subjugated all of Armenia.

In the second half of the 1st century, Iberia maintained friendly relations with Rome. In the 30-50s of the 2nd century, the territory of Iberia reached the Black Sea and became part of the Roman possessions. At this time, Kartli (Iberia) was at the peak of its power. Relations between Rome and the Kingdom of Kartli became strained. The Kartlian king Farsman II refused several times the invitation of Emperor Hadrian and arrived in Rome with his wife and son only during the reign of Anthony Pius. The Romans were fascinated by the military training of the Iberians. The emperor erected a statue of Farsman in the capital and recognized the expansion of the borders of Iberia.

Spread of Christianity

Christian teaching spread as a result of the preaching of the apostles. Iberia became part of the Virgin Mary, but Christianity was preached here by Andrew the First-Called, Simon the Canaanite and the Apostle Matata. Before this, the Robe of Christ was already kept in Kartli, which, according to the narrative, was brought to Mtskheta by Jews from Mtskheta - Eliaz from Mtskheta and Longinoz Karsnel after the crucifixion of Christ. Eliaz's mother is considered one of the first martyrs for Christ. In Georgia, Apostle Andrew founded the first episcopal diocese in Atskuri. According to sources, he brought to Georgia an icon of the Mother of God, the robe of the Mother of God, boards of the Cross of the Savior, nails and other relics. Simon Kananeli and Matata are buried in Georgia.

Christianity was declared the state religion in Kartli in the 4th century, but archaeological material from the 2nd-3rd centuries confirms the life of Christians here. Saint Nino preached Christianity in Georgia in the 4th century. She was from Cappadocia, an eastern province of the Roman Empire. She converted Queen Nana and King Mirian to Christianity. King Mirian, who had recently converted to Christianity, proclaimed Christianity as the state religion. John, sent to Kartli by Emperor Constantine, became the first head of the church in Kartli.

In 325, Constantinople was declared the capital of the Roman Empire. Shah Shapur II of Iran began a war against Rome. In a truce concluded in 363, Rome finally ceded provinces, including Armenia, to Iran. The Kingdom of Kartli was opposed by Iran, which entered Armenia. The Iranians invaded Kartli, overthrew the Roman ally of King Saurmag II and installed Varaz-Bakur as king instead. Iran established control over Kartli and appointed an Iranian official there in Pityakh.

The Egris kingdom occupied all of Western Georgia (Byzantine historians called this kingdom Lazika, and the Georgians called it Egris. Egris formally remained subordinate to Rome and guarded the roads of the Caucasus).

Vakhtang Gorgasali

In the first half of the 5th century, Sasanian Iran continued its policy of conquest. In 428 he abolished the reign in Armenia. Shah Yazdegerd II began to spread Zoroastrianism in the Caucasus. In 451, the Church Council of Chalcedon took place, recognizing Dyophysitism as the

true faith - the dual nature of Christ. In Kartli, as in Byzantium, Dyophysitism established itself. Iran, unlike Byzantium, supported Monophysitism. In this situation, Vakhtang Gorgasali became the king of Kartli.

At the age of 15, Vakhtang successfully fought in the North Caucasus. He expelled the Byzantines from Western Georgia. Vakhtang founded the fortified city of Artanuj; Thanks to successful diplomacy, he managed to make peace with Byzantium and Iran. Vakhtang managed to appoint Peter Catholicos in Kartli, which meant autocephaly of the Kartli Church. In 482, Vakhtang Gorgasal rebelled against Iran. The Armenians also supported him. The united army of Georgians and Armenians was defeated in a battle that took place in 483. In 484, the Iranian army entered Kartli. Vakhtang was mortally wounded in the battle near Samgori. He died in Ujarma and was buried in Svetitskhoveli, where, by order of Vakhtang, a basilica-type temple was built.

During the reign of Vakhtang Gorgasali, the borders of the Kingdom of Kartli expanded significantly. It already includes Hereti, Svaneti, Takver and Argveti from western Georgia. Vakhtang Gorgasal built Artanuji, Ujarma, Khornabuji, Nekresi and, most importantly, under him the construction of Tbilisi began, which became the capital under his successor Dacha.

6th century

In the VI century, both Iran and Byzantium reached the zenith of their power. Iran claimed the Kingdom of Kartlia, while it fought for the occupation of the Kingdom of Egrisi and wanted to gain access to the Black Sea. Byzantium emperor Justinian placed Byzantine garrisons in the fortresses of Egrisa — Scande and Shorapani. He also built the fortress of Petra.

In 542, the Iranian shah Khosro I, at the invitation of the king of Egris - Gubaza II, entered Egris with a large army and occupied the fortress of the Byzantines - the castle of Petra. Soon the real secret plan of the Shah of Iran was revealed; He commissioned one of the local noblemen - Farsansa - to kill Gubazi, king of Egris. Farsans, despite his disagreement with the tsar, did not betray the state interests of Egris and informed Gubaz about the intention of the Iranians. Tsar Gubaz turned to Byzantium for help. Finally, the Iranians left Lazika and returned to Kartli.

In 554, the Byzantine generals killed king Egrisi Gubaz II. The murder of Gubazi caused outrage among the residents of Egris. A meeting of high-ranking persons of Egris took place; There were two points of view at this meeting. Part of it stood for the orientation of Iran, part of Byzantium; Politicians of that time and wonderful orators, outstanding kolkhs - Ayet and Fartaz - spoke at the meeting. Their words in the assembly are examples of classical eloquence. Ayet turned to the gathered community and characterized the Byzantine rule; He revealed all the negative sides and facts created by the Byzantines in Egrisa. Finally, he called people to support the Iranian orientation. After this, Fartaz proinosis speech; He agrees with Ayet and himself points out the negative sides of the Byzantines, but, taking into account the interests of the state, he urged the people to support not Iran, but again Byzantium as a more acceptable ally. In the end, the opinion of the supporters of Byzantium prevailed on the condition that the murderers of King Gubazi would be punished. Emperor Justinian fulfilled this promise. Tsate II, brother of Gubazi, became the king of Egrisa. In 562, the war ended. Iranians left Western Georgia.

Abolition of royal power in Kartli.

In 510 Iran abolished the reign in Albania, as well as in Armenia. It was clear that Iran was going to do the same in Kartli. The Shah used the religious factor and demanded that the then king of Kartli, Gurgen, renounce Christianity and accept Zoroastrianism. Gurgen was forced to rebel, was eventually defeated and went to Byzantium. The kingdom in Kartli was abolished. Marzpan, an Iranian official, was appointed ruler of Kartli.

Georgians did not adapt easily to the loss of statehood. That is why the history of Georgian statehood goes back 30 centuries. In 571, when the great anti-Iranian uprising began in Armenia, the Georgians also supported the Armenians. The rebels turned to Byzantium for help. In this situation, a certain representation gathered in Kartli and elected the head of the nobility (the same Erismtavari). Traditionally, in the Kingdom of Kartli, the king stood at the head of the nobility. In fact, through the election of erismtavar, royal power was restored in Kartli. The first erismtavari was Guaram, from the Bagration family. The Byzantine emperor gave him the title Kurapalata as a sign of recognition. In fact, the Bagratians were in the supreme power of Kartli from the 6th century.

In 579 Khosrow I died, the new Shah Hormizd IV was forced to adapt to local rule in Kartli.

Arabs in Georgia

Arabs appeared in the Caucasus in the 30s of the 7th century. In 654, the Arabs defeated the Byzantines in Armenia and came to Kartli. Erismtavari Kartli - Stepanoz II agreed with the Arab commander Habib ibn Maslama. A "protective act" was signed between Kartli and Arab Sakhalifo. The Arabs presented such a letter to the voluntarily submitting population. According to the act:

- The conquerors left the faith of the population intact;
- The population was subject to tribute - jizya, one dinar per family;
- both parties were prohibited from dividing or merging the family in order to reduce or increase payment;
- The Georgian population was ordered to serve in the army;
- A person who converted to Islam of his own free will was declared a brother of the conquerors and was exempt from payment, but if he converted to Christianity again, he was punished by death for betraying Islam.

This kind of agreement was a completely new form of gaining influence over countries, and many countries viewed the Arabs not as conquerors, but even as allied saviors. This led to the success of the Arabs in a short time. But later their invasions were distinguished by great cruelty.

At the end of the 50s of the 7th century, wars broke out in the Arab Caliphate. Nerse I, erismtavari of Kartli, took advantage of this and expelled the Arabs not only from Kartli, but also from Armenia. In 697, Byzantium abolished the kingdom of Egris in Western Georgia and awarded its ruler the title of Patrikia. Because of this, an uprising against Byzantium began in Egris. Patrikios Sergi Barnukisdze led the Arabs to Western Georgia. In the 8th century, all of Georgia came under the influence of the Arab Caliphate. Byzantium was able to maintain its position only in Abkhazia. The campaigns of Murvan the Deaf in 735-737 were the most difficult. He conquered Kartli, moved to Argveti, where he tortured local princes - brothers David and Konstantin Mkheid-

ze, took Tsikhegodzhi and Tskhum; Murvan was unable to take Anakofia, which was defended by Mir, the erismtavari of Kartli, his brother Archil and Leon I, the eristav of Abkhazia. Murvan in Tbilisi appointed an official - Amir.

Georgian kingdoms-principalities and the formation of a unified Georgian monarchy

At the end of the 8th century, in parallel with the weakening of the Arab Caliphate, the process of restoring Georgian statehood began. The Arab emira, located in Tbilisi, ruled Georgia from here, but in reality he was limited to Tbilisi and its environs, so the process of creating and forming new kingdoms-principalities begins on the periphery of the country. The Principality of Kakheti was one of the first to be created. Its center was Tianeti. The principality was headed by a chorebishop. In the second half of the 8th century, the Principality of Hereti was founded in the east of Kakheti. At the end of the 9th century, the leader of Hereti received the title of "King of the Rans". At the beginning of the 8th century, the strengthening of Abkhazia began. During this period it was part of Byzantium. In the 2nd half of the 8th century, the ruler of Abkhazia, Leon II, took advantage of the weakening of Byzantium, extended his power to the entire Egrisi and declared himself king of the Abkhazians. The capital of the Abkhazian kingdom was the city of Kutaisi. This state included all of Western Georgia; It was divided into saeristavos. Abkhazian kingdom was a western-Georgian state. In 888 the Kartvelian kingdom was founded. It was formed on the historical territory of Tao-Klarjeti, and also included part of modern Southwestern Georgia: in the west Tao, Klarjeti, Nigal, Shavsheti, in the east Meskheti, Erusheti, Javakheti, Artan, Abots, Kola and Basiani.

Most importantly, the political class operating in these kingdoms played an active role in the formation of a unified Georgian state. These politicians are headed by the Eristavi of Kartli, Ioane Marushisdze. At the beginning of the 9th century, a plan was implemented in the Georgian kingdoms and principalities, the goal of which was to unite the Georgian countries into one monarchical state. The foundation was laid for the creation of a unified Georgian feudal state, and its first king was the legal heir of the Abkhazian and Kartvelian kingdoms - Bagrat Bagrationi. Having carried out the political plan and through a dynastic marriage, Bagrat Bagrationi turned out to be the only legal heir of the Abkhazian and Kartvelian kingdoms (his father Gurgen was the son of the Kartvelian king Bagrat II, and his mother was the sister of the Abkhazian king Theodosius, who had no other heir); Bagrat was the successor of David Kurapalat, the then owner of Tao, who at that time was a man of great political influence in the Middle East; With his help, Bagrat also received the saeristavo of Shida Kartli. In fact, Bagrat became the legal heir to most of the historical territories of Georgia. Although during the time of Bagrat the historical regions could not be completely united into a single Georgian state (this was done later, at the beginning of the 12th century during the reign of David IV the Builder), he is considered the first king of a united Georgia, because Bagrat III symbolizes the idea of the unity of Georgia and the legal process of unification countries; He is the legal heir to most of Georgia's territories. This is the period when the formula for the unity of Georgia has already been voiced in Georgian hagiographic works; in the 10th century work "The Life of Grigol Khanzteli" it is said: A single state will be created from Kartli, in which services will be performed in the Georgian language.

In the titulary of the kings of united Georgia, the title “king of the Abkhazians” comes first, since this title was first received by the first king of united Georgia, Bagrat Bagrationi. The title of Bagrat III finally became this: “King of the Abkhazians, Kartvelians, Rans, Kakhs, Kuropalat”.

Golden age

David the Builder

David Agmashenebeli (Builder) ruled in 1089-1125. He began his reign by organizing an army. In 1096 the first crusade began. They pursued the Seljuks. David took advantage of this and began to attack the nomadic Seljuks in Kartli. In 1104, David IV convened the Council of Ruis-Urbnis, removed the noble church hierarchs from their posts and appointed the faithful in their place. David combined secular and ecclesiastical offices (mtsignobartukhutsesi-chkondideli). This position was occupied by the king's closest adviser and educator. Church reform strengthened the strong and centralized power of the king. Of great importance was the creation of a police function, which allowed the king to know everything that was happening inside and outside the country. Mandaturtukhutses stood at the head of this institution. Agmashenebeli created a royal guard consisting of 5 thousand horsemen - Monaspa.

David defeated the Emir of Ganja. Since 1110, David began an open military confrontation with the Seljuk state. The king resettled 40 thousand Kivchak families to Georgia with the condition that each family would produce one warrior.

In 1110-1118, David IV practically besieged Tbilisi, capturing various fortresses. At that time, Tbilisi was a city-state with its own self-government. Since Arab times, the Arab official of the Amir sat here, and Tbilisi and the surrounding area were in the hands of the Arabs. The upper class of the city turned to the Seljuks for help. A coalition army was created led by the Seljuk commander Ilghazi. On August 12, 1121, Georgians under the leadership of David Agmashenebeli won a great victory in the Battle of Didgori. In 1122, David took Tbilisi, abolished the city's self-government and declared it the capital of the kingdom. In 1124, David also took Dmanis. After this, David began to expel the Seljuks from neighboring countries. He marched against Shirvan three times and annexed it to Georgia. The Principality of Darubandi also surrendered to Georgia. In 1124, a delegation from Anis came to David and asked for the liberation of the city from the Seljuk Turks. David occupied Anis, captured Anis's Emir. David annexed Vanandi and Ararat districts to Georgia. The borders of Georgia were expanded from Nikofsia to Darubanda and from Ossetia to Spera and Aragatsa.

In addition to military and political successes, David IV left to his descendants the Gelati Academy and the poetic work “Galobani Sinanulisani”. David IV, nicknamed Agmashenebeli, died on January 24, 1125 and was buried in the Gelati Monastery.

The title of David IV was: “King of the Abkhazians, Kartvelians, Rans, Kakhs, Armenians”

Queen Tamar

During the reign of David's successors, Demeter I and George III, the struggle against the Seljuks continued. George III again annexed Anis and Dvin. In 1177, he defeated the uprising of noble feudal lords - the Orbels and promoted low-ranking loyal people to the ranks. In 1184, the daughter of George III, Tamari, became king. For the first time in the history of Georgia, a woman became the ruler of the country. Immediately after her enthronement, one of the viziers, the head of the state treasury, Kutlu-Arslan, rebelled, which Tamar suppressed with the help of large feudal lords. This group demanded restrictions on the rights of the monarch and legislative changes; Participants in the uprising demanded the creation of a body completely independent of royal power, parallel to the royal court. The king was not supposed to participate in the work of this body; he only had executive power. Such a change in the distribution of power was foreign to Georgia at the time (in fact, what was required was the same changes that later gave rise to parliament in England). Despite the victory over the rebels, Tamar was forced, at the request of the same nobles, to marry Yuri Bogolyubsky, heir to the princely throne of Vladimir-Suzdal, in 1185. In Georgia his name was Giorgiy Rus. He was expelled from Georgia to Byzantium in 1187 on charges of sodomy. In 1188, Tamar married again to David Soslan, who was raised by Tamar's aunt - Rusudani. George Rus, exiled to Byzantium, returned to Georgia in 1191 and rebelled. Tamar, together with her supporters, defeated the rebels and George Rus was finally expelled from Georgia.

In 1195, the Georgian army defeated the Selchuk at the Battle of Shamkor, and in 1203 at the Battle of Basian. In 1204, on the initiative of the Georgian royal court, a buffer state was created - the Empire of Trebizond. In 1205 Georgia took Kars.

The title of King Tamar was: "King of kings and queen of queens of the Abkhazians, Kartvelians, Rans, Kakhs and Armenians, Sharvansha and Shahansha, self-ruler of the East and West, North and South."

At the end of the 12th and beginning of the 13th centuries, Georgia reached the zenith of its power.

Georgian culture of the Middle Ages

In the 4th-8th centuries, against the backdrop of a difficult political situation, Georgian culture and art actively developed. According to the Greek philosopher Themistius (317-388), both he and his father Eugenius studied at the Colchis High School of Rhetoric, Colchis Academy of Phasis, and received a rhetorical education there. It was a higher educational institution in Kolkheti in the 3rd-6th centuries.

In the 5th century, the hagiographic work "The Martyrdom of Shushanik" was written, which is considered the first literary work that has come down to us. In the 6th century, "The Martyrdom of Eustathius Mtskheteli" was written, in the 7th century - "The Life of Serapion Zarzmeli", and in the 8th century - "The Martyrdom of Abo Tbileli". The spread of Christianity developed architecture and built basilica-type temples. In the 5th-6th centuries Bolnisi Zion, Shiomgvi, Urnisi, Anchiskhati were built; And in the 6th-7th centuries - the Monastery of the Mtskheta Cross and the Aten Zion... Secular buildings include the castle of Ujarmi and Narikala. A relief sculpture

was developed, the first examples of which were preserved in Zion of Bolnisi (the head of a bull with a cross in the middle of the horns). The compositions are depicted on the Mtskheta cross.

The mosaics in the monasteries of Palestine and Bichvinta are of a high standard.

In the 9th-11th centuries, Georgian culture reached a high level of development, which is confirmed by important literary and historical works. Works were distinguished by "The Martyrdom of Constantine Kakha", "The Martyrdom of the Children of Kolael", "The Life of Grigol Khantsteli" by George Merchule and other works. Hymnography includes works by Ioann-Zosime, Mikael Modrekili and other authors. In the 11th century, such historical works as "The Life of the Kings" by Leonti Mroveli, "The Life and Service of the Bagratians" by Sumbat Davidisdze, "Matiane Kartlisa" (Life of Kartli) by an unknown author and others were created. These works were included in the collection "Kartlis Tskhovreba" ("History of Georgia").

Churches and monasteries were important centers of Georgian education and culture. Original works were created here and ancient manuscripts were translated. Southern Georgia was distinguished by an abundance of churches and monasteries. Grigol Khantsteli, who stood at the head of monastic life, served here. Important cultural centers of this period are: Khantsta, Opiza, Shatberdi, Ishkhani, Oshki and others.

In the 9th-11th centuries, Georgian churches and monasteries were founded abroad: the Lavra of the Holy Saba in Palestine, the Georgian monastic colony on Mount Sinai, the Ulumbo monastery, founded by Hilarion of Georgia in Asia Minor, at the end of the 10th century under the leadership of John Mtatsmindeli, the construction of a Georgian monastery began on Mount Athos in Greece. After John, his son Ekvtime became the abbot of the monastery. He translated the "Wisdom of Balavari" from Georgian into Greek, and the "Psalter", the Gospel, and the writings of the holy fathers from Greek into Georgian. Giorgi Mtatsmindeli continued the work of Ekvtime. He defended the autocephaly of the Georgian Church before the Patriarch of Antioch in 1057.

In 1083 Grigol Bakurianisdze founded the monastery of Petritsoni. There was also a Georgian monastery not far from Antioch, on the Black Mountain, where Ephraim Mtsire, distinguished for his translation activities, served.

Construction of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem began in the 11th century.

In the 9th-11th centuries, Georgian architecture was enriched with unique monuments. In the 8th-9th centuries, the two-domed Gurjaani temple was built. In the 9th-11th centuries, the churches of Circoli and Armazi, as well as the churches of Opiz, Kumurdo, Oshki, Khakhuli, Bedia and others were built in the Ksani valley. In the 11th century, three great churches of Georgia were built: the Bagrati Temple in Kutaisi, Svetitskhoveli in Mtskheta and Alaverdi in Kakheti. During the same period, the Zion temples of Samtavisi, Nikortsminda, and Manglisi were built.

During the period under review, painting, both church and book painting, developed. The paintings of temples of this period (for example, Zion of Aten) and miniatures of handwritten books (Gospels of Adishi, Dzhruchi etc.) are unique.

An excellent example of the development of jewelry is the Bedia Chalice.

In the XII-XIII centuries, Georgia, as a country at the crossroads of cultures, achieved a synthesis with Christian-Greek and Islamic-Eastern cultures; In 1106, on the initiative and support of David Agmashenebeli (the Builder), a medieval Georgian theological school, the Gelati Academy, was founded near the Gelati Monastery. Ioane Petritsi and Arsen Ikaltoeli served here. Gelati Academy was called "Asuad Atin", "the second Jerusalem of the East". The curriculum mainly included the study of subjects of the trivial (geometry, arithmetic, music) and quadrium (philosophy, rhetoric, grammar and astronomy) cycles. During the same period, another higher educational institution operated in Georgia - the Ikalto Academy. Its first rector was Arsen Ikaltoeli, who moved here from the Gelati Academy. At the Ikalto Academy, teaching mainly involved the subjects of the Trivium-Quadrium cycle; Blacksmithing, ceramics, viticulture and winemaking were also taught here.

During this period, Ioane Shavteli and Chakhrukhadze served, who created beautiful poetic works ("Abdul Messiah", "Tamariani"); During the same period, the crown of Georgian literature was created - "The Knight in the Panther's Skin" by Shota Rustaveli, which occupied an important place in world literature.

In the XII-XIII centuries, unique monuments of architecture and art were created: Ubisa, Kintsvisi, Gelati, Betania, Bertubani, etc.; The frescoes of this period are unique; Priceless examples of engraving art have been preserved from the same period (the icon of Anchiskhati and Khakhuli, engravings of the Gospels of Tskarostavi and Berti, works by Beka and Beshken Opizars).

The monastery complex of Vardzia, carved into the rock from the same period, is of epochal significance.

Georgia of the 12th-13th centuries was a politically and economically strong state with a rich, highly developed culture. In Georgia, the characteristic features of this era become the basis of the Renaissance in Europe in subsequent centuries.

* * *

Georgia in the XIII-XVIII centuries

The Mongols first appeared in Georgia in 1220. In 1220-1221 they fought with the Georgians three times and returned. In 1235, the Mongols came to Georgia again. Queen Rusudan appealed to the Pope for help, but to no avail. After this, she recognized the supremacy of the Mongol Khanate. Georgia was obliged to pay 50 thousand perpera a year and participate in the Mongol campaign.

In 1259, an anti-Mongol uprising began, led by King David VI Narin. The Mongols were unable to suppress the uprising. In 1260, David VII rebelled and refused to go into Egypt with the Mongols. The uprising ended unsuccessfully.

In 1238, King Giorgi V took advantage of the unrest at the court of the Ilkhans, defeated the Mongol army, expelled them from Georgia and stopped paying tribute. The country was liberated from Mongol rule.

In 1386-1403, the Central Asian commander Emir Tamerlane invaded Georgia eight times. Eventually he was forced to make peace with King Giorgi VII. Most importantly, he recognized

Georgia as a Christian country. This was a great victory for the Georgian people, achieved at the cost of great sacrifices.

In 1453, an event of world significance took place - the Byzantine Empire fell. Sultan Mehmed II captured Constantinople on May 29, 1453. Constantine XI, the last emperor of Byzantium, died in battle. Constantinople became the capital of the Ottoman Empire.

This event did not only mark the end of a thousand-year empire; This also led to the re-distribution of geopolitical, religious and cultural influences throughout Europe and beyond, which especially affected the development of Russia and its position in the Orthodox Christian world. The struggle to replace the role of the Byzantine Empire has begun.

The fall of Constantinople in 1453 left a vacuum in the Christian world, especially among Orthodox states that looked to Byzantium as a spiritual and cultural beacon. During the decade after the fall of Constantinople, the idea of "Moscow-Third Rome" attracted attention. This ideology was based on the belief that after the fall of Rome, and then Constantinople, Moscow became the legitimate successor of the center of Orthodox Christianity. The marriage of Ivan III to Sophia Paleolog, the niece of the last Byzantine emperor, strengthened this statement, symbolically linking the Russian state with the ruling dynasty of Byzantium.

The Russian Orthodox Church, which gained independence from the Patriarchate of Constantinople shortly before the fall of the latter, played a decisive role in promoting Moscow as a new center of Orthodoxy. The support of the Church contributed to the strengthening of Moscow's position as the spiritual leader of the Orthodox world, a status that had a significant impact on Russia's self-perception and foreign policy.

The fall of Byzantium also had a serious impact on other European states, especially on Italian city-states, which lost important trade routes and were forced to establish new relations with the Ottoman Empire. Moreover, the threat from the Ottoman Empire forced European states to seek new alliances and military strategies, which led to significant changes in the balance of power in Europe.

The struggle to replace Byzantium in Europe and Russia has led to political, religious and cultural changes that emphasize the empire's lasting influence on world history.

Relations between the Byzantine Empire and the Georgia in the Middle Ages were complex and multifaceted, including diplomatic, military, religious and cultural aspects. Both states, located at the crossroads of Europe and Asia, controlled the problems of regional politics, foreign invasions and striving for hegemony in the Caucasus and eastern Anatolia.

Diplomatic and military relations between Georgia and Byzantium were often characterized by alternating alliances and conflicts, which greatly influenced the geopolitical situation in the region. In periods of external threats (such as Arab invasions of the VII and VIII centuries or Seljuk Turks in the XI and XII centuries) Georgia and the Byzantine Empire acted in common interests. For example, the Bagrationov dynasty in Georgia, striving to strengthen its power and expand its territories, often concluded alliances against common enemies with the Byzantine Empire. However, these relations were not without tension. Territorial disputes, especially over the control of strategic regions in Eastern Anatolia and Southern Caucasus, led to a military confrontation between two Christian states. Despite these conflicts, diplomatic marriages and agreements often helped to

ease tensions and ensure peace, reflecting the pragmatic approach of both parties to their common interests.

Religion played an important role in the relations between Byzantium and Georgia. They had a common religious heritage that contributed to cultural exchange and church cooperation. During its independent rule, the Georgian Church maintained close theological and liturgical ties with the Byzantine Orthodox Church. An example of this connection was the work of Georgian monks in Byzantine monastic centers, such as Athos and others, as well as the influence of Byzantine art and architecture on Georgian church architecture and frescoes.

Byzantium culture and education also had a great impact on Georgian society. The Byzantine system of education, literature and legal codes influenced the development of Georgian secular and religious and philosophical science. The translation of Byzantine texts into Georgian language contributed to the spread of Orthodoxy and Byzantine cultural norms in the territory of Georgia.

In the 11th century, the Turkish-Seljuk invasions became an important challenge for both the Georgia and Byzantine empires. The Battle of Manaskert in 1071, in which the Byzantines suffered a catastrophic defeat, was a turning point in Byzantine influence in Anatolia. This fact forced Georgia to take a more active role in protecting Christian interests in the region. Under King David IV "Aghmashenebeli", Georgia experienced a military and cultural renaissance, reclaiming territories from Seljuk control and establishing Georgia as a regional power.

Relations between the Byzantine Empire and Georgia in the Middle Ages were characterized by a combination of cooperation and competition. Through diplomatic marriages, military alliances and shared religious and cultural values, both powers overcame the challenges of the times and left a lasting legacy in the historical and cultural landscape of the region. Byzantine-Georgian relations reflect the complex content of medieval diplomacy, where shared beliefs and mutual interests often outweighed political rivalries.

By the beginning of the 16th century, three independent kingdoms were formed - Kartli, Kakheti and Imereti. These states created their own administrative apparatus. Later the same thing was repeated in the principalities of Guria and Odisha. The Tsar and the princes were considered the highest commanders.

In the XV-XVII centuries, cities fell into decay, their population decreased. Some cities turned into rural areas, some were completely destroyed. The cities of Kakheti were completely destroyed as a result of the campaigns of Shah Abbas. Urban life also fell sharply in Western Georgia.

Relations between Georgia and Russia in the Middle Ages were characterized by both direct and indirect interactions, which were shaped by the broad geopolitical, cultural and religious dynamics of the time. These relations were influenced by the geographical location of both regions, their common Orthodox faith, as well as the political aspects of the development of Eastern Europe and the Caucasus.

In the Middle Ages, both Georgian and early Russian states became Christian. Georgia adopted Christianity at the beginning of the 4th century, Kievan Rus - in the 10th century. The Christian faith, especially devotion to the Eastern Orthodox Church, laid the foundation for cultural and

religious ties between the two regions. The Orthodox Church played a decisive role in relations between Georgia and Russia in the Middle Ages.

During the Middle Ages, relations between Georgia and Russia were shaped by their shared Orthodox faith, as well as common issues such as the Mongol invasions, and diplomatic and cultural relations. Relations between Georgia and Russia cover the period from the 15th century to the present day. In the XV-XVIII centuries, the Georgian kingdoms-principalities tried to establish relations with Russia as an Orthodox state and gain its support against neighboring aggressive Muslim states. Relations were first established in the 15th century; In 1483, the Tsar of Kakheti, Alexander I, turned to the Moscow ruler Ivan III for help, but to no avail. In the 16th century, the Kakhetian Tsar Levan again turned to the Russian Tsar Ivan IV the Terrible. In response, Russia sent a Cossack detachment to Kakheti in 1564, but in 1571, due to protests from the Ottoman Empire, Russia withdrew the detachment. In 1587-1589, a political union was concluded between the Kakheti kingdom and Russia. The Tsar of Kakheti, Alexander, swore allegiance to the Russian Tsar, but, despite this, Kakheti did not receive real help from Russia.

In the 17th century, the kings and princes of Imereti and Samegrelo tried to improve relations with Russia. Russia also hoped for them, but they also did not find real military assistance.

In the first half of the 18th century, King Vakhtang VI of Kartli was unable to receive help from France; After this, he turned to Russia and received a promise of military assistance; Russia invited Vakhtang to gather an army for a campaign in Persia. In 1722, Vakhtang led a 20,000-strong army to Ganja, where the Russian army was supposed to unite; Peter I did not fulfill his promises and betrayed Vakhtang; The King of Kartli was forced to leave the country; Ottoman rule was established in Kartli, and then Kizilbashoba.

In the 50s of the 18th century, a new stage of relations with Russia began: the kings of Kartli, Kakheti and Imereti (Teimuraz I, Erekle II, Solomon I) promised to join Russia in the war against the Ottomans and Persia. In 1770, a corps of 4,000 people sent by Catherine II arrived in Georgia; In Kartli-Kakheti and Imereti it was assumed that the commander Tottleben would help the Georgians liberate Meskheta, conquered by the Ottomans since the 16th century. Tottleben did not help Erekle II in the battle of Atskura and Aspindza. Moreover, he tried to stage a coup against Erekle. In 1772, Russia withdrew its army. In 1782, Erekle II turned for help to Austria, France, the rulers of Sardinia, Naples and Venice, but to no avail. Finally, on July 24, 1783, in the Georgievsk fortress in Russia, an agreement was signed between Russia and the Kartli-Kakheti kingdom. The Russian army entered Kartli-Kakheti in November 1783. Erekle II defeated the Leks at Suram in 1785, but the Russian army was not enough. In 1787, Catherine II withdrew her army from Kartli-Kakheti before the Russo-Ottoman War and left Erekle II alone to face the Ottomans.

The Russian Empire tried to use the Georgian principalities against the Ottomans and expand territories, and in the first half of the XIX century, they gradually annexed and occupied them. Instead of protecting Georgian statehood, Russia itself became the conqueror of Georgia.

ბიბლიოგრაფია/Bibliography:

- აბაშიძე ზ., ბახტაძე მ., ჯანელიძე ო. საქართველო და ქართველები (საქართველოს ისტორია). თბილისი. 2013.
- კაკაბაძე ს. ვახტანგ გორგასალი. თბილისი. 1959.
- ლორთქიფანიძე მ. ჯაფარიძე ო. მუსხელიშვილი დ. მეტრეველი რ. საქართველოს ისტორია. ოთხ ტომად. I-IV. თბილისი. 2012-2020.
- ლორთქიფანიძე მ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. თბილისი. 1963.
- ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო (იბერია). თბილისი. 1968.
- ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი. 1966.
- ქართლის ცხოვრება. I-IV. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბილისი. 1955-1973.
- მელიქიშვილი გ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი. 1973.
- მუსხელიშვილი დ., სამსონაძე მ., დაუშვილი ა. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან 2009 წლამდე. თბილისი. 2012.
- პაპასკირი ზ. ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი. 1990.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 1-8, თბილისი. 1970-1980.
- ყაუხჩიშვილი ს. გელათის აკადემია. თბილისი. 1948.
- ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია. წგნ. 1-5. თბილისი. 2012.
- Allen David. A History of the Georgian people. London. 1932.
- Assatiani N. et Janelidze O. History of Georgia. Tbilissi. 2009.
- Assatiani N. Histoire de la Géorgie. Paris. 1997.
- Brosset Marie-Félicité. Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au xixe siècle, v. 1-7. Saint-Pétersbourg. 1848-1858.
- Kartlis Tskhovreba (A history of Georgia). Editor in chief of the English edition Stephen Jones, foreword Roin Metreveli. Tbilisi. 2018.
- Lang David M. The last years of the Georgian Monarchy: 1658—1832. New York. 1957.
- Lang David M. The Georgians. London. 1966.
- Manvelichvili A. Histoire de la Géorgie. Paris. 1951.
- Metreveli R. Georgia. 1995.
- Razoux P. Histoire de la Géorgie. Paris. 2009.
- Toumanoff Cyril. Studies in Christian Caucasian History. Washington D.C. 1963.

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

0160 თბილისი, ზაზა ალექსიძის ქ. 2. ტელ.: 995 (32) 247 42 42

www.manuscript.ge info@manuscript.ac.ge

2 Z. Aleksidze str., Tbilisi 0160, Georgia. Tel.: +995 (32) 247 42 42

KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

